

БЕОГРАД

НАУЧНИ
СТАНАК
СЛВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЊЕГОВИ РЕСУРСИ:
ТЕОРИЈА, ОПИС И ПРИМЕНЕ

43/3

БЕОГРАД, 2014.

МЕЂУНАРОДНИ СЛАВИСТИЧКИ ЦЕНТАР
Филолошки факултет, 11000 Београд, Студентски трг 3/1

НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКИ ПРОЈЕКАТ
СРПСКИ ЈЕЗИК И ЊЕГОВИ РЕСУРСИ:
ТЕОРИЈА, ОПИС И ПРИМЕНЕ

Овај зборник садржи реферате прочитане у оквиру посебне секције на 43. научном састанку слависта у Вукове дане (2013. године). Сарадници на пројекту прочитали су тада основне тезе својих истраживања, што је, одмах, било предмет дискусије присутних колега. Током наредних месеци саопштења су уобличена у научне радове које су, затим, рецензирала двојица компетентних стручњака и дала сагласност за њихово објављивање. Сви аутори овде публикованих радова су наставници и сарадници Катедре за српски језик са јужнословенским језицима Филолошког факултета Универзитета у Београду.

Руководилац пројекта је проф. др Божо Ћорић.

**Сви прилози у овом зборнику су из категорија
оригиналних научних радова.**

За издавача:
Проф. др Драгана Мршевић Радовић

Уредник:
Проф. др Александар Милановић

Рецензенти:
Проф. др Живојин Станојчић
Проф. др Љубомир Поповић

Коректор:
Катарина Беговић

Овај зборник је штампан уз помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије

Издавач:
Међународни славистички центар
на Филолошком факултету,
Филолошки факултет, Београд,
Студентски трг 3

Штампа:
ЧИГОЈА ШТАМПА
Београд, Студентски трг 13

ISBN ISBN 978-86-6153-203-0

ЧЛАНЦИ

Драгана Д. ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ИНТЕНЗИФИКАЦИЈА И АФИРМАТИВНА КВАЛИФИКАЦИЈА ЛЕКСЕМАМА СА ЗНАЧЕЊЕМ НЕГАТИВНЕ ЕКСПРЕСИЈЕ

У раду из когнитивне перспективе разматрамо семантички потенцијал лексема које припадају аксиолошкој и афективној сфери негативног (*стравично, грозно, лудо, болесно, крваво, проклето* и сл.), а захваљујући метафтонимијом омогућеним трансформацијама семе квантитета и квалитета (*велико, страшно, девијантно, деструктивно*) у жаргону и књижевном језику остварују улогу интензификатора и/или афирмативних квалификатора (нпр. „сјајан, изврстан филм” = *страшно / језиво / онако* добар филм; „изврсно обавити радњу X” = *брука, развалити, растурити* и сл.).

Кључне речи: интензификација, негативни интензификатори, концептуализација, енантиосемија

1. Увод

1. Потреба за варирањем језичког исказа и модификовањем његове илокутивне снаге подстиче употребу различитих облика и степена истицања. По-некад је део информације који се тиче интензитета готово једнако важан као и сам фокус информације, па се у тим случајевима интензификатори бирају с већом пажњом. Експресивно неутралним интензификаторима (нпр. *врло, веома, јако* и сл.) истиче се само квантитет, те је њихов експоненцијални потенцијал релативно ограничен, зато се – посебно у колоквијалном језику – често посеже за интензификаторима чија денотативна значења имају негативан афективни предзнак. Они су особито фреквентни у омладинском жаргону, мада су многи од њих уобичајени и у књижевном језику (нпр. *страшно, језиво, грозно, проклето* и др.). Реч је, пре свега, о прилозима и придевима, али и о именицама (*мрак, зло, брука, хаос* и сл.) и глаголима (*спржити, поцепати,*

* draganavs@yahoo.com

развалити и др.) чија се моћ интензификације и/или афирмативне квалификације заснива на снази негативног, те на концептима преко којих разумевамо снагу и утицај непожељних емоција (страха, грожње и сл.) и деструктивног деловања (уп. *разбити*, *растури*), а такође и последице таквих појава и психолошких доживљаја на наше понашање (језичко и нејезичко). Овакви интензификатори умногоме доприносе емотивној обојености казивања, па искази у које су укључени откривају већу афективну ангажованост говорника и снажније делују на слушаоца или саговорника.

2. Термином *емоција* обично се обухватају различити (позитивни и негативни) психолошки доживљаји, а један од прихваћених приступа, који К. Оутли преузима од старогрчких мислилаца, указује на чињеницу да су „емоције најчешће изазване вредновањем ... догађаја у вези са свим оним што сматрамо важним: нашим циљевима, нашим бригама и тежњама” (Оутли 2005: 15).¹ Осећања дубоко прожимају безмало све наше ставове и поступке, личне и друштвене односе, њима су често – директно или индиректно – покренуте многе значајне животне одлуке. Све су то последице вредновања, које, разуме се, не може увек бити засновано искључиво на рационалном расуђивању, па је зато веома тешко са сигурношћу разлучити који су ставови и делања резултат логичког закључивања (будући да се рационално често схвата као опозит афективног), а у којима знатан удео имају и емотивни доживљаји.

2.1. Природно је да свест о значају осећања, као покретачке силе коју носимо у себи (уп. РМС *осећати духовно, емоционално доживљавати, преживљавати у себи*), налази свој одраз у језику, стога се интензитет, као неодвојива компонента духовних доживљаја, спонтано ангажује са циљем истицања језичких садржаја. Да бисмо – у позитивном смислу – посебно истакли какав квалитет, често кажемо да је нпр. сјајан филм „*страшно добар*”, за добар ауто можемо рећи да је „*страва, опак, мрачан, луд*”, веома успелу одевну комбинацију понеко назива и „*болесно, ненормално добром*”, за духовиту, занимљиву особу понекад се каже – „*крвав(а) је*”, а за изузетно укусне, примањиве колаче да су *зли* или чак да су „*право зло*” (нпр. У тој посластичарници колачи с вишњама су *зли/зло*. разг.). Такође, изврсна музичка изведба какве композиције може се, у жаргону, назвати *хаваријом*, *бруком* или *растурачином*, а у складу с тим се и у разговорима о различитим успешним активностима (нпр. у спорту, приликом одговарања у школи, на испитима и сл.) употребљавају глаголи *развалити*, *спржити*, *разбити*, *растури*, *(по)цепати*, *одвалити* и сл., којима се истовремено указује на квалитет и силу, снагу деловања агенса, као и на (афирмативно схваћене) последице тог дејства (уп. разг. Како је одговарао? – *Растурио је*. ≈ знао је све, одговарао је изузетно успешно, самоуверено, сјајно и сл.). Сви наведени примери указују на чињеницу да, без обзира на врсту речи којој употребљени интензификатори и/или

¹ Широка прихваћеност овог става јасно се препознаје и у лексикографској дефиницији лексеме *осећање*, чије је значење у РМС објашњено на следећи начин: *дсећање* и *осећање* 1. а. начин душевног, психичког доживљавања у коме се испољава, очитује различит однос човека према бићима, предметима и појавама.

афирмативни квалификатори припадају, у свима њима препознајемо изразиту лаудативност кодирану у лексемама које денотирају штогод негативно, непријатно, зазорно и сл., или носе отиске непожељних емоција (*страшно, страва*), девијантних стања (*луд, болестан*), деструктивних радњи (*растурити, развалити*) и њима изазваних или узрокованих непожељних својстава и стања (уп. *болестан, луд, растурен* и сл.).

У овом раду бавићемо се интензификацијским потенцијалом лексема са (примарним) значењем негативне квалификације. Намера нам је да из когнитивне перспективе размотримо семантику и употребу негативних интензификатора² и афирмативних квалификатора који се често употребљавају у колоквијалном, али и књижевном језику, а најфреквентнији су у омладинском жаргону (нпр. *страшан / луд* провод, *страва* ауто, *страшно* добра утакмица и сл.). Отуда је ова тематика блиска и ученицима те погодна, а верујемо и занимљива за обраду на часовима лингвистичке секције или додатне наставе.

Највећи део примера ексцерпиран је из Корпуса савременог српског језика Математичког факултета Универзитета у Београду (у даљем тексту КССЈ), а такође су коришћени и други интернет извори, као и речници: *Речник српскохрватскога књижевног језика* Матице српске, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ и једнотомни *Речник српскога језика* Матице српске, у мањем обиму дневне и периодичне новинске публикације, као и примери из разговорног језика.³

² У лингвистичкој литератури термин *негативна интензификација* ретко се употребљава, а код појединих аутора има различиту екстензију. Примера ради, И. Мартинез феномен негативне интензификације посматра веома широко, па као иницијаторе оваквог истицања разматра поједине лексеме (нпр. творенице у које је афиксално унето значење негације или супротности; ради лакше идентификације, аутор издваја у енглеском језику најплодније префиксе *a-, un-, dis-, non-, in-* и суфикс *-less* који учествују у творби ових речи), идиоме и синтаксичке конструкције (нпр. негативна интензификација на нивоу клаузе разматра се у вези са негираним облицима глагола, употребом и редупликацијом прилога *никад, никако*, израза *ни најмање, ни на који начин* и сл.) (Мартинез 1996: 186–190).

С друге стране, разматрајући из дијахроне и синхроне перспективе колокабилност прилошких интензификатора *страшно, ужасно, грозно*, Џанг (2013) само констатује да су се наведени адверби „током година, у различитом степену одвојили од негативног пола семантичког континуума”, те да се у савременом енглеском језику јављају са неутралним или чак позитивним конотацијама; аутор не употребљава термине *негативни интензификатор, негативна интензификација*, нити се детаљније бави семантиком ових прилога, већ поменуће лексеме уврћује у разумењу и семантички неиздиференцирану групу адвербијалних интензификатора.

У овом раду термин *негативни интензификатори* користимо за обележавање речи (прилога, придева, именица и глагола) које примарним својим значењем припадају аксиолошкој и емотивној сфери негативног (која обухвата непожељне емоције и својства, а такође и деструктивне радње, агресивне, одбојне начине делања и аналогне последице таквих активности, в. 1; т. 1), а у колоквијалном и књижевном српском језику често се користе у функцији афективно обојених интензификатора и/или (углавном афирмативних) квалификатора.

³ Мада се често мисли да су негативни интензификатори готово искључиво везани за жаргон, у Корпусу савременог српског језика нађени су бројни примери из књижевних дела, али и из новина (Политике, НИН-а и других недељних магазина и месечника), што показује да су многе од овде разматраних лексема фреквентне и у књижевном и у публицистичком стилу.

Уз примере ексцерпираних из електронског Корпуса савременог српског језика (КССЈ) бележимо све податке о извору који су у Корпусу наведени.

2. Негативни интензификатори: значење и употреба сагледани из когнитивне перспективе

1. Будући да емоције значајно доприносе обликовању људског понашања, осећањима и емоционалним животом човековим баве се многе друштвене, али и природне науке (психологија, социологија, педагогија, психолингвистика, неуролингвистика, медицина и у њеним оквирима психијатрија, неурологија и др., а у новије време и млада, интердисциплинарна наука – емоциологија, која изучава повезаност између мисли, емоција и језичког /и нејезичког/ понашања). Концептуализацији емоција су, у оквиру когнитивних истраживања, посвећени бројни радови. Емоције, као апстрактне ентитете, разумевамо преко конкретнопредметних садржаја и искустава које имамо у вези са њима. Пошто под емотивним животом подразумевамо комплексну организацију *унутрашњих* доживљаја, човек се поима као садржалац емоција (уп. Носио је тугу у срцу; Њен смех ме увек *испуњава* радост; и сл.), а емоције се схватају као ЕНТИТЕТИ УНУТАР ОСОБЕ (Лејкоф и др. ²1991: 140). Осећања могу бити концептуализована као *људска бића* (нпр. као *непријатељ*), али и као *материја* (*ватра, течност, терет* и сл.; исп. Кликовац 2004: 208–209); она имају огроман покретачки потенцијал, зато се схватају и као *сила* (унутар човека): ЕМОЦИЈЕ СУ СИЛЕ, ИНТЕНЗИТЕТ ЕМОЦИЈА ЈЕ СНАГА ЊИХОВОГ ЕФЕКТА (Кевечеш 2003: 41–42, 62).

1.1. Исполовање емоција можемо доживљавати и процењивати као пожељно или непожељно (Вељковић Станковић 2013: 96–97), али не можемо оспоравати утицај динамике унутрашњих преживљавања на обликовање ставова, понашање, као и на начин вербалног интерпретирања стварности. Имајући у виду резултате истраживања З. Кевечеша и Л. Талмија, укратко ћемо се осврнути на специфичне изворне домене емоција, као и на концепт осећања као *силе*.

2. Кевечеш је запазио да различите емоције разумевамо преко истих изворних домена, а да се само поједини домени везују за одређене емоције. На пример, када је у питању поимање страха, као привилеговане, само за ово осећање везане изворне домене Кевечеш издваја *скривеног непријатеља* и *натприродно биће* (Кевечеш 2003: 40). Да би испитао јесу ли поједини домени ангажовани само зарад разумевања неке емоције, или имају знатно ширу улогу у поимању ванлингвистичке стварности, па и човековог унутрашњег живота, овај аутор посебно разматра неке аспекте емоционалних концепата (нпр. постојање, интензитет, пасивност, контролу, евалуацију /позитивну или негативну/; исто, 41–44). Нас овом приликом највише занима аспект интензитета, који осветљавају следеће метафоре: ИНТЕНЗИТЕТ ЕМОЦИЈЕ ЈЕ КВАНТИТЕТ (МАТЕРИЈЕ У САДРЖАТЕЉУ), ИНТЕНЗИТЕТ ЕМОЦИЈЕ ЈЕ ТОПЛОТА, ЈАЧАЊЕ ИНТЕНЗИТЕТА ЕМОЦИЈЕ ЈЕ РАСТ, ИНТЕНЗИТЕТ ЕМОЦИЈА ЈЕ СНАГА ЊИХОВОГ ЕФЕКТА (тј. СИЛЕ, уп. ЕМОЦИЈЕ СУ СИЛЕ). Пошто се о интензитету не говори само када су у питању осећања, ове метафоре имају и своје уопштене, неемоционалне ликове који су присутни у размишљању о другим појавама и у схватању различитих појмова (уп.

ИНТЕНЗИТЕТ ЈЕ КВАНТИТЕТ, ЈАЧАЊЕ ИНТЕНЗИТЕТА ЈЕ РАСТ), тако, на пример, говоримо о економском *расту*, *порасти* незапослености и др.

2.1. Схема *силе* (ЕМОЦИЈЕ СУ СИЛЕ) јесте једна од базичних схема у оквиру нашег концептуалног система. Њена природа и свеприсутност у животном окружењу, као и у свести свих носилаца језика искључује једнодимензионалну структуру, па сагледавање целине подразумева следеће аспекте: (а) могућност испољавања силе и (б) ефекат који сила производи. Зато је Талми, разматрајући инхерентну дихотомију ове схеме, извојио следеће чиниоце и у свакоме од њих запазио дуалитет: (1) субјекти силе су (а) агонист и (б) антагонист, (2) унутрашња тенденција силе може водити (а) акцији/делању или (б) неактивности/мировању, у складу с тим, (3) резултанта деловања силе интерпретира се као (а) активност или (б) пасивност, (4) исход такође може имати два лика – (а) снажење, тј. снажнији ентитет или (б) слабљење, односно слабији ентитет (Талми 1988, према Кевечеш 2003: 62).

2.1.1. Посматрани у светлу наведених дихотомија, интензификатори са примарно негативним значењем имају обележја *агонисте* (1, а) чије *побуђујуће* деловање (2, а) води наглашеној (унутрашњој) *активности* (3, а), па отуда и *снажењу* (4, а), тј. интензификацији.

3. Пратећи, с једне стране, обједињујућу моћ доминантне семе *лоше*, а с друге, водећи се могућностима груписања у значењске поддомене негативитета, све негативне интензификаторе разврстали смо на: (1) *репулзивне* (интензификаторе), (2) *интензификаторе страха*, тј. тензије и последица осећања страха (исп. т. 6), (3) *пернициозне* (исп. т. 7) и (4) *вехементне* интензификаторе (исп. т. 8).

3.1. Првој групи, тј. *репулзивним*⁴ негативним интензификаторима припадају они који значењем својим представљају негативитет *per se*, тј. најшире схваћен појам *лошег*, непожељног и неповољног, као супротност добра и врлине, а у пренесеном значењу и светлости (уп. *мрачан* мотор = сјајан, изванредан мотор).

У ову групу интензификатора убрајамо именице *зло*, *мрак*, *брука*, придеве *зао*, *мрачан* и прилоге *мрачно*, *зло*. Супротстављајући се, целином свог концепта, уобичајеним нормама доброг, позитивног и похвалног, денотати ових лексема формирају најширу базу негативности која провоцира јединствен став *одбојности*, и то у складу са значењем прид. *лош*⁵, али и са концептуализацијом појмова добра и зла (уп. ДОБРО ЈЕ ГОРЕ : ЛОШЕ ЈЕ ДОЛЕ;

⁴ У *Великом речнику страних речи и израза* И. Клајна и М. Шипке (2008) читамо: **репулзй-ван**, -вна, -вно [лат. *repulsio* одбијање према *repelle* одбијати, одбацивати] 1. физ. који одбија; уп. **атрактиван**. 2. одвратан, одбојан, одуран.

⁵ Издвајамо значења придева *лош* наведена у РСАНУ којима се ова тврдња поткрепљује: **лѡш**³ **1. а.** који је у супротности са уобичајеним мерилима појма доброг, племенитог, пожртвованог, који се својим поступцима, држањем, односом, карактером и сл. противи уобичајеним, одређеним нормама доброг, позитивног, рђав, неваљао. **2. а.** који није у складу са одређеним друштвеним нормама, који је за осуду, неприличан, непристојан (о понашању, васпитању). **3. а.** који изазива, узрокује нешто зло, који има рђаве, непријатне последице, неповољан, непријатан, неугодан, тежак. **в.** којим се означава неуспех, негативан. **4. а.** који је слабог квалитета, рђав. **б.** шатр. (обично у негативним обртима) који је непривлачног изгледа, ружан.

ДОБРО ЈЕ СВЕТЛОСТ : ЗЛО ЈЕ ТАМА; ДОБРО ЈЕ БЕЛО : ЛОШЕ ЈЕ ЦРНО; исп. Лејкоф и др. ²1991: 187, 190).

3.1.1. Репулзивни интензификатори, као и већина других које ћемо разматрати у овом раду (а код којих доминирају семе *страшно, снажно, девијантно, деструктивно*) су енантиосемични. Неки од њих енантиосемична значења имају у књижевном језику (нпр. *страшан, језив, крвав*), док други овај интралексемски семантички контраст развијају само у жаргону (*брука, хаварија; разбити, развалити* и сл.).

4. Склоност према употреби негативних интензификатора у функцији истицања чега позитивног (нпр. *мрак* свирка = сјајна/одлична свирка) сведочи о томе да привлачност лошег, нескладног, проскрибованог (уп. табуирани интензификатори, исп. т. 7) треба тражити у специфичности, тачније – разноврсности и унутрашњем богатству концепта негативитета. Наиме, обележја концепта *добра* су хармоничност, симетрија (уп. усклађеност с уобичајеним нормама пожељног, ваљаног и сл.) и стабилност (прихваћени су у безмало свим културама и веома тешко се мењају). Насупрот томе, лоше и зло јављају се у безбројним модалитетима и у различитим интензитетским варијантама, те представљају веома комплексан, изазован концепт.

4.1. *Лоше* се одликује многоликошћу, која дозвољава, а некад и подстиче индивидуализацију, док ентитети који гравитирају домену *добра* теже уједначавању, па отуда и обезличавању, утапајући се у општину, дакле, неиндивидуализовану схему позитивног (нпр. јунацима у бајкама својствена је једнодимензионалност). Поред тога, бројност, разноврсност и фреквентност негативних интензификатора указује на то да је перцептивни напор приликом идентификације и класификације негативног већи, па се при томе изоштравају не само чула, већ и дух. Ово није само зато што појам *добра* не би ни могао постојати без свог опозита (*зла*), тј. зато што је човекова слика света у основи схематизована и структуралистичка, већ и стога што концепт негативног нуди богатство садржаја, те у складу с тим подразумева и сложеније когнитивне процесе.

4.2. На који начин негативна интензификација снажно подстиче пажњу слушалаца у настави можемо показати анализом одломка из приче „Приповедач” Хектора Мунроа:

„Испричајте нам причу”, захтевала је старија девојчица.

„Некад давно”, поче нежења, „била једна девојчица по имену Берта, *изванредно добра*”. (...) „Радила је све што јој се каже, увек је говорила истину, одећа јој је била чиста, јела је своје млечне пудинге као да су колачи са џемом, знала је сваку лекцију и била је веома учтива”.

„Је ли била лепа?”, упита старија девојчица.

„Није била тако лепа као вас две”, одговори нежења, „али је била *језиво добра*”.

Видело се да деца одобравају причу. Реч „језиво” спојена са добротом за њих је била новина којој је тешко одолети. Као да је у причу унето зрнце истине, које је увек недостајало теткиним описима деџег живота.

„Била је толико добра”, наставио је нежења, „да је добила неколико медаља за доброту које је увек носила закачене за хаљину. Једну медаљу за послушност, другу за тачност и трећу за примерно понашање. Биле су то велике медаље и ударале су једна о другу док је ходала. Ниједно друго дете у њеном граду није имало три медаље, тако да су сви знали да је она невероватно добро дете”.

„*Језиво* добро”, понови Сирил.

(Хектор Хју Мурро, „Приповедач”, превод Миле Божовић, *Забавник* бр. 3208, 2. 8. 2013. год, стр. 58–59; графички истакла Д. В. С.).

4.2.1. Очито је да интензификатори *изванредно* (добра), *невероватно* (добро дете), па ни опширнија образложења нису могла остварити особито јак илокутивни ефекат⁶, али је зато реч *језиво* муњевито зграбила пажњу слушалаца, и то не стога што је била непозната, нити по било чему необична, већ захваљујући неочекиваном споју, колокацији с придевом опозитног емотивног и аксиолошког предзнака – *добра*. Овај семантички судар је за децу, као слушаоце, нов и примамљив зато што, како је запажено, у приповедање уноси „зрнце истине”, а биће да је утисак веродостојности створен захваљујући природности ове и сличних контрастних веза које почивају на метафори НЕГАТИВНА ЕМОЦИЈА ЈЕ ЈАКА ЕМОЦИЈА (уп. *негативна емоција је снажан покретач когнитивних процеса и перцепције*).

4.2.2. У настави је најбоље поћи од најупечатљивијег примера датог на почетку (в. 1; 2): *У тој посластичарници колачи с вишњама су зло!* јер покреће проблемска питања: Зашто се за најбоље / најпримамљивије / најукусније и сл. ствари каже да су *зле*? Како се у семантичко поље лексеме с изразито негативним значењем уселио станар из најудаљенијег краја – *сема одлично / изврсно*? Одговор на прво питање биће понуђен у објашњењу поимања и утицаја које опонентне силе добра и зла имају на човека (4.3, 4.4, 4.5), док се потоња упитаност разрешава у схватању природе супротстављености значења у оквиру полисемантичког поља исте лексеме (исп. енантисемичност, 2; 5, 5.1, 5.2; 3).

4.3. Добро и зло припадају базичним концептима уграђеним у културне и цивилизацијске темеље човечанства. Зато их можемо сматрати примарним оријентирима, замецима и носиоцима идеја етичности и праведности, обликованим и помно негованим у свим културама. Стога се може рећи да су на овим концептима, као на незаменљивим основама разликовности, тј. вододелници позитивног и негативног, израсле безмало све културне тековине. Самобитност и снага утицаја добра и зла огледају се не само у ваздашњем успостављању параметара којима подлежу свеколика људска дела, већ је и

⁶ Очито је да претходни казивач (тетка двеју девојчица и дечака који се усхићено оглашава у финалној реплици одломка), у складу са својим темпераментом и свешћу о васпитној улози приповедања, у излагање не уноси наглашено афективне пасаже, колоквијализме, па ни негативне интензификаторе, зато је нарација доживљена као монотона и досадна. У ставу таквог казивача препознајемо суздржаност, склоност према потискивању емоција, употреби неутралних интензификатора (*врло, веома, изузетно*) и избегавању „прејакних” речи, а све то упуђује на афирмисање принципа учтивости (Јул 1996: 60–69), јер се деца желе припремити за комуникативне ситуације које одликује виши степен формалности.

Тежњу према успостављању унутрашње равнотеже (хомеостазе), уз максималну редукацију напетости, В. Франкл не сматра благотворном. Напротив, он мисли да је извесна доза напетости човеку неопходна да би му пружила изазов и подстрек за суочавање с каквим задатком који ће га испунити смислом (Франкл 1981: 89–91). Аналогно томе, потпуно изостављање језичких елемената који у усмено или писмено казивање уносе афективни набој, или напосто служе као оријентир фокализације, утиче на опадање пажње и мотивације саговорника/читаоца за слушање/читање.

само психичко устројство човеково њима обликовано. Радећи штогод, питамо се: Је ли ово добро? Које су ваљане, а које лоше стране тог делања? и сл., па, у складу с одговорима, просуђујемо да ли је особа која тако чини добра или лоша. На први поглед, рекло би се да смо у потпуности окренути афирмацији добра, те да, сходно томе, добро побуђује јачи афективни одговор (уп. ДОБРО ЈЕ ГОРЕ).

4.4. Ипак, истраживања психолога указују на чињеницу да приликом неминовног суочавања са пожељним и непожељним догађајима и њима изазваним утисцима снажнији учинак производе негативни доживљаји, те у овој појави сагледавају тзв. *ефекат асиметрије позитивног и негативног*.⁷ Овај ефекат, захваљујући коме нам пажњу лакше и брже привлаче негативне, потенцијално опасне појаве, сматра се значајним елементом еволуционог прилагођавања свих живих организама. Наиме, развијање високе сензибилности на (истински или потенцијално) лоше сигнале из околине значило је повећање шанси за преживљавање. Стога управо у овом психофизиолошком механизму треба тражити одговор на питање *Зашто је лоше јаче од добро?* (уп. Баумајстнер и др. 2001: 325).

4.5. Реакција на добро, пожељно и нешкодљиво нема такву снагу као реакција на лоше понајпре зато што добро не подстиче акцију на коју, без сумње, покреће негативан развој догађаја; поред тога, познато је да су сва жива бића осетљива на промене, а негативне појаве узрокују много бурније, па и непожељније доживљаје (Баумајстнер 2001: 325–358). Отуда је сасвим очекивано да се овај природни сензибилитет на одређени начин манифестује и у језику. Слично јарким бојама, које чак и нехотично плене пажњу посматрача, речи чија је семантика везана за изразито непожељне домене (нпр. страха, агресије, сваковрсних девијација и сл.) управо својом препознатљивом негативном компонентом значења веома ефикасно привлаче пажњу саговорника, због чега су изузетно функционалне у улози интензификатора.

5. Лексикографске дефиниције у нашим великим описним речницима јасно указују на енантиосемичност већине негативних интензификатора (исп. *мртав, крвав, луд, лудило* и сл.). Проучавајући музички жаргон младих, Софија Милорадовић је уочила више таквих лексема: *брука, ледило, лудило, трава* и *хаварија* (Милорадовић 2009: 38), а Милан Шипка је, међу примере који потврђују раширеност енантиосемије у српском језику, уврстио и лексеме *мрак, страшан, крвав, лудило, хаос* и др. (Шипка 2002: 153–155). Супротстављеност значења у оквиру исте лексеме М. Шипка илуструје следећим

⁷ Посматрање понашања људи у различитим ситуацијама, као и многобројни експерименти којима су испитивани узрочници снажних афективних реакција показали су да непријатна искуства, трауматични догађаји и негативне емоције остављају дубље и трајније последице на психу појединца неголи пријатности изазване изузетно срећним доживљајима. Поред тога, утврђено је да се негативни стереотипи формирају брже и да су отпорнији на преобликовања од позитивних (Баумајстнер 2001: 323).

Превалентност негативног такође је потврђена знатно лакшим и бржим запажањем и идентификацијом љутитог лица у великој групи људи у којој су сви остали насмејани, неголи обрнуто – задовољне и осмехнуте физиономије у групи љутитих, незадовољних појединаца. Овај феномен Цинг-Шмит назива *ефектом супериорности љутње* (Цинг-Шмит 2007: 420).

семантизацијама: „*мрак* – „одсуство светлости, тама, помрачина; тмурно, мрачно расположење” и, супротно томе, „нешто сјајно, одлично, изврсно, блиставо”; *страшан* – „ужасан”, а у сленгу и „одличан, диван, сјајан” и др. (исто, 153). Стабилност метонимијске везе *лошег, великог, страшног* и снажног емотивног доживљаја огледа се у значењима многих лексема забележених у речницима жаргона, насталим на темељу грађе сакупљене и објављене у временском размаку од две и по деценије:

РСЖ, Андрић 1976:

језив – страшан, опасан, веома узбудљив; одличан, сјајан, генијалан; крајње ексцентричан.

луд – добар, сјајан, изванредан, генијалан, оригиналан.

мрачан – одличан, сјајан.

страшан – одличан, сјајан, веома узбудљив, генијалан, ексцентричан, изванредно духовит, веома леп, веома спретан.

РСБЖ, Герзић Б. и Герзић Н. ²2002:

bruka Izuzetno, izvanredno, sjajno. Vidi **mrak**.

ledilo Nešto izvanredno. Vidi **mrak**.

havarija Izuzetno dobro, izvanredno. Vidi **mrak**.

mrak 1. Много добар, изванредан; много добро, изванредно. Исто ... **bruka** ... **haos**, **havarija** ... **jeziv** ... **ledilo**, **ludilo** ... **moćno**, **mračno** ... **pakleno** ... **rastura**, **razbija** ... **smrt**, **strava** ... **stravično** ... **ubistveno**, **vrisak**, **zakucava**, **zlo** ...

5.1. Наши велики описни речници енантисемична значења каква наведене лексема имају у жаргону ретко бележе, а то је – имајући у виду природу корпуса – посве очекивано. Међутим, мада су истраживања усмерена на ову проблематику релативно ретка, показало се да у разговорном језику, који брзо и лако прима жаргонизме, енантисемичних речи има знатно више (исп. Шипка 2002). С. Милорадовић запажа изражену, чак грубу динамику енантисемичних глагола и девербала у жаргону, те истиче: „Семема ‚брзо и бучно свирати‘ има за репрезентанте четири лексема: *пржити* / *растурати* / *рокати* / *цепати* (од којих *рокати* постоји само као жаргонска), чија примарна, нежаргонска значења подразумевају *агресивну* компоненту (*пржити* „жећи, палити врелином”, *растурати* „распарчавати, комадати”, *цепати* „растављати на делове ударајући, режући”), која им је и омогућила да се „окупе” у оквиру именована *жесток* начина свирања. Важно је напоменути да код глаголских лексема *растурати*, *рокати* и *цепати* (те девербатива од њих насталих), као и код искључиво жаргонског девербатива *крљање* / *крљачина* (дакле, изузев *пржити*), имамо појаву енантисемије у случају када се њима именује виртуозно свирање” (Милорадовић 2009: 39).

5.1.1. Додајмо да и гл. *пржити* у жаргону развија енантисемична значења (исп. т. 8), а да се ова лексема јавља и у лежернијем публицистичком изразу (уп. наслове: *NBA: Majami i Džejms „prže” i dalje*, извор: <http://www.sportal.rs/news>; 5. 1. 2012. год.; *Пола века рока у Србији: Легенде још прже*, извор: <http://exyuforever.blogspot.com>; 15. 1. 2009. год.). Запажамо да се код овог глагола, који се, попут других наведених, у музичком жаргону употребљава са значењем „обављати радњу X на изузетно динамичан, бучан и

успешан начин” (*растурити, рокати, цепати* и сл.), у општем омладинском жаргону јавља трансформација значења захваљујући блеђењу значењског елемента „бучно”, па се тако модификована семантика ограничава на семе „динамично” и „изврсно”, при чему потоња мотивише афирмативну квалификацију (уп. изр. **pržiti se na Preterano se oduševljavati (nekim/nečim)**. исп. Герзић Б. и Герзић Н. ²2002).

5.2. Рекли бисмо да, уопштено узевши, у свим наведеним примерима енантioseмија има три покретача који делују здружено:

А. Најпре, подстакнута је сударом опозитних схватања величине, тј. квантитета: у једном случају, *велико је горе, велико је силно / динамично / витално*, те се ова својства вреднују позитивно – ВАЖНО / ВРЕДНО / СЛАВНО ЈЕ ВЕЛИКО (Кликовац 2004: 111); у другом случају (уп. *језиво*) велико се поима као *опасно, претеће, застрашујуће*, што је последица запремљености визуелног поља и позиције посматрача – КОНТРОЛА И МОЋ СУ ГОРЕ, НЕМАЊЕ КОНТРОЛЕ И НЕМОЋ СУ ДОЛЕ (уп. Лејкоф и Џонсон 2003: 15–16; Кликовац 2004: 23, 38).

Б. Поред тога, концепту величине придружује се концепт *снаге / интензитета*, који се везује пре свега за негативне доживљаје и емоције: ИНТЕНЗИТЕТ ЈЕ ВЕЛИЧИНА, (Кликовац 2004: 30), ИНТЕНЗИТЕТ ЈЕ ЕМОЦИЈА, НЕГАТИВНО ЈЕ ЈАКО → НЕГАТИВНЕ ЕМОЦИЈЕ СУ ИНТЕНЗИФИКАТОРИ.

В. Такође је важна асоцијативна повезаност концепта величине / снаге и јаких, негативних емоција, коју бар једним делом ишчитавамо из *Асоцијативног речника српскога језика* (СрАР (1) 2005, Пипер и др.).

5.2.1. Мада у *Асоцијативном речнику српскога језика* нисмо нашли велик број речи-дражи које припадају овде разматраним интензификаторима, синтагматске реакције на неке од њих веома су занимљиве: високом фреквентношћу издваја се употреба придева *жесток*, који се у функцији негативног интензификатора јавља чак у 128 одговора (*жесток* момак 128), а нису без значаја ни реакције на придев *моћан* у облику женског рода (*моћна* кола, кућа, идеја, жеља). Поред тога, асоцијације на прид. *огroman* везују се за страх, а презент гл. *плашити се* открива узроке страха које веома често препознајемо у интензификацији, нпр. *плашим се* – мрак 142, страх 99, мрак 88, смрти 22, болести 11, болест, страх 4 (исп. Пипер и др. СрАР (1) 2005: 375). Запажамо да су одговори подстакнути речима чија су значења везана за домен страха у пуном сагласју с једним делом спектра негативног интензификације.

Све је то потврда већ познатих закључака да асоцијативне везе и фреквентност одговора откривају семантичке везе међу лексемама и њихову повезаност у менталном лексикону.

5.3. Приближавање и довођење у непосредну везу наизглед неспојивих појмова много ефектније истиче садржај казаног од експлицитне, али афективности лишене интензификације. Рекли бисмо да су конфронтације значења у оквиру енантioseмичних лексема последица могућности, а некад и нужности (проистекле из потенцијално двосмерних или реципрочних ак-

ција, нпр. *позајмити*, *изнајмити*, *санкционисати* и сл.) опозитних концептуализација истог појма или појаве: нпр. *велико* може бити схваћено као моћно и славно (и тада има позитиван предзнак), али и као моћно и јако, па отуда – страшно, при чему се квантитету придружује негативно схваћен квалитет. Слично је и са радњама чије вршење тумачимо као облик агресије (уп. *рас-турити*, *спржити* и др.); њихова динамичност, сила и деструктивност могу се разумети као негативне, али – уколико се вежу за изворни домен *виталитета* – и као афирмативне, па тако концептуализована виталност непосредно иницира афективно осенчену интензификацију (уп. СИЛНО ЈЕ ДИНАМИЧНО → СИЛНО ЈЕ ВИТАЛНО; уп. Можда је он оно друго ја, оно животињски витално, што испод руха цивилизације крије исконску снагу и дубоко скривено корење егзистенције /КССЈ; Ото Бихаљи-Мерин, *Градители модерне мисли*, Београд, Просвета, 1965/.).

Дакле, промоција речи из значењске и афективне сфере негативног у интензификаторе утемељена је на метафтонимији: метонимијска веза лошег / великог / страшног и јаког емотивног доживљаја – НЕГАТИВНЕ ЕМОЦИЈЕ КАО ПСИХИЧКИ ОДГОВОР НА ЛОШЕ / ЗЛО мотивише метафоре ЕМОЦИЈА ЈЕ УЗРОК ИЛИ ПОСЛЕДИЦА ПСИХИЧКОГ ДОЖИВЉАЈА, ЈАКЕ ЕМОЦИЈЕ СУ ЈАКИ ЕМОЦИОНАЛНИ ИНТЕНЗИФИКАТОРИ. Тако су метафтонимијом подстакнуте трансформације сема *велико*, *опасно* и *девијантно*, *деструктивно* у семе чије заједничко обележје чине енергичност, виталност и/или изузетно добар квалитет („динамично и витално” → „изврсно / сјајно / успешно”).

6. Другу групу чине интензификатори (психолошке) тензије, које можемо назвати *интензификаторима страха* и *последика осећања страха*: *страшно*, *страхотно*, *страобално*, *страховито*, *ужасно*, *грозно*, *опако*, *језиво* и сл. Заједничке су им семе *страшно*, *велико* и *јако* / *силовито*, што указује на повезаност осећања страха са концептима величине и снаге (интензитета).

Концепте негативне интензификације препознајемо у лексикографским дефиницијама у којима се готово редовно јављају семе квантитета и интензитета (*велико* или *силовито* / *силно*), по правилу удружене са значењима „страшан, ужасан”, чиме се указује на узроке и/или последице, тј. на доживљај пренаглашеног квантитета и јаких емоција као одговора.

Такви значењски спојеви показују да концепт величине редовно прати или појачава непријатне, непожељне доживљаје и осећања, што се јасно види из дефиниција адверба *стравично*, *ужасно*, *језиво* и придева *страшан*:

РМС: **стра̀вично** прил. на *стравичан начин*, у *страви*, *обузет стравом*, *јако*, *силно*, *језиво*.

РМС: **у̀жасно** прил. 1. на *ужасан начин*, *страшно*, *грозно*, *језиво*. 2. *силно*, *веома много*.

– Учим њихову историју и ужасно ме занима. *Сек*.

РСАНУ: **језиво** прил. 4. у *великој мери*, *веома* (*обично о нечем неповољном, непријатном*), *страшно*, *ужасно*. – То пригушено јецање ... необузвано и језиво болно ... то је нешто најдирљивије (Вас. Д. 2, 38).

РМС: **страшан** 1. а. који садржи претњу, који изазива осећање страха, запрепаишења, ужаса, *стравичан, страховит, ужасан*. – Имао је страшан поглед у очима. *Маж. б.* (у именичкој служби) *онај (оно) који (што) задаје, улива осећање страха*. 2. а. *врло јак (по интензитету), силан, неподношљив*. – Страшна јулска жега ... пали. *Ил.* Од бола страшна мукло би зарезао [човјек]. *Гор. б.* који изазива мучан утисак, непријатно осећање, *врло рђав, лош, одвратан*. – Ја му ... учинио визиту, не слутећи какав ће страшан утисак учинити на ме. *Јов. С.* „По потреби службе” добисмо ... страшно мјесто Л. у још страшнијем Хомољу. *Ћос.*

РСЈ: **страшан** 2. б. који оставља лош утисак, врло слаб: ~ нагласак. в. разг. који оставља изузетан утисак, сасвим добар: ~ даса, ~ потез.

6.1. Страх се најчешће интерпретира као негативна емоција, али је ово осећање – посматрано из еволутивне перспективе – и те како корисно, јер сигнализира опасност, па тако омогућава да се она избегне. Постоје, дакле, две врсте страха: један је еволутивно уткан у нашу генетску мапу, док је друга врста страха „научени страх при којем неутрални стимулуси постају застрашујући због неке асоцијације с болом или дистресом који смо доживели и међусобно их повезали” (Дамјановић и др. 2011: 92).

Овакве, метонимијске и асоцијативне везе између страха и узроковача страха лако су препознатљиве као покретачи интензификације: као што симулација ситуације која страши изазива веома сличну реакцију попут оне у којој је човек објективно угрожен, тако и реч чије је семантичко или асоцијативно поље тесно повезано са страхом – делујући као вербални агенс страха и/или као маркер физиолошких последица застрашености – узрокује нагли пораст пажње саговорника. Дејство вербалног агенса „страшно” процесуира се као сигнал аналоган истинској угрожености, те по аутоматизму преусмерава перцептивни и когнитивни фокус, снажно осветљавајући суседност упозоравајуће лексеме. Отуда је у изразима *луд / страва провод, језиво љут* (човек, поглед и сл.), *опак ауто* и др. центар синтагме много снажније истакнут негативним интензификаторима но што би био да су употребљене речи *сјајан, изванредан* (провод, ауто), *веома, изузетно* (љут, гневан поглед и сл.), којима се истичу каква својства или само изразит квантитет (*веома, врло, јако* и др.).

6.2. Многе појмовне метафоре преко којих разумевамо страх откривају да ово осећање препознајемо као веома снажног антагонисту (СТРАХ ЈЕ НЕПРИЈАТЕЉ, СТРАХ ЈЕ МУЧИТЕЉ, СТРАХ ЈЕ БОЛЕСТ, СТРАХ ЈЕ БРЕМЕ / ТЕРЕТ, СТРАХ ЈЕ ПРИРОДНА СИЛА, Драгићевић 2010: 189). Међу многим узроковачима страха најјачи су они који могу витално угрозити човека, а то су: смрт, болест, бол, агресија и др. Будући да „појам о томе шта изазива страх постаје део наше концепције страха” (исто, 189), реч којом именујемо тај појам постаје вербални маркер тог концепта; тако и метафорички и метафоричко-метонимијски модел страха поседују компоненте упозорења (*опасност*) и реакције (која не мора увек бити *бежање*) (уп. исто, 191). Њихове аналогане у комуникативном акту у коме су употребљени негативни интензификатори препознајемо у изазивању пажње саговорника (мада *опасност* није актуелна) и енергичном упућивању на садржај који је интензификатором истакнут (отуда и спремност да се на сигнал адекватно одговори, тј. да се проминентан садржај брзо и правилно разуме).

6.2.1. Страх се разумева и као болесно стање (1) јер он паралише (2), незаустављиво се шири, заразан је (3), понекад је опасан као епидемија (4), али истовремено има функцију заштитног механизма који човека штити од разних опасности (5). Поимање страха као болести тесно је повезано са израженом зебњом и зазором од девијантног (исп. ниже 7.2):

(1) *Страх је болест* од које потичу све друге. Равнодушност, мржња, злоба (КССЈ; Б. Пекић, *Беснило*, Београд, БИГЗ, 1987).

(2) Гледала ме је у очи не трепћући. *Страх је такође болест. Паралише* ме, поништава. Нисам то знала, а сада знам (КССЈ; Марио Варгас Љоса, *Авантуре неваљале девојчице*, Београд, Лагуна, 2008).

(3) ... могуће је да се селектор, на извесан начин, плаши тог сусрета, а то није добро. Јер, *страх је „прелазна болест“* ... (КССЈ; *Политика*, 02. 9. 2000).

(4) *Страх је болест, незаустављива епидемија* која обузима животиње и људе, покаткад читаве народе (КССЈ; Филип Давид, *Ходочасници неба и земље*, Београд, Рад, 2000).

(5) Страх је најчистије, најприродније, најчешће, најздравије људско осећање. На страху почива врста (КССЈ; Б. Пекић, *Беснило*, Београд, БИГЗ, 1987).

У складу с метафорама СНАГА ЈЕ МАТЕРИЈА САДРЖАНА У УЗРОКОВАЧУ (Лејкоф и др. ²1991: 171, нпр. Свака реченица има снагу наредбе) и СНАГА ОБЈЕКТА ОДРЕЂУЈЕ СПОСОБНОСТ УТИЦАЈА (исто, 172; нпр. Гравитациона сила на Месецу је много слабија; Те речи су их покренуле), којима се концепт снаге оцртава као *способност садржаја каквог ентитета да врши утицај*, лексеме чија су обележја семе *страшно* и *снажно* / *јако* преузимају улогу интензификатора јер се *страшно*, *страховито* и сл. већ по себи разумева као моћно (страх је снажан психофизиолошки агенс):

(6) Деведесете су прошлост. Модерни тимови играју стравично брзо, а наши превазиђено, старомодно (КССЈ; *Политика*, 25. 6. 2006).

(7) Моје ципеле што су лежале једна крај друге, као две животиње, постале су одједном стравично издужене и безобличне (КССЈ; Данило Киш, *Вариа*, Београд, Службени гласник).

(8) ... доследно и савремено [је] уобличио Жаријеву субверзивну ишчашеност у приказивању језиво бескрупулозног отивања власти (КССЈ; *Политика*, 13. 3. 2008).

(9) То не личи на тебе ... У Будимпешти била сам језиво љута на тебе (КССЈ; Драган Великић, *Руски прозор*, електронска верзија).

(10) ... то [је] већ решено и одлучено, не њиховом вољом или њиховим пристанком, него једноставно, језиво једноставно, решено и да им не преостаје сад ништа друго него да се помире (КССЈ; Данило Киш, *Псалм 44*, Београд, Службени гласник).

(11) Намеравала сам да обучем беле 501, али ми је одједном пао на памет да ће ме он можда одвести у неки језиво отмен ресторан (КССЈ; Хелен Филдинг, *Дневник Бриџет Џоунс*, Београд, Народна књига – Алфа, 2000).

6.3. Доживљај страха коинцидира с осећањима *језе*, *грозе*, *ужаса*, као и са настанком оних својстава појединих ентитета која такве емоције побуђују (уп. *језиво*, *грозан*, *ужасан*, *грозоморан*, *опак* и сл.), а такође и са начином на који се одређене радње врше (прил. *језиво*, *грозно*, *грозовито*, *грозоморно* и сл.). Сема израженог квантитета, присутна у свим лексикографским дефиницијама наведених придева и прилога (уп. *веома велики*, *силан*, *огроман*; у *веома великој*, *претераној мери*, *претерано*, *страховито јако*), метонимијски је повезана са доживљајем страшног, али последице ових снажних осећања

нису увек негативне, па нпр. *језиво* може имати и пријатан ефекат. Зато, попут других интензификатора (*опак/опако, грозан/грозно, ужасан/ужасно*, нпр. То би и *ужасно* смешно и *ужасно* трагично. КССЈ; Растко Петровић, *Бурлеска господина Перуна бога грома*, Београд, Нолит, 1974), *језиво* колоцира и са придевима *добар, успешан, богат, отмен* (прим. 11) и сл., што показује да у разговорном, па и у књижевном језику овај и слични интензификатори све чешће имају и афирмативну екстензију (исп. т. 6, прид. *страшан* у РСМ и РСЈ 2. б. *који оставља лош утисак* : 2. в. *који оставља изузетан утисак, сасвим добар*), мада се такве семантизације у речницима ретко бележе:

РСАНУ: **јѐза**¹ 1. а. *осећај хладноће праћен дрхтањем тела, дрхтавица (од хладноће, страха, јаког узбуђења и сл.); жмарци, трнци, срси (од јаког пријатног осећања, узбуђења)*. – Кад јој се ... указа родитељска кућа, пође јој снажна језа уз кичму (Цар Ем.3, 35). б. *јако осећање страха, ужаса, гроза*. – Кад ступи Шарлота у собу страшнога јакобинца, обузме је неисказана језа, што јој се учини, е је ушла у пакао (Зеч. Мил. 1, 720). 2. *особина онога што је језиво, што изазива осећање страха, ужаса, грозота, страхота*. – И баба прича, кити, везе / Бајке и гатке пуне језе (Јакш. М. 4, 52).

јѐзив 1. а. *који изазива језу: страшан, ужасан, грозан; испуњен језом, који одражава језу, грозу*. б. *који изазива жмарце пријатности, угодности, врло пријатан, угодан; изванредан, диван*. – О, каква је неизмјерна и језива сласт загрести у топло, једро лице које пуца од младости и свјежине! (Коч. 5, 141). Са свију га страна заплускује и обузима нешто пријатно, голицаво, језиво (И. 2, 11). Долине ... између ових планина ... износе пред гледаоца слику изванредне, језиве, предеоне лепоте (Карић 1, 718).

2. *врло слаб, лош, ужасан*. – Литературе нису никад оскудевале ни очајним приповедачима, ни језивим хумористима (Цар 6, 24). Рукопис му је језив (Ред.).

3. *страшан, опасан; штетан*.

4. *веома велики (по интензитету, степену), силан, огроман, страшан*. – То [атентат] је значило ... борбу појединаца против државне силе и језиво жртвовање, за које је потребан необичан занос (Барт. 1, 45).

грѓзан и **грѓзан** *који изазива грозу; страшан, ужасан, језив*. – Љето прође, грозна зима дође (НП Вук 3, 363). Њих чека грозна казна (Љубибр. 1, 4). Он је грозан човјек (Кум 1, 9).

грѓзно и **грѓзно** прил. 1. *на грозан начин, страшно, ужасно*. 2. *многo, веома, у веома великој мери, претерано (о нечем неповољном)*. – Код мајке се [Манда] грозно исплакала (НП Ј–М, 455). Он каже да је ... грозно скупо (Шант., Грч. Ј. 3, 211). Он грозно лаже; ништа од оног што казује није се десило у ствари (Наст. 1, 58).

грѓзовит *грозан (обично са појачаним значењем); који је пун грозе, ужаса*. – Грозовита ватра једва да је трајала четврт часа (Јанк. Р. 1, 13).

грѓзовито прил. *грозно (обично са појачаним значењем), ужасно; претерано*. – Пруси су Французе страшно и грозовито потукли (Радић А., Дом 1900, 6). То је наводно уносније, јер се иначе зацијело не би упуштали у те грозовито скупе послове (Батуш. 3, 389).

грѓзомѓран и **грѓзомѓран** 1. *који је пун грозоморе, ужасан, страховит*. – Грозоморне му ријечи срѓбе и бијеса ... дршћу несмирљиве (Шимић С. 1, 152). 2. *врло велики, огроман; страховито јак; ужасан*. – Свијест ... се грозоморном брзином окреће (Кик. 1, 92). Заинтересовала се ту и Највиша страна – у питању су грозоморне новчине (Симић Н. 6, 116).

грѓзомѓрно и **грѓзомѓрно** прил. *на грозоморан начин, страховито јакo*. – У то онај пијани медо ... лупи грозоморно шаком по првоме столу (Трес. 2, 70). Тад наједном јекну звона попут грома / и урлике небом проспу грозоморно (Ј–Р 1, 45).

џѓјасан 1. *пун ужаса, страшан, страховит, грозан, језив*. 2. *врло велик, огроман*. – Неки поменуше каву. Они су у ужасној мањини. Дом.

џпак 1. а. *који другима жели и наноси бол, штету, зло, непријатност, зао, суров, немилосрдан; који је својствен таквој особи или одражава такве особине.*

4. а. *оштар, безобзиран (о речима и сл.).* – Поблатили [су] opakим језицима светињу нашега дома трубећи у свијет паклене лажи о нашим женама (Новак Вј. 3, 37). б. *ружан, погрдан (о говору и сл.).* – Сад ће он ... грдити правницу ... најопакијим псовкама (НПосл. Вук, 458). 5. *опасан, силан, жесток (о јунацима, супарницима и сл.).* – Шлема носит' нећу све док ми шака / Не допадне клобук Роналда џпакā (Стан. Д. 1, 204).

6. а. *опасан, убојит (о оружју и сл.).* – Све пчеле радилице снабдевене су жаоком, јединим али и opakим оружјем (Мрш. 1, 23).

7. а. *жесток, јак, снажан по свом деловању (о пићу).* – Ишао је [Симо] од крчме до друге, просио и изнуђивао опако пиће (Биж. Г. 2, 34).

РСЈ: **џпак** 1. *спреман да учини зло, да напакости, зао, рђав, неваљао; суров, погубан: ~ човек, ~ смрт, ~ рат.* 2. а. *тежак, рђав, опасан, злоћудан, смртоносан: ~ болест, ~ мана.* б. *жесток, жучан, оштар, грдан (по интензитету, снази): ~ свађа, ~ галама.*

(графички истакла Д. В. С.).

6.4. *Језиво* је ефикасан интензификатор јер семантиком својом обједињује снажно осећање (пријатности или непријатности) и физиолошку реакцију на психолошке подстицаје – језу. Узроковач може имати опозитне предзнаке, јер језу једнако изазивају позитивне и негативне сензације, пожељни и непожељни догађаји: осећај хладноће, језе може бити проузрокован физичким и психичким агенсима – физичким осећањем студени или хладноћом изазваном страхом, али и пријатним осећањима. Лексикографска дефиниција именице *језа* недвосмислено указује на двогубост узрока, али узроковач језе, као и онај који је окарактерисан као *језив* имају искључиво негативан предзнак (јер се повезују с осећањем угрожености изазваним страхом, ужасом, грозотом). Физиолошка манифестација ових психолошких стања уклапа се у концептуализацију осећања *наклоности као топлине и страха као хладноће* (уп. *топао / хладан дочек, поглед и сл., исп. Лејкоф и др. 2*1991, СТРАХ ЈЕ ХЛАДНОЋА 165, НАКЛОНОСТ ЈЕ ТОПЛИНА, НЕНАКЛОНОСТ ЈЕ ХЛАДНОЋА 158).

6.5. Све што је *опако* и *грозно* представља претњу, па отуда изазива позорност и повећану напетост. Овоме поглавито доприносе семе квантитета (уп. РСАНУ *опак* 5, 7; *ужасан* 2; прил. *грозно* 2) и квалитета – *страшан, опасан*, чији сплет резултира посебним истицањем и снажењем исказа:

(12) ... Возила сам заиста доста аутомобила, не знам ни број да наведем. Било је ту свега, од малих градских, преко лимузина и спортских аутомобила, па све до опаких и прескупих теренаца. (...) Каже да воли аутомобиле са задњим погоним и прецизним управљањем, који притом изгледају „опако добро” (*Blic Žena* бр. 456, 10–16. август 2013, стр. 34).

(13) Овај народ је, међутим, тешко преварен. Њега су опако наљутили (КССЈ; *Viva*, фебруар 2001).

(14) „Ритам нереди” завршава, звуче јако и опако (КССЈ; *Политика*, 5. 6. 2008).

(15) Верујте, Руди, тај опако лаже, тај мора да већ потрошио ту шесту декаду (КССЈ; Драган Великић, *Руски прозор*, електронска верзија).

(16) „Наопака Цени”, опако скупа ретка америчка поштанска марка, чија је номинална вредност 24 цента, продата је на аукцији у Енглеској за 184.000 фунти (КССЈ; *Политика*, 9. 3. 2009).

(17) Били су грозно уморни, па ипак Бекица рече да јој се чини да може још мало (КССЈ; Марк Твен, *Том Сојер*).

(18) Она је често плакала. Ах, није то био плач, но грдне крупне сузе, грозно велике, навру на њене очи и уздрхте на трепавицама, док се не откину (КССЈ; Милош Црњански, *Дневник о Чарнојевићу*).

(19) Али, награде такође могу да грозно социјализују писце, чинећи од њих бајаги достојанствене личности (КССЈ; *Политика*, 4. 3. 2006).

6.5.1. У синтагмама *грозно уморни*, *грозно велике сузе*, *грозно социјализовати писце* и сл. адвербијална интензификација ослања се на спој квантитативне семе (*велико*) и семе *непријатно* и *одбојно* (уп. РСАНУ: грóза и грóза 1. а. *јакó осећање непријатности, страха, језа; гађење, одвратност*), које се, већ због асоцијативне повезаности (ВЕЛИКО ЈЕ ОДБОЈНО) узајамно привлаче и појачавају. Могуће замене прилозима *веома*, *врло* и сл. знатно би ослабиле емотивни набој и изражајност исказа, а супституција другим негативним интензификаторима нпр. *страшно*, *страховито* унеколико померила значење и, остављајући по страни удео афективног, фаворизовала квантитет. Ова чињеница показује да изражена фреквентност (нпр. прил. *страшно*) доводи до афективног слабљења (истрошености) појединих негативних интензификатора, који се тако уводе у ред изобичајених, квантитативних интензификатора, док се за појачано истицање траже подеснији, обично они с већим емотивним набојем.

7. Трећа група обухвата *пернициозне*⁸ *негативне интензификаторе* који су обједињени семантиком угрожености различите врсте и степена: (а) витална угроженост, (б) угроженост болесним и/или девијантним стањем, (в) угроженост оностраним агенсом (уп. табуирани интензификатори).

Највиши интензитет имају они код којих је препознатљив заједнички именилац „витална угроженост субјекта” (а): *крваво*, *убиствено*, *умирати* / *умирање* (од смеха), *мртав* (нпр. Мртав је, увек ме засмејава) и сл. Потом следе интензификатори који се издвајају семом *девијантно* / *болесно* (б), при чему се девијација разумева као патолошко стање, те представља снажан отклон у односу на физичко и психичко здравље: *болесно*, *лудо*, *шизнуто*, *шашаво*, *абнормално*; *шизнути*, *шлогирати се*, *шлогнути се*, *полудети* и сл. Таква стања представљају несумњиву, алармантну опасност, а девијација се поима и као агресивна сила унутар субјекта. У последњу, трећу подгрупу сврставамо тзв. *табуиране интензификаторе* (в) који упућују на деловање изразито непријатељског и/или оностраног спољашњег агенса, нпр. *ђаволски*, *врашки*, *паклено*, *проклето* и сл.

7.1. Енантиосемичност прве подгрупе пернициозних интензификатора је најупадљивија јер су у оквирима полисемантичких структура истих лексема супротстављени изразит виталитет и одсуство виталности, тј. престанак животних функција (нпр. *мртав* = који није жив, који је умро : привлачан, духовит; *крвав* = озлеђен до крви, обливен крвљу : изврстан, одличан).⁹ У

⁸ У *Великом речнику страних речи и израза* И. Клајна и М. Шипке (2008) читамо: **пёрнициóзан**, -зна, -зно [лат. *perniciósus*] погубан, штетан, убитачан.

⁹ У РСАНУ наведене лесеме имају и следећа значења: **мр̀тав** 13. шатр. *веома леп, zgodан; па-метан, духовит*. – Погледај дасу, мртав је, какве лепе очи! (Гол. 3). Мртва је, само нас засмејава причама (Бабић В); **кр̀вав** и **кр̀ва̀в** 5. шатр. *који се одликује квалитетом, одличан, изванредан*,

многим случајевима интензитет кореспондира с хиперболом ослоњеном на метафору СТРАХ ОД СМРТИ ЈЕ НАЈВИШИ СТЕПЕН АНКСИОЗНОСТИ, што открива велику блискост са интензификаторима *страха* (исп. т. 6). Ипак, наведене интензификаторе издвајамо као посебну групу јер – иако се страх, генерално узевши, може сматрати осећањем узрокованим угроженошћу субјекта – претходну групу (тј. интензификаторе тензије/страха) карактерише неодређеност агенса (изазивача страха), док је код пернициозних негативних интензификатора узроковач препознатљив, тј. конкретизован (уп. смртни страх, страх од болести, страх од оностраног). Уз то, пернициозне интензификаторе одликује највећи потенцијал истицања, отуда оба фигуративна значења адверба *смртно* имају посебно истакнуту сему квантитета, којој је, у првом случају (РМС 1. фиг. *тешко, у великој мери, страшно, ужасно*), придружена и афективна сема *страшно*, док је друго пренесено значење сведено искључиво на промоцију интензитета, концептуализованог као изразито динамична, снажна сила (исп. РМС *смртно* 3. фиг.):

РМС: **смртно** прил. 1. *доносећи смрт, на смрт*. – Али паде смртно погођен метком у шију. Донч. фиг. *тешко, у великој мери, страшно, ужасно*. – Такве се ствари тамо не дају сакрити. А откривене шире се брже од метка и смртније од њега рањавају. Дав. 3. фиг. *силно, жестоко, у највећој мери*. – Кватерник је последице осуде смртно замрзео Мажуранића. Нех. Смртно смо уморни. Ђон.

(20) ... погађала [је] колико је цео његов живот њом обузет; и, како га је у тренутку тако **смртно** намрзла, и њега, и његовог оца, и све другове који су овај дневник можда видели ... (КССЈ; Растко Петровић, *Са силама немерљивим*, Београд, Нолит, 1977).

(21) Бајкић ју је гледао непомично. Био је **смртно** тужан (КССЈ; Бранимир Ћосић, *Кроз књиге и књижевност*, Београд).

(22) Заморно време вукло се тешко; опет заспахе, па се пробудише **мртви** гладни и **смртно** потиштени (КССЈ; Марк Твен, *Том Сојер*).

(23) Јуче смо, Едварде, провеле ужасан дан у Харлијевој улици. Тако досадан, **убиствено** досадан! (КССЈ; Цејн Остин, *Разум и осећајност*, Београд, Народна књига, 1977).

(24) Треба више пута читати сјајну, **убиствено** луцидну песму „Иде човек поред реке” ... (КССЈ; *Политикини културни додаци* 2002).

7.2. Ништа више не плаши људе од смрти, болесних, тешких физичких стања која могу имати леталан исход, па употреба речи из овог значењског круга резултира посебно израженим истицањем (уп. *смртно* озбиљан, *смртно* заљубљен, *мртав* гладан и сл.). Гранична физичка и психичка стања такође се доводе у везу са наглашеним осећајем страха, а снажна емоција с израженим квантитетом, тј. интензитетом (уп. прил. *болесно, шизнито*; гл. *шлогирати се, шлогнути се* и сл.).

Тако у унутрашњој динамици негативног запажамо особито противуречје: све што је *смртоносно, смртно, убиствено*, те у највећој мери *страшно, ужасно* концептуализује се као *жестоко, силно, моћно*, па отуда и подстицајно, покретачко, дакле – животно. Чини се да, аналогно физичком закону очувања енергије, виолентна, негативна енергија ни у језику не бива сведена на само један облик, тј. једно значење, већ има и своје (потенцијално) по-

изврстан. – Пале ти је крвав, дао нам је кола (Ред.); **кръаво** и **кръâво** прил. 5. шатр. *изванредно, одлично, дивно* (Ред.).

зитивне модалитете које сагледавамо у интензификацији. Тако се негативна енергија душевног поремећаја – *лудила* – преко метафора ЕМОЦИЈА ЈЕ ПОКРЕТ, ЕМОЦИЈА ЈЕ СИЛА, ЈАКА ЕМОЦИЈА ЈЕ ЛУДИЛО (Лејкоф и др. ²1991: 141, 145–146) концептуализује као занос и страст према некоме/нечему, а наглашена афективност им омогућава промоцију у широко употребљив интензификатор (уп. *лудо* весела, *лудо* богат, *лудо* здање и сл.):

РСАНУ: *луд* 3. б. *пун веселог заноса, уживања, радости; који одражава такво расположење*. – Причају да су имали луд провод (Ред.).

лудило 1. а. *општи назив за разне врсте душевних поремећаја и ненормалних стања*.
2. а. *снажна обузетост неким или нечим, поамама, ненормално јака жудња, страст за нечим; екстаза, занос*.

(25) ... [живе] танким и недостојним животом, који се *лудо* воли и скупо плаћа, а кад човек размисли, не вреди, брате, не вреди (КССЈ; И. Андрић, *Прича о везировом слону*).

(26) Тешка и пуна, *лудо* весела у тим месецима, она је после порођаја слабила и ружњала ... (КССЈ; М. Црњански, *Сеобе*, Антологија српске књижевности, Учитељски факултет).

(27) У веку који обилује насиљем, софистицираном поједностављеношћу, убитачном ефикасношћу, у свету *лудо* богатом и експлозивно сиромашном ... реч *грех* је у реткој употреби (КССЈ; *Политика*, 20. 9. 2007).

(28) Хтели су да јој врх заравне и да ту изграде једно *лудо* здање: коцкарницу у стилу Лас Вегаса! То је спречено (КССЈ; *Политика*, 6. 5. 2010).

(29) „То је један од ретких филмова који је успео да буде равнотежа интелигентног, провереног и *лудо* забавног трилера”, рекао је Клајв Овен (КССЈ; *Политика*, 18. 2. 2009).

7.3. Метафора ЕМОЦИЈА / ПСИХОЛОШКО СТАЊЕ ЈЕ ПОКРЕТАЧ ДЕЛАЊА (нпр. Страх је учинио чудо. КССЈ; Б. Пекић, *Беснило*, Београд, БИГЗ, 1987) представља подлогу метонимијске везе између негативних емоција и интензификације која почива на снази и динамичности негативног (*негативно је јако / моћно / динамично*). Показаћемо то на примеру интензификације прилогом *проклето*:

(30) То с идејама је *проклето* занимљиво ... (КССЈ; Борислав Пекић, *Беснило*, Београд, БИГЗ, 1987).

(31) Претпостављам да је човеку *проклето* тешко учинити тако нешто (КССЈ; исто).

(32) Нешто је у свему томе, у целом беснилу, *проклето* погрешно (КССЈ; исто).

(33) Играш отприлике као она, а она игра *проклето* боље од свих живих и мртвих (КССЈ; Цером Дејвид Селинцер, *Ловац у житу*, електронска верзија).

(34) За сценарио Питера Бачмена каже се да је „*проклето* добар”, као целина добро упарен, чврст и да има све елементе ратне саге (КССЈ; *Политика*, 10. 5. 2008).

(35) То је *проклето* добра песма ... зато што је заразна (КССЈ; www.rts.rs, 31. 10. 2009).

Да би се објаснило због чега овај и њему слични прилози имају већу снагу интензификације од других, потребно је укратко размотрити емотивне и когнитивне елементе који учествују у сценарију проклињања, јер они утичу на развој семантичких компонената које омогућавају повезивање с позитивним фокусом интензификације (уп. *проклето добро*).

7.3.1. Интензификатор *проклето* поседује двоструку мотивацију: (а) осећај повређености и (б) потребу да се изазивачу те емоције узврати, тј. нанесе штета каквом речју или исказом (који ће магијски призвати/донети пропаст, зло). У питању је реакција на негативну емоцију (љућњу, бес, велику

емотивну повређеност) која изазива агресиван импулс и прераста у потребу да се (стварни или претпостављени) изгредник казни.

Проклињање има две перспективе: може се посматрати као вербална агресија или као вербална одбрана од зла, којом се каква препрека, схваћена као противност добра, жели отклонити. На когнитивном плану емоционални концепти имају структуру сценарија.¹⁰ Окосница овог сценарија је сукоб (који најчешће укључује наношење какве штете), а клетва се, као вербални акт одмазде или отпора злу, уклапа у завршну фазу овог сукоба, у којој осећања љутње и беса кулминирају.

7.3.2. Веза између семантичког садржаја лексеме *проклето* и функције експресивног појачивача успостављена је преко веома снажне емоције као узроковача проклињања. У наведеним примерима изразе *проклето занимљиво, проклето тешко, проклето погрешно, проклето боље, проклето добро/добра* схватамо као „изузетно / у највећој мери X + афективност (исказа)”, што показује да употреба и разумевање овог интензификатора претпоставља (имплицитно) познавање читавог сценарија проклињања, чије су етапе каузално спрегнуте: (а) деловање проузроковача негативне емоције → (б) емотивна повређеност → (в) осећај беса, љутње, немоћи → (г) проклињање као вербална реакција.

Интензификација је и овде заснована на силини емотивне реакције и у метонимијској је вези са њом (уп. ЈАКЕ ЕМОЦИЈЕ СУ ЈАКИ ЕМОЦИОНАЛНИ ИНТЕНЗИФИКАТОРИ, ЕМОЦИЈА ЈЕ УЗРОК ИЛИ ПОСЛЕДИЦА ПСИХИЧКОГ ДОЖИВЉАЈА). Елементи сценарија који генеришу изразито негативан емотивни набој служе као база истицања, и то тако што се комплексан сценарио максимално редукује, па у исходу остаје само сема *јак*, подржана емотивним набојем (афективношћу). Тако се сложени каузалитет трансформише у језички појачивач.

8. Последња, четврта група негативних интензификатора – *вехементни интензификатори* – обухвата (а) силовите радње, тј. глаголе којима се именује какво деструктивно делање и од њих изведене попридевљене партиципе којима се обележавају својства онога што је таквом делању било изложено (*растурилити, разбити, развалити, пржити, спржити; растурен, разбијен, разваљен* и сл.), и (б) последице деструктивног делања (*хаос, хаварија, катастрофа* и др.).

Силовитост је неконтролисан начин испољавања енергије и/или последица неартикулисаног деловања агенса. Изложеност врло великој енергији

¹⁰ Елементе сценарија (актера, објекат проклињања, вербалну осуду, тј. клетву) можемо препознати у лексикографским дефиницијама гл. *проклет*, им. *проклетство* и трп. прид. *проклет*, те, на основу њиховог садржаја, сагледати драмски набој и динамичност наведеног сценарија (7.3.2), као и његове етапе: припремне фазе (а, б) имају функцију емотивног агенса (в), док се акт клетве јавља као последица њиховог деловања (г) (исп. РМС: **прѠклѠти** 1. *изрећи проклетство над ким или чим, кунући кога пожелети му зло, пропаст*. 2. *јак*, *оштро изгрдити, осудити што изражавајући при том своје незадовољство, гнев; проклѠтство* 1. *јавно изговорена, објављена жеља да кога снађе највећа несрећа*. 2. а. *зла судбина, несрећа*. б. *онај који је узрок несреће; прѠклѠт* 1. трп. прид. од *проклет*. 2. *који изазива мржњу према себи, мрзак, одвратан*. 3. разг. у *грдњи и осуди чега*).

која се поима као топлота је опасна, па се афирмативна интензификација глаголом *пржити* заснива на метафонији: преко метафора ИНТЕНЗИТЕТ ЈЕ ТЕМПЕРАТУРА, ИНТЕНЗИВНЕ ЕМОЦИЈЕ СУ ВРЕЛИНА и метонимијског повезивања јаких емоција, њихове покретачке моћи и снажног дејства:

ИНТЕНЗИТЕТ ЈЕ ТЕМПЕРАТУРА (уп. *пржити*, *спржити* и сл.; Лејкоф и др. ²1991: 143); ИНТЕНЗИВНЕ ЕМОЦИЈЕ СУ ТОПЛОТА / ВРЕЛИНА (Лејкоф и др. ²1991: 143; уп. **топлѝна** 1. б. фиг. – Знао да ти се душа милоштом прелива, а кад у њој носиш сву топлину Југа. *Рак*. 2. особина или стање онога што је топло у пренесеном смислу, нежност, срдачност, хуманост, присност и сл. – Осјећао сам сву топлину што је избијала из тог човјека. *Наз.*; **топлѝта** 2. *топлина* (2). – Бијаше ... угодно препуштати се ... топлоти срца. *Шег.*).

ЈАКО / ИНТЕНЗИВНО ЈЕ РАЗОРНО (уп. *разбити*, *растури*; *растурачина* и сл.)

ИНТЕНЗИТЕТ ЈЕ ДИНАМИКА / СНАГА (РСАНУ: **динамика** 1. б. *живост*, *живо кретање*, *богатство акције*; *динамичност*; *снага*, *интензивност*).

8.1. Сема *лоше* у различитим својим модалитетима разумева се као покретачка, тј. динамична, те се ово својство, по аналогији, осликава и у вршењу радњи које подразумевају деструкцију: *разбити*, *спржити*, *растури*, *цепати*, *одвалити*, *развалити* и сл. Елемент силовитости акције модификује предзнак (*деструктивно је лоше*) зарад појачања ефекта, и то преко метафора ЖИВОТ / ВИТАЛНОСТ ЈЕ КРЕТАЊЕ, ДИНАМИЧНОСТ ЈЕ СНАЖАН ПОКРЕТ / ЖИВА АКТИВНОСТ (уп. *негативно је јако* / *моћно* / *динамично*):

(36) ... Менгелберг је најпре извео интересантан романтичан комад, да *би* потом његов земљак Хан Бенинк *растурио* бубњење (и буквално) у врућем свингу (КССЈ; *Политика*, 12. 11. 2008).

(37) Кливленд *је растурио* Лејкерсе ... – 102 : 87 (КССЈ; www.rts.rs 26.12. 2009. год.).

(38) Не само што је оборио рекорд, већ га *је*, како пишу страни медији – *растурио* (КССЈ; www.rts.rs 28. 8. 2009).

(39) Боље сам одиграо против Аргентине него против Шпаније, иако су то нијансе. Аргентинце *сам растурио*, нису ми могли ништа (КССЈ; *Илустрована Политика*).

(40) Током ... филма, што са сцене, што у „офу”, *пржи* двадесетак алтернативних група са некадашњег југословенског културног простора ... (КССЈ; *Политика*, 23. 3. 2001).

Тако се интензитет емоција страха (*страшно*), грожње (*грозно*, *грозоморно*, *гадно*), и сила деструктивних радњи (*разбити*, *развалити*, *растури*) доводе у везу са истицањем динамичног као пожељног и успешног, па отуда и са виталношћу – према метафори ВИТАЛНОСТ / ДИНАМИЧНОСТ ЈЕ СНАЖАН ПОКРЕТ, и то покрет нагоре или напред – јер се негативни интензификатори, жаргонски али и други, који се употребљавају у колоквијалном и књижевном језику, издвајају управо (наглашеном) енергијом повезаном с активношћу чији су резултати изразито добри: нпр. *разбити* 3. *Бити* у нечему много *добар*, *бити врло успешан* (уп. Б. Герзић и Н. Герзић ²2002). Интензификација глаголима *разбити*, *развалити*, *растури* има упориште у метонимијској вези агресивног делања и снаге / силовитости / динамичности (вршиоца), а динамичност концептуализована као позитивна енергија води разумевању „добро / успешно / одлично (из)вршена радња X + афективност (исказа)”; тако се сема *деструктивно* и стога *лоше* трансформише у сему *динамично* и *конструктивно*, па отуда – *добро*.

3. Закључне напомене

Семантичка и прагматичка вредност интензификатора почивају на два ослоња: концепту јаких емоција као снажних покретача психичких (и физичких) реакција и на реинтерпретацији концепта *лошег, агресивног, девијантног*. Снага страшног, па стога претећег и лошег – схваћена као динамичка подлога делања – користи се као темељ интензификације.

Негативни интензификатори имају следеће функције: (а) повећавају илокутивну снагу исказа, (б) доприносе ефикаснијем и бржем придобијању саговорникове пажње, (в) подстичу јаче емотивно учешће слушаоца / саговорника; отуда су њихова основна прагматичка обележја емфатичност и афективност („кажем X јер (а) део исказа и/или читав исказ желим да истакнем, (б) да побудим саговорникову пажњу и (в) да, поред основног садржаја поруке, саопштим своју емоцију”).

Примарни когнитивни механизми који учествују у успостављању веза између негативне интензификације и (негативних) емоција јесу метафора и метонимија. Негативне емоције су изворни домен, а експресивна интензификација циљни домен. Емоционални интензитет метафорички је оцртан на семантичком интензитету, а емоција и/или афективна реакција метонимијски активира узрок, окидач или симптом негативне емоције. Стабилност и екстензија овог модела семантизације ослања се на следеће појмовне метафоре:

ЕМОЦИЈЕ СУ (ФИЗИЧКЕ) СИЛЕ (уп. Та песма ју је *понела*. Предуго туговање *гурнуло* га је у депресију. и сл, уп. Лејкоф и др. ²1991: 141).

ЕМОЦИЈЕ / ОСЕЋАЊА СУ КРЕТАЊЕ / КРЕТЊЕ (исто, 141) (РМС: **покрѣнути** 3. б. *изазвати какав осећај*. – Не слутећи ... какви су несебични разлози *покрѣнули* у њему то *чувство*, усрдно му захвали. *Цар Е.*; **покрѣт** 3. *фиг. унутрашња покретачка сила изазвана каквим осећањем*. – Људи који се узносе изнад или се спуштају испод равне линије живота имају и *великих замаха, великих покрета душе*. *Нуш.*).

Уп. **Страх** је тај који *води*, као и неизвесност, у распоућеност, у нигдину, али их љубав превазилази ... (КССЈ; *Политикин културни додатак*, 2001).

(графички истакла Д. В. С.).

Енантиосемичност посматрамо као резултат опозитних тумачења и схватања истог ентитета или метафоричког сценарија у коме тај ентитет фигурира као водећи. Концепти саздани од саодносних или каузално спрегнутих елемената чије транспоновање условљава дијаметралну промену сценарија (позајмљивати = *дати* у зајам : *узети* у зајам и сл.) подстичу изазивање инверзне акционе, па отуда и семантичке слике. Зато су глаголи којима се именују инхерентно „двосмерне” радње (нпр. *сумњати, унајмити* и др.) – чији актанти могу мењати улоге или чији је резултат могуће интерпретирати на опречне начине – најподложнији настанку супротстављених значења унутар исте лексема (уп. *узамљивач* = онај који *даје* на зајам : онај који *узима* на зајам).

Код негативних интензификатора овај потенцијал контрастних значења (тј. енантиосемичности) произилази из супротних поимања природе негативног, тј. *снаге* и *ефекта* негативитета *per se*, непожељних емоција, стања и

деструктивних радњи. Ова поларизованост ослоњена је на метафтонимију¹¹, захваљујући којој ишчитавамо у језику мапирану човекову свест о дејству и последицама снажних осећања, а такође и о начину на који се супротстављени аксиолошки и емотивни концепти користе у вербалној комуникацији. Захваљујући метафтонимијом подстакнутим трансформацијама сема *велико*, *опасно*, *девијантно*, *деструктивно* у семе чије су заједничко обележје енергичност, виталност и/или изузетно добар квалитет – речи из аксиолошке и афективне сфере негативног, уместо у снижавању, успешно учествују у повишавању или истицању интензитета и/или квалитета.

ЛИТЕРАТУРА

- Баумајстнер и др. 2001:** Roy Baumeister, Ellen Bratslavsky, Catrin Finkenauer, Kathleen D. Vohs, „Bad is Stronger than Good”, *Review of General Psychology*, Vol. 5, No. 4, 323–370.
- Вељковић Станковић 2013:** Драгана Вељковић Станковић, *Комуникативни приступ у настави српског језика*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Герзић Б. и Герзић Н. 2002** [РСБЖ]: Borivoj Gerzić i Nataša Gerzić, *Rečnik savremenog beogradskog žargona*, Београд: Istar.
- Гортан-Премк 2004:** Даринка Гортан-Премк, *Полисемја и организација лексичког система у српскоме језику*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Дамјановић и др. 2011:** Александар Дамјановић, Александра Дамјановић, Маја Пантовић, Јасмина Баришић, „Зашто волимо да се плашимо? – Психофизиологија хорор филма”, *Енграми* 33/3, 85–97.
- Драгићевић 2007:** Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Драгићевић 2010:** Рајна Драгићевић, *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Јул 1996:** George Yule, *Pragmatics*, Oxford: Oxford University Press.
- Кевечеш 2003:** Zoltan Kövecses, *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Клајнке и др. 2012:** Sonja Kleinke, Zoltan Kövecses, Andreas Musolf, Veronika Szelid, *Cognition and Culture: The Role of Metaphor and Metonymy*, Budapest: Eötvös University Press.
- Кликовац 2004:** Duška Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*, Београд: Biblioteka XX vek.

¹¹ Негативна интензификација утемељена је на метафтонимији: метонимијска веза *лошег*, *великог*, *страшног* и јаког емотивног доживљаја мотивише метафоре ЕМОЦИЈА ЈЕ УЗРОК ИЛИ ПОСЛЕДИЦА ПСИХИЧКОГ ДОЖИВЉАЈА, ЈАКЕ ЕМОЦИЈЕ СУ ЈАКИ ЕМОЦИОНАЛНИ ИНТЕНЗИФИКАТОРИ.

- Лалевић 2004:** Miodrag S. Lalević, *Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskog jezika*, [fototipско izd. 1974. god.], Beograd: Nolit.
- Лејкоф и др. 1991:** G. Lakoff, J. Espenson, A. Schwartz, *Master Metaphor List*, Berkeley: University of California.
- Лејкоф и Џонсон 2003:** G. Lakoff, M. Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Маргинез 1996:** Ignacio M. Palacios Martinez „Negative Intensification in Modern English”, in: *Sorne Sundry Wits Gathered Together*, 183–196.
- Матијашевић 1990:** Јелка Матијашевић, „Хомонимија и полисемија (на примеру руских и српскохрватских енантисемичних лексема)”, IV Симпозијум *Контрастивна језичка истраживања* – [зборник радова], Нови Сад, 303–313.
- Милорадовић 2009:** Софија Милорадовић, „Музички жаргон младих (1) ледило свирка у Београду и гнаџ веселуху у Москви”, *Гласник Етнографског института САНУ* 57/1, 27–50.
- Милорадовић 2012:** Софија Милорадовић, *Музички жаргон младих и молодежњий музикаљни сленг – компаративни поглед*, Београд: Етнографски институт САНУ.
- Оутли 2005:** Kit Outli, *Емоције*, Beograd: Clio.
- Талми 1988:** Leonard Talmy, „Force dynamics in language and cognition”, *Cognitive Science* 12, 49–100.
- Франкл 1981:** Viktor Frankl, *Неџијан вапај за смислом* [prevela Rahela Berghofer], Zagreb: Naprijed.
- Шипка 2002:** Милан Шипка, „Енантисемија у српском језику”, у: *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*, Нови Сад – Београд: Српска академија наука и уметности, Матица српска, Институт за српски језик САНУ, 149–163.
- Цанг 2013:** Ruihua Zhang, „A Corpus-based Study of Semantic Prosody Change: The Case of the Adverbial Intensifier”, *Concentric: Studies in Linguistics* 39/2 (November 2013), 61–82.
- Цинг-Шмит 2007:** Zhou Jing-Schmidt, „Negativity bias in language: A cognitive affective model of emotive intensifiers”, *Cognitive Linguistics* 18–3, 417–443.

ИЗВОРИ

- Андрић 1976** [РСЖ]: Драгослав Андрић, *Двосмерни речник српског жаргона и жаргону сродних речи и израза*, Београд: БИГЗ.
- Блиц Жена 2013:** Blic Žena, бр. 456 [10–16. август 2013].
- Интернет извори:** <http://www.sportal.rs/news>; <http://exyuforever.blogspot.com>
- Клајн и Шипка 2008:** Иван Клајн и Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.

- КССЈ:** *Корпус савременог српског језика Математичког факултета Универзитета у Београду* [<http://korpus.matf.bg.ac.rs>].
- Мунро 2013:** Хектор Хју Мунро, „Приповедач” [превод Мила Божовић], *Забавник* бр. 3208 (2. 8. 2013. год.), 58–59.
- РМС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска (1967–1976).
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (т. I–XVIII), Београд: САНУ, Институт за српски језик (1959–2010).
- РСЈ 2007:** *Речник српскога језика* (ур. Мирослав Николић), Нови Сад: Матица српска.
- СрАР (1) 2005:** Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српскога језика*, прва књига – од стимулуса ка реакцији, Београд: Београдска књига, Филолошки факултет, Службени лист СЦГ.

Dragana Veljković Stanković

INTENSIFICATION AND AFFIRMATIVE QUALIFICATION
BY LEXEMES WITH THE MEANING OF NEGATIVE EXPRESSION

Summary

In this paper we consider a semantic potential of lexemes which belong to axiological and affective sphere of negative (*stravično, grozno, ludo, bolesno, krvavo, prokleta* etc.) and thanks to semes transformation of quality and quantity in jargone and literary language enabled by metaphonymy they play the part of intensifiers and/or affirmative qualifiers (eg. brilliant, excellent film = *strašno / jezivo / opako* dobar film; excellently accomplished action X = *bruka, razvaliti, rasturiti* etc.).

Душко М. ВИТАС*
Математички факултет
Универзитета у Београду

О РАЗЛИЧИТОСТИ СЛИЧНОГ

У раду се анализирају примене метода аутоматске идентификације језика на примеру односа српског и хрватског језика. Посебна пажња је посвећена анализи резултата Групе за обраду природних језика Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу како би се испитала ваљаност њихових објављених резултата у области идентификације језика.

Кључне речи: аутоматска идентификација језика, корпус српског језика, корпус хрватског језика, паралелни корпус

1. Увод

Информатичке примене које делују над природнојезичким подацима не ослањају се увек на познавање језика. Наиме, методе обраде језика које су засноване на статистичким моделима могу да пруже успешне апроксимације понашања језичких система без увида у њихову структуру. Са растом Интернета, с друге стране, захтеви информатичких корисника за апликацијама које зависе од одређеног језика постају све бројније, чиме се ствара једно моћно тржиште језичких производа. Како је изградња лингвистички утемељених ресурса за обраду језика обично скуп и спор посао, прибегава се решењима која ће у највећој мери одговорити корисничким потребама, а која се могу изградити за кратко време и по ниској цени. Као пример може да послужи рачунарски програм који обавља задатак морфолошке анализе облика у флективном језику: такав програм може да „научи” да препознаје врсте речи са тачношћу која прелази 95% под условом да располаже узорком тестова у коме је врста речи већ обележена (Поповић 2010). Цена израде таквог узорка је неупоредиво мања у односу на методе које решавају исти проблем, а темеље се на лингвистичким моделима. Јасно је онда да пет или мање процената

* vitas@matf.bg.ac.rs

могућности за грешку у већини случајева не оправдава улагања у развој прецизнијих алата за морфолошку анализу. Отуда није необично што и највеће компаније, у недостатку одговарајућих лингвистичких модела, прибегавају статистичким моделима, а посебно када се ради о информатички недовољно документованим језицима. Руководство Гугла (Халеви 2009) експлицитно образлаже такву стратегију слоганом „што више речи, а што мање (лингвистичке) анотације” ослањајући се на успех језички зависних апликација које експлоатишу велике количине текстуалних података са веба. Чак и када се за овакво понашање компанија може наћи оправдање, производи који настају на овај начин носе у себи опасност од дефинисања и нормирања језичког понашања које је у озбиљној супротности са чињеницама о одређеном језику. Драстичан пример пружају програми намењени идентификацији језика: њихов је задатак да аутоматски одреде језик на коме је текст написан на основу статистичких параметара. Али овај задатак, који има бројне примене, имплицитно дефинише корпус једног језика мимо сваке лингвистичке оцене ваљаности такве дефиниције.

2. Пример

Претраживач Гугл, међу сервисима које пружа корисницима, нуди и аутоматски преводилац. За текст који корисник унесе на једном језику, Гуглов преводилац ће понудити идентификацију језика на основу одређених алгоритама.

Ако покушамо да преведемо текст на српском језику ијекавског изговора, записан латиничним писмом, Гуглов преводилац ће га препознати као хрватски или, евентуално, као бошњачки. Језик следећег пасуса из *Баите сљезове боје* Бранка Ћопића:

Ni pod kakvim izgovorom u našu kuću nije se smjela unijeti puška: ni puna, ni prazna, ni pokvarena, ni rastavljena. Od pogleda na termometar djed je dobijao vrtoglavicu i stuzivalo bi mu se u stomaku, a od vaser-vage je zakretao glavu kao od urokljivih očiju.

Гугл препознаје као хрватски и нуди следећи „превод” на српски:

Ni pod kakvim izgovorom u našu kuću nije se смела унети пушка: ни пуна, ни празна, ни покварена, ни растављена. Од погледа на термометар дјед је добијао вртоглавицу и стуживало би му се у стомаку, а од васер-ваге је закретао главу као од урокљивих очију.

Ако се за горњи латинични пасус изабере да је на бошњачком, онда ће бити понуђен следећи „превод” на српски:

Под изговором нема у нашој кући није било дозвољено да уђу у пушку ни пун ни празан, нити корумпирану нити разведен. Призор термометром деда је освајање вртоглавицу и стуживало њему у стомак, и Васер-баланс како је окренуо главу од урока.

Ако оставимо по страни аграматичност превода и осмотримо само превод речи *дјед*, примећујемо да је Гуглов преводилац у овом случају замењује

са *деда* (!), за разлику од превода са хрватског на српски. Када се латинични текст декларише као српски (записан латиницом), превод на бошњачки је опет аграматичан:

Ni pod kakvim izgovorom u našoj kući nije bilo dozvoljeno ući u pušku, ni pune niti prazna, niti korumpirani niti razvedeni. Prizor termometar djed je sve u glavi i stuživalo da ga u stomak, i VASER razmjera okrenite glavu od uroka.

„Превод” (транслитерација) са српског (латиницом) на српски (ћирилицом) изгледа да није могућ.¹

Овај пример илуструје природу метода заснованих на машинском учењу. Квалитетнији „превод” са хрватског на српски је последица већег обима докумената која је Гугл класификовао као српска и хрватска, за разлику од бошњачког који је недовољно документован.

Даља последица Гугловог система за руковање језицима одражава се и на резултате претраживања веба. Ако затражимо документе који садрже ниску „*smjela unijeti*” (из цитираног пасуса Ћопићевог романа), као први резултат Гугл ће понудити документ са домена *hr.*: *Popila svetu vodicu jer je nije smjela unijeti u avion*, али ако унесемо исту ниску записану ћирилицом, први погодак Гугла је роман Бранка Ћопића. Екавски облик ниске „*смела унети*” даје само један резултат,² док латинични запис исте ниске даје 4 поготка (од којих се ниједан не односи на роман Бранка Ћопића). Дакле, резултат претраживања зависи од писма и изговора на коме је постављен упит. Сами резултати превођења зависе од расположивих ресурса: упоредивих текстова и највероватније, расположивих глосара.

Описани механизам идентификације језика, ма како често нудио употребљив практични резултат, имплицитно одређује границе једног језика, па се српски, према Гуглу, записује ћирилицом и екавским изговором, а хрватски латиницом и ијекавским. А јасно је да се овакво одређивање корпуса српског језика не може сматрати прихватљивим. Напоменимо овде да Гугл не пружа могућност разликовања између неупоредиво боље документованих система, као што су британски и амерички енглески, па изложено разликовање између српског и хрватског утолико мање има оправдања.

3. Идентификација језика – поглед са хрватске стране

Могућност аутоматског откривања језика, а тиме, посредно, и аутоматског дефинисања корпуса, постала је значајна тема у хрватској рачунарској лингвистици последњих година. Како се наводи у Бекавац 2008, паралелизовани корпуси су неопходни у терминолошким и лексикографским истра-

¹ Гуглов преводилац је консултован у септембру 2013, а затим у априлу 2014. и добијени су слични резултати.

² <http://www.kjn.gov.rs/sw4i/download/files/article/Re%C5%A1enje%204-00-1208-2010.pdf?id=493>

живањима, али и као програмска подршка за аутоматско превођење, учење језика уз помоћ рачунара или вишејезично претраживање. Како су паралелни корпуси који обухватају српски, бошњачки и хрватски ретки, аутори су формирали корпус полазећи од текстова са веб-странице *Southeast European Times*³, која објављује новости на ова три језика. Корпус се састоји од 1500 чланака и садржи око 330.000 токена по језику. Наглашено је да су сви преузети текстови записани латиничним писмом. Поравнавање текстова је обухватило обележавање наслова и пасуса.⁴ На основу овако формираног паралелизованог корпуса, у Бекавац 2008 описане су разлике између три језика и то на фонолошком, морфолошком, лексичком, синтаксичком и семантичком нивоу. Као главна фонолошка разлика између српског, с једне стране, и хрватског и бошњачког, с друге, наводи се опозиција екавског и ијекавског изговора (нпр. *снег/снијег*). Као главна разлика на морфолошком нивоу наводи се облик футура и неки суфикси код глагола и именица. Пример који илуструје разлике на морфолошком нивоу је: хрватски: *предложит ће*; српски: *предложиће*; бошњачки: *ће предложити*. У опису синтаксичких разлика, аутори користе пример хрватски: *ће престати с упоробом*; српски: *ће престати да користе*; бошњачки: *ће престати с кориштењем*, који противречи горе наведеној разлици на морфолошком нивоу у вези са грађењем футура. Аутори наглашавају различит начин писања страних имена и скраћеница, као и неке лексичке разлике (један од примера је хрватски: *извијестио*, српски: *информисао*, бошњачки: *информирао*). У раду се не разматра питање аутентичности превода у корпусу (преводи нису потписани), нити њиховог медијског значаја, па аутори, у том светлу, не постављају питање релевантности овако образованог корпуса.

Нешто друкчији приступ заступљен је у радовима Групе за обраду природних језика при Филозофском факултету у Загребу.⁵ У Љубешић 2007 разматран је проблем идентификације језика који је укључио српски, хрватски и словеначки, док се бошњачки узгредно помиње.⁶ Поређење језика заснива се на упоредивом корпусу од 4.364 документа на сваком од три анализирана језика, који су прикупљени са високо посећених информативних портала. Текстови су подвргнути анализи фреквенцијских слојева како би се издвојиле речи које карактеришу корпус. Дакле, аутори не разматрају евентуалне разлике између српског и хрватског, већ се руководе искључиво дистрибуцијама у насумично изабраном скупу текстова. Напоменимо да се у овом раду експлицитно помиње једино разлика у употреби конструкције *модални*

³ <http://www.setimes.com/>

⁴ О садржају овог сајта пример пружају следећи наслови вести с почетка априла 2014: српски: *Напшeња нагласила настојања Црне Горе против корупције, Блогери дебатују о предлошеном косовском трибуналу за ратне злочине*; хрватски: *Убицења показују напоре Црне Горе у борби против корупције, Блогери расправљају о приједлогу за оснивање суда за ратне злочине на Косову*; бошњачки: *Напшeњима се потцртава борба против корупције у Црној Гори, Блогери расправљају и предлошеном трибуналу за ратне злочине на Косову* (01.04.2014)

⁵ <http://nlp.ffzg.hr/>

⁶ Чак на два места у овом раду дословно се изриче „*Therefore, in our research we did not try to distinguish Bosnian from Croatian, since it is hard even for native speakers to notice the difference between the two of them at a glance.*”

глагол+да+презент у српском спрам конструкција са инфинитивом у хрватском уз напомену да да припада слоју 100 најфреквентнијих речи у српском. Други подаци о сличностима и разликама нису наведени. За разлику од приступа у Бекавац 2008, овде није јасно у којој мери насумично преузети текстови са информативних портала могу послужити да се одреде разлике између српског и хрватског узуса.

Даља разрада ове идеје дата је у Тидеман 2012 где су коришћена два корпуса: већ споменути корпус са сајта *Southeast European Time* (са 2,7 милиона речи по језику), а за потребе евалуације корпус дневних новина из Србије, Босне и Херцеговине и Хрватске⁷ (200 докумената по језику). И у овом раду се описују разлике између српског, хрватског и бошњачког (стр. 2621), и као основна разлика наглашава се опозиција екавског и ијекавског изговора. Остали аргументи су преузети из Бекавац 2008. Наглашава се да је бошњачки мешавина српског и хрватског, али ближа хрватском.⁸ Примењена метода тежи да разликовање језика успостави преко 25 високофреквентних облика речи које се јављају у корпусу једног од ова три језика, али не и у преостала два (стр. 2631). Од 25 дискриминаторних речи у бошњачком, 15 су ијекавски облици (*извјештајима*, *извјештаја*), 2 пута се јавља *Истанбул* (као *истамбула*, *истамбулу*), итд. У хрватском су дискриминаторни називи месеци (10 од 25 облика) и изванредан број кротоизама (*равнатељ*, *извјеише*), али и ниска *концу* (у изразу *на концу*). Међу дискриминаторима за српски је 21 екавски лик који има свој ијекавски пар, а затим *евро*, *еулеск*, *рен* и *организовано*. Облик *рен*, који може да изазове чуђење, нашао се на овој листи јер се у анализираном корпусу не прави разлика између малог и великог слова, па се иза ове ниске крије презиме европског политичара *Олија Рена* (*Olli Rehn*).⁹ Слабост овог прилаза је, између осталог, у чињеници да је основа разликовања заправо однос екавских и ијекавских облика. У листи бошњачких дискриминатора налази се једино *аугуст* од назива за месеце, у српској нема ниједног, док у хрватској верзији, називи месеци чине 2/5 дискриминатора.

Како се у овој последњој методи користе облици речи, а не леме, аутори су, као следећи корак у развоју дискриминатора, приступили морфолошком обележавању српског и хрватског језика (Агић 2013). Циљ тог истраживања био је да испита јавно доступне програме за морфолошко обележавање и лематизацију текстова у примени на српској, према Гесмундо 2012, и хрватској језичкој грађи. Објављени резултати говоре о успешности оваквих програма, али аутори не воде рачуна о негативним резултатима обележавања у анализи (Поповић 2010). Исход оваквих истраживања је уграђен у *Serbian Automatic*

⁷ <http://www.politika.rs>, <http://www.dnevniavaz.ba>, <http://www.vecernji.hr>

⁸ На пример, „Therefore, in our research we did not try to distinguish Bosnian from Croatian, since it is hard even for native speakers to notice the difference between the two of them at a glance.” (Љубешић 2007); „we conclude that Croatian and Serbian are visibly different languages while Bosnian is a mixture of the two with a tendency towards Croatian” (Тидеман 2012).

⁹ Ниска *Рен* се у овом корпусу појављује 724 пута.

*Collocations Dictionary*¹⁰ Адама Килгарифа, где за упит *дјевојка* добијамо следеће конкорданце колокација:¹¹

- coord momac: (...) *prvim redovima djevojke i momci zanosno vrcaku kukovima.*
 momak: *Na Lušticu bili momak i djevojka i voljeli se i trebalo da se uzmu.*
 mladići: (...) *što sam s vama dragi mladi, djevojke i mladići*
- a_modifier индијски: *Tako možemo reći da (...) je prvi izbor za vruće indijske djevojke.*
 mlad: (...) *s prilično mladim djevojkama u ovoj jednoj od djevojke igre.*

које речито говоре о природи оваквих корпуса и методама њихове обраде.

Даљи развој предвиђа формирање веб-корпуса српског, бошњачког и хрватског језика (Љубешић 2014), где ће српски бити представљен са више од 500 милиона токена прикупљених са домена .rs.¹²

Изложени резултати показују, поред живог интересовања за обраду српског, нејасан опис језички утемељених разлика између српског и хрватског језичког система, али и висок степен произвољности који производе статистички засноване методе. Напоменимо да је већина наведених резултата објављена у зборницима високо утицајних међународних конференција са угледним програмским одборима, али без учешћа компетентних славистичких рецензената.

4. Идентификација језика – поглед са српске стране

Описани резултати у претходној тачки захтевају независну проверу на упоредивим и квалитетнијим језичким узорцима, и зато је и извршено неколико експеримената.

Први од ових експеримената састојао се у формирању два корпуса српских аутора, један екавски, а други ијекавски (Зечевић 2013), на којима су тестирани различити алати за идентификацију језика. У овом раду показано је да се, зависно од методе, ијекавски корпус препознаје као хрватски или бошњачки, али не као српски, за разлику од корпуса екавских текстова који су препознати као српски (осим у случају система *cld* који може да препозна и највећи део екавског корпуса као хрватски).

У обради природних језика, област препознавања именованих ентитета обухвата препознавање властитих имена и израза који садрже бројеве (различите мере, датуме и сл). Како је наведено у чланцима хрватских аутора, у хрватском језику се страна имена не транскрибују, а називи месеци су дискриминатори који га карактеришу. Ове чињенице указују да је подручје препознавања именованих ентитета захвално за подвлачење стабилне раз-

¹⁰ <http://www.forbetterenglish.com/?language=Serbian>

¹¹ У конкорданцама је ознака *coord* за координацију, *a_modifier* за придевски модификатор. Номинатив сингулара за облик *момци* је овде *момац*, као и облик *младићи*. Одакле потичу примери из конкорданци није познато.

¹² <http://nlp.ffzg.hr/resources/corpora/srwac/>

лике између српског и хрватског. Систем *NERosetta* омогућава да се упореде различити системи за препознавање именованих ентитета, премда је овај систем намењен првенствено упоређивању различитих значења опсега именованог ентитета (Крстев 2013). Један од експеримената који су извршени са овим системом односи се на упоређивање успешности српског (Крстев 2012) и хрватског (Љубешић 2012) система за именоване ентитете на тексту Жил Верновог романа *Пут око света за осамдесет дана*.¹³ Резултати показују да се применом српског препознаваоца именованих ентитета на хрватски добијају значајно слабији резултати него применом на српски текст и обратно, па су неке класе именованих ентитета (посебно инострана властита имена и датуми) поузданији дискриминатор од оних који су предложени у радовима хрватских лингвиста.

Размотримо даље колико су фреквентне разлике уочене на паралелизованом корпусу компилираном са *Southeast European Times*, будући да тај податак недостаје у наведеним радовима који описују резултате добијене обрадом овог корпуса и упоредимо их са резултатима који се добијају из других паралелних српско-хрватских корпуса. Са тим циљем оформљен је паралелни корпус високотиражних литерарних превода на српски и хрватски.¹⁴ Корпус је паралелизован прво на нивоу сегмената (еквивалентних реченица или делова реченица), и то тако да сваком сегменту на српском одговара један сегмент на хрватском и обратно. Оваква паралелизација подразумева да су идентификовани недостајући сегменти у преводима, а сегменти без еквивалента искључени су из обраде у другом језику. Добијени корпус је представљен у формату сагласном са TEI-препуракама,¹⁵ а онда упарен и на нивоу речи коришћењем система GIZA++. Корпус српских и хрватских превода је анализиран и независно системом Unitex.¹⁶ Поред описаног корпуса, разматрање је обухватило и материјал који је послужио за наведена истраживања хрватских лингвиста, а посебно паралелизовани корпус *Southeast European Times* и евалуациони корпус који се састоји од текстова са страница дневних листова *Политика* и *Вечерњи лист*.¹⁷ У даљем тексту обележаваћемо одговарајуће податке из ових корпуса следећим ознакама:

- *sr-lit* и *hr-lit* – корпуси литерарних превода на српски односно хрватски;
- *sr-pol* – евалуациони корпус из дневника *Политика*;
- *hr-vec* – евалуациони корпус из дневника *Вечерњи лист*;
- *sr-cet* и *hr-cet* – корпуси текстова са *Southeast European Times*.

Дужине ових корпуса и њихов лексички садржај изражен различитим мерама дати су у табели 1. Ту се под *облицима речи* подразумева било који низ алфаветских знакова, а појам *токен* обухвата, за разлику од облика речи,

¹³ http://arhimed.matf.bg.ac.rs/~andjelka/paralel_extended/

¹⁴ Списак дела укључених у корпус приказан је у додатку 1.

¹⁵ <http://www.tei-c.org/index.xml>

¹⁶ <http://www-igm.univ-mlv.fr/~unitex/>

¹⁷ <http://nlp.ffzg.hr/resources/corpora/>

и појављивање цифара и интерпункцијских знакова. У корпусу *ср-лит*, према томе, налази се 41 (= 89036 – 88995) различит карактер из скупа цифара и интерпункцијских знакова, који се јављају укупно 1.174.419 пута (=2119662 – 945243). Сваком облику речи из текста приписана је једна или више граматичких речи. Под *граматичким речима* овде ће се подразумевати могуће морфосинтаксичке интерпретације речи из текста, независно од контекста. Ова информација придружује се облицима методом лексичког препознавања (Витас 2012а).

Табела 1: *Димензије корпуса*

		<i>Ср-лит</i>	<i>Хр-лит</i>	<i>Ср-пол</i>	<i>Хр-веч</i>	<i>Ср-сет</i>	<i>Хр-сет</i>
1	<i>токени</i>	2119662	2154311	254228	155474	8945968	8856482
2	<i>различити токени</i>	89036	88312	27367	19829	138515	143240
3	<i>облици речи</i>	945243	939290	111022	68682	3940296	3891127
4	<i>различити облици</i>	88995	88274	27327	19775	138424	143134
5	<i>граматичке речи</i>	260269	246830	94350	65457	381098	376172
6	<i>непознате речи</i>	3299	4623	664	663	7366	10628
7	<i>непознате речи у % од 3</i>	0.35%	0.49%	0.60%	0.97%	0.19%	0.27%
8	<i>препознате непознате</i>	21004	31792	1476	1957	106405	173798
9	<i>укупно непознатих</i>	24303	36415	2140	2620	113771	184426
10	<i>укупно непознатих у %</i>	2.57%	3.88%	1.93%	3.81%	2.89%	4.74%

Тако, на пример, облик речи *раде* из текста одговара различитим граматичким речима као што су *рад* (као именица и као придев), глагол *радити*, властита имена *Раде* и *Рада*, итд, као и различитим комбинацијама морфосинтаксичких категорија као у примеру

раде.рад.А:аefw2g;аefw4g;аefp1g;аefp4g;аefp5g;аefс2g;аemp4g

где латинични кодови иза ознаке А (за придев) указују на вредности граматичких категорија, па овде облик *раде* представља 7 различитих граматичких

речи везаних за овај придев. Ред са непознатим речима указује на број оних облика који се не налазе у речнику, па им се не може доделити граматичка реч на основу садржаја речника (Витас 2007). У групу препознатих непознатих облика сврстани су облици чији се граматички статус може апроксимирати методама коначних трансдуктора (нпр. облик који није у речнику и почиње великим словом властито је име). Број укупно непознатих речи у колонама за *ср-сет* и *хр-сет* потиче од високе фреквенције властитих имена у текстовима ових корпуса. Разлика у броју непознатих речи између *ср-лит* и *хр-лит* потиче делимично од крњег инфинитива у хрватском који се користи за грађење футура и који није обухваћен српским морфолошким електронским речницима.

Погледајмо како изгледају квантитативна обележја оних разлика између српског и хрватског језика у наведеним корпусима које хрватски аутори наводе као дискриминаторне у процесу идентификације језика. Ови подаци су приказани у табели 2. У првој врсти је наведена дистрибуција потенцијалних ијекавских облика у свих 6 корпуса. Премда су корпуси српског екавски, број појављивања ијекавских облика је значајан, што је последица поклапања појединих облика речи у ова два изговора. Тако је у врсти 2 наведен број појављивања облика презента глагола *хтјети* за хрватске корпусе, а презента глагола *хтети* и футура за српске корпусе. Оваква поклапања, под претпоставком да су се сви „ијекавски” облици који се јављају у корпусима српског појавили и у корпусима хрватског, своде дијалекатске разлике на око 2% у сваком од корпуса.

Како су у електронском речнику српског обележени и кroatизми, колона 3 показује њихово учешће у анализираним текстовима. Из ових података се види да је ефекат лексичких разлика мањи од 1%. Треба имати на уму да се као кroatизми јављају и бројни лажни пријатељи. На пример, у корпусу *ср-лит* јављају се облици *тек*, *теку* и сл., који, поред начина употребе у српском, у хрватском имају и друго значење. Поменимо овде и занимљив пример *тисуће хиљада глава* из 17. поглавља српског превода *Тома Сојера*. Известан број кroatизама није описан у електронском речнику и крије се међу непознатим речима (врста 7 у табели 1), али ту се ради о нискофреквентном слоју који чине углавном хапакси.

Још једна разлика која је присутна у свим радовима о утврђивању разлике између српског и хрватског односи се на преовлађујућу употребу инфинитива уз модалне глаголе у хрватском уместо *да*-конструкције у српском. Ограничимо разматрање ове разлике на глаголе *хтети* и *моћи*. Ред 4 у табели 2 показује да је конструкција *хт(e|je)ти+инфинитив*, осим у литерарном корпусу, чешћа у српском него у хрватском, док је фреквенција овог глагола у *да*-конструкцији занемарљива у свим корпусима (врста 6). Конструкција облика *моћи+инфинитив* (врста 5 у табели 2) чешћа је у корпусима хрватског него српског, али и овде се ради о занемарљивој учестаности.

Табела 2: Разлике у српским и хрватским корпусима

		Ср-лит	Хр-лит	Ср-пол	Хр-веч	Ср-сет	<i>Хр-сет</i>
1	ијекавски облици	14936 0.704%	62519 2.935%	1352 0.531%	4077 2.637%	50055 0.559%	257561 2.922%
2	< <i>хтјету</i> .V:P> или < <i>хтету</i> .V: P>+<V:F>	6982 0.392%	7701 0.357%	944 0.371%	449 0.288%	37654 0.420%	35999 0.406%
3	кroatизми	2325 0.109%	10024 0.466%	363 0.142%	1103 0.709%	9015 0.1%	77743 0.877%
4	< <i>хт(е)је</i> му> <V:W>	1920 0.271%	2400 0.344%	334 0.394%	136 0.262%	13242 0.444%	12100 0.409%
5	< <i>моћу</i> > <V:W>	2059 0.291%	3284 0.457%	98 0.115%	221 0.426%	1773 0.059%	8805 0.298%
6	< <i>хт(е)је</i> ти> <i>да</i> <V>	452 0.106%	111 0.025%	15 0.029%	0 0%	156 0.008%	52 0.001%

Погледајмо даље како изгледа расподела најфреквентнијих речи у сваком од корпуса (Табела 3). Запажамо да је првих пет речи по укупној фреквенцији **исто** (уз мала одступања у рангу) у корпусима који нису произашли са страница *Southeast European Times*. Оваква расподела поклапа се и са расподелама најфреквентнијих речи на 122-милионском Корпусу савременог српског језика (Утвић 2014).

Разлика која се може уочити између *ср-сет* и *хр-сет* показује значајно одступање. Док су прве три најфреквентније речи исте у оба корпуса, везник *да* се у *ср-сет* јавља са очекиваном вероватноћом, док је у *хр-сет* тек на 12. месту! Оваква позиција везника *да* противречи и резултатима који су објављени у Могуш 1999, где се он налази на 4. месту у лематизираним фреквенцијском индексу. Предлог *за* у Корпусу савременог српског језика је на 7. позицији са фреквенцијом која је значајно мања од фреквенције заменице *се* и предлога *на*, па се није могла очекивати његова појава на 5. позицији у *ср-сет*. Слично важи и за предлоге *за* и *на* у *хр-лит*.

Табела 3: Најфреквентније речи у српским
и хрватским корпусима

Ср-лит	Хр-лит		Ср-пол		Хр-веч		Ср-сет		Хр-сет	
	је	и	је	и	и	је	је	и	је	и
37202	40305	4162	2772	4162	2772	4162	146722	146722	145099	145099
30051	29706	3908	2334	3908	2334	3908	141544	141544	142775	142775
29132	25302	3382	2014	3382	2014	3382	119978	119978	113849	113849
24377	18872	3374	1215	3374	1215	3374	116446	116446	65756	65756
17997	18266	1908	1165	1908	1165	1908	65732	65732	58566	58566
138759	132451	16734	9500	16734	9500	16734	590422	590422	526045	526045
	14.7%	14.1%	15.1%	13.8%	14.99%	13.52%				

Табела 4: Расподела биграма у српским и хрватским корпусима

Српски		ХНК ¹⁸			Ср-сет			Хр-сет		
биграм	ррт	биграм	ррт	ред.	биграм	freq %	ранг	биграм	freq %	ранг
<i>1 да се</i>	4376	<i>да је</i>	2271	2	<i>да се</i>	0.513	1	<i>је у</i>	0.358	1/3
<i>2 да је</i>	4313	<i>да се</i>	1907	1	<i>да је</i>	0.430	2	<i>који је</i>	0.171	8/5
<i>3 и да (32)</i>	1689	<i>је у</i>	1288	4	<i>да ће</i>	0.369	4	<i>што је</i>	0.162	9/4
<i>4 је у</i>	1668	<i>што је</i>	1135	9	<i>је у</i>	0.339	5	<i>да се</i>	0.114	20/2
<i>5 да ће (13)</i>	1647	<i>који је</i>	983	6	<i>је да</i>	0.229	6	<i>који су</i>	0.113	22/6
<i>6 који је</i>	1569	<i>који су</i>	844	10	<i>који је</i>	0.207	7	<i>да је</i>	0.110	25/1
<i>7 је да (18)</i>	1530	<i>и у</i>	824	13	<i>што је</i>	0.172	10	<i>да ће</i>	0.083	38/13
<i>8 да су</i>	1333	<i>се у</i>	785	12	<i>да су</i>	0.150	14	<i>да су</i>	0.050	69/9
<i>9 што је</i>	1322	<i>да су</i>	732	8	<i>који су</i>	0.125	20	<i>је да</i>	0.043	86/18
<i>10 који су</i>	1173	<i>је и</i>	721	14	<i>и да</i>	0.121	21	<i>и да</i>	0.017	262/32

¹⁸ Према <https://web.archive.org/web/20030207180909/http://www.hnk.ffzg.hr/korpus.htm> за 30.03.2003, Хрватски национални корпус је садржао 9156446 речи. Ова веб-страница даје списак биграма са фреквенцијом изнад 100.

Проверићемо ово одступање и на учестаности комбинација два облика речи (или *биграма*) у корпусима српског и хрватског. У табели 4 дати су подаци за 10 најчешћих биграма у Корпусу савременог српског (колона *српкор*), као и доступни подаци за Хрватски национални корпус (*хнк*) из 2003. године. У колонама *ср-сет* и *хр-сет* дати су подаци о биграмама у одговарајућим корпусима са страница *Southeast European Times* које су коришћене у радовима хрватских лингвиста.

У колонама *ppm* (скр. од *partie par million*) дате су фреквенције на *српкор-у* и *хнк-у*, а за *ср-сет* и *хр-сет* проценат учешћа одговарајућег биграма у корпусу.

У колони *ред.* за *хнк* дат је редни број одговарајућег биграма у *српкор-у*, а уз биграме из *српкор-а* који нису међу првих 10 у *хнк*, наведен је њихов ранг у *хнк*. Тако, на пример, биграма *да ће* заузима у корпусу *српкор-а* 5. позицију, а у *хнк* 13. Одавде се види да је од првих 10 биграма у *српкор-у*, уређених по опадајућој фреквенцији, седам заједничких за *српкор* и *хнк*, а преостала три из *хнк* заузимају позиције 12, 13 и 14 у *српкор-у*. Ово поређење указује на значајну сличност у дистрибуцији високофреквентних биграма у два језика. Сличне расподеле биграма су и у другим анализираним корпусима (*ср-лит*, *хр-лит*, *ср-пол*, *хр-веч*).

У колони *ранг* за *ср-сет* и *хр-сет* дата је позиција одговарајућег биграма у листи свих биграма ових корпуса уређених према опадајућој фреквенцији. У *ср-сет*, првих 10 биграма из *српкор-а* налази се на позицијама од 1 до 21, а на позицијама између њих су биграма типични за новинарски стил као што су *рекао је*, *изјавио је*, *је рекао* и сл.

У *хр-сет*, првих 10 биграма из *српкор-а* има значајно друкчије расподеле од расподела биграма у остала три корпуса. У колони *ранг*, у облику *х/у*, *х* представља ранг биграма у *хр-сет*, а *у* ранг истог биграма у *хнк*. Према томе, биграма *је у* у *хр-сет* је на 1. месту, а у *хнк* на 3. Слично, биграма *који је у* *хр-сет* је на 8. месту, а у *хнк* на 5. Између ова два биграма, који су у *хнк* у самом врху листе најфреквентнијих биграма, налазе се у *хр-сет* биграма *како је* (20), *изјавио је* (635), *како би* (43), *како ће* (240), *казао је* (930), *је како* (196), где је у заградама наведен њихов ранг у *хнк*. Везник *да* потиснут је у ниже фреквенцијске слојеве. Док су фреквенције за четири биграма који не садрже *да* (*је у*, *који је*, *што је*, *који су*) упоредиве у корпусима *ср-сет* и *хр-сет*, дотле се конструкције са *да* налазе у истом редоследу као у *ср-сет*, али са значајно мањом фреквенцијом. Како се расподеле облика речи и биграма у *хр-сет* не поклапају са расподелама у осталим корпусима, мора се закључити да је основни узорак, употребљен за идентификацију језика, дефектан.

Илуструјмо још са неколико примера како ниске *да* и *да се* нестају у *хр-сет* (табела 5).

Табела 5: Елиминација да и да се из хр-сет

<i>Хр-сет</i> ¹⁹	<i>Ср-сет</i>
<i>procjenjuje se kako je 300.000 ili više izbjeglica u bih, hrvatskoj i srbiji i crnoj gori još uvijek u iščekivanju trajnog rješenja.</i>	<i>agencija procjenjuje da se 300.000 ili više izbeglica još uvek nalazi u bih, hrvatskoj i srbiji i crnoj gori, i dalje čekajući neko trajnije rešenje.</i>
<i>važno je uspostaviti normalne uvjete za srbe koji su posljednjih šest godina živjeli u diskriminaciji, kaže samardžić.</i>	<i>važno je da se uspostave normalni uslovi za srbe koji su poslednjih šest godina živeli u diskriminaciji, rekao je on.</i>
<i>pitali smo vas u čemu nadilazimo očekivanja, gdje se trebamo popraviti i koje biste sadržaje voljeli da dodamo.</i>	<i>pitali smo vas u čemu prevazilazimo očekivanja, gde treba da se popravimo i koje biste sadržaje voleli da dodamo.</i>
<i>ovaj dokument je, uz posredovanje pakta o stabilnosti za jugoistočnu evropu, zahtijevao od potpisnica postizanje sporazuma o slobodnoj trgovini, uzdržavanje od namećanja restriktivne trgovinske politike, reviziranje postojećih sporazuma kako bi se zajamčila njihova usklađenost s ciljem eu integracije, te pojednostavljivanje carinskih procedura.</i>	<i>taj dokument, potpisan pod okriljem pakta stabilnosti za jugoistočnu evropu, pozvao je potpisnice da potpišu ugovore o slobodnoj trgovini, da se uzdrže od uvođenja restriktivnih trgovinskih mera, da razmotre postojeće ugovore u cilju njihove harmonizacije sa ciljem evropske integracije, kao i da pojednostave carinske procedure.</i>

У другим корпусима, елиминација конструкција са *да* не може се уочити. Неколико примера из паралелизованог српско-хрватског и српско-српског литерарног корпуса је приказано у Додатку 2.²⁰

5. Закључне напомене

Информатичке методе идентификације језика посредно дефинишу границе корпуса језика. У раду је показано да ове методе примењене на српски и хрватски језик могу дати непоуздане резултате уколико полазе од дефектног узорка. Дата је и квантитативна процена оних разлика између два језика на којима инсистира група хрватских рачунарских лингвиста, а које су углавном толико ретке да улазе у опсег дозвољене статистичке грешке.

Додатак 1. Дела у паралелизованом корпусу ср-лит – хр-лит према ASPAC-корпусу

1. **Brown, Dan** – The Da Vince Code (2003)
2. **De Saint-Exupéry, Antoine** – Le petit prince (1945)
3. **Fielding, Hellen** – Bridget Jones's Diary..... a novel (1996)

¹⁹ У *сет*-корпусима, велика слова су замењена малим словима.

²⁰ Сам поступак метода паралелизовања текстова и начин њихове експлоатације дат је у Витас 2006, Витас 2012б.

4. **Frank, Anne** – Het achterhuis. Dagboekbrieven 12 juni 1942 – 1 augustus 1944.
5. **Hemingway, Ernest** – The old man and the sea (1952)
6. **Kipling, Rudyard** – The Jungle Book (1894)
7. **Lem, Stanislaw** – Solaris (1961)
8. **Milne, Alan Alexander** – Winnie-The-Pooh (1926)
9. **Orwell, George** – 1984 (1949)
10. **Rowling, J.K.** – Harry Potter and the Philosopher's Stone (1997)
11. **Tolkien, J.R.R.** – The Hobbit or There and Back Again (1937)
12. **Tolkien, J.R.R.** – The fellowship of the Ring, being the first part of The Lord of the Rings (1954, 1966)
13. **Twain, Mark** – The adventures of Tom Sawyer (1876)
14. **Verne, Jules** – Le tour du monde en quatre-vingt jours (1873)

Додатак 2. Примери из паралелног српско-хрватског литерарног корпуса
А. Почетна реченица Верновог романа *Пут око света за 80 дана* гласи:

Српски превод: *Године 1872, у кући број 7 у Улици Севил-роу Барлингтон Гарденз, у којој је 1816. године умро Шеридан, становао је господин Филеас Фог, један од најчудноватијих и најзапаженијих чланова лондонског Реформ-клуба, иако је изгледало да се он труди да не учини ништа што би могло на њега привући пажњу.*

Хрватски превод: *U ulici Saville row kod Burlington-Gardena, u kući broj 7, u kojoj je 1816. umro Sheridan, stanovao je 1872. Phileas Fogge sq. najčudnovatiji i najistaknutiji član kluba Reform u Londonu, iako se činilo da je nastojao da ne učini ništa čime bi mogao svratiti na sebe pozornost.*

Ако ове реченице прикажемо у облику табеле у којој ће један наспрам другог бити еквивалентни делови (обележени бројевима), добијамо:

Табела 6: *Поређење примера српског и хрватског превода*²¹

Српски	Хрватски
1 <i>Године 1872.</i>	<i>1872.</i> 4
2 <i>у кући број 7 у Улици Севил-роу Барлингтон Гарденз</i>	<i>U ulici Saville row kod Burlington-Gardena, u kući broj 7</i> 1
3 <i>у којој је 1816. године умро Шеридан</i>	<i>u kojoj je 1816. umro Sheridan</i> 2
4 <i>становао је</i>	<i>stanovao je</i> 3
5 <i>господин Филеас Фог</i>	<i>Phileas Fogge sq</i> 5
6 <i>један од најчудноватијих и најзапаженијих чланова лондонског Реформ-клуба</i>	<i>najčudnovatiji i najistaknutiji član kluba Reform u Londonu</i> 6

²¹ Бројеви означавају редослед реченичних делова у полазној реченици српског и хрватског превода.

7	<i>иако је изгледало да се он труди да не учини ништа што би могло на њега привући пажњу</i>	<i>iako se činilo da je nastojao da ne učini ništa čime bi mogao svratiti na sebe pozornost</i>	7
---	--	---	---

Б. Фрагменти из романа *Хари Потер и камен мудрости* Џ. К. Роулинг

Српски: *Био је лепо расположен све до ручка, а тада помисли да би могао мало да протегне ноге и скокне преко пута да купи земичку у пекари.*

Хрватски: *Bio je dobro raspoložen sve do pauze za užinu kad je odlučio da se razgiba i prijede preko ceste i kupi koji krafn kod pekara.*

Српски: – Само зато што си – на, рецимо – исувише ПЛЕМЕНИТ да би је користио.

Хрватски: „*Samo zato što ste vi... ovaj... odveć PLEMENITI da se njima služite.*”

В. Фрагмент из романа Хелен Филдинг *Дневник Бриџет Џоунс*

Српски	Хрватски	
1. <i>Поврх свега,</i>	<i>I još uz sve to,</i>	1.
2. <i>данас морам на вечеру</i>	<i>večeras moram ići</i>	2.
3. <i>на вечеру</i>	<i>na večeru</i>	4.
4. <i>са СРЕЋНО ВЕНЧАНИМА</i>	<i>za sretnе брачне parove.</i>	5.
5. <i>код Магде и Церемија.</i>	<i>k Magdi i Jeremyju</i>	3.
6. <i>(... испуштено ..)</i>	<i>(... испуштено ...)</i>	6.
7. <i>Понекад преспавам код њих,</i>	<i>Nekad останем код njih,</i>	7.
8. <i>дивећи се уштирканој постељини</i>	<i>divim se šuškvim plahtama,</i>	8.
9. <i>и теглама пуним различитих врста тестенине</i>	<i>gomili kuhinjskih posudica prepunih različitih vrsta tjestenine</i>	9.
10. <i>и замишљајући да су ми они родитељи.</i>	<i>i zamišljam da su mi roditelji.</i>	10.

Г. Фрагмент из српско-српског корпуса – паралелизовани превод романа Јана Потоцког *Рукопис нађен у Сарагоси* (преведен на српски независно, једном са француског (*срф*), а други пут са пољског (*срп*))

Српски-срф	Српски-срп
То није све.	Сем тога,
Путника који би се усудио	путника који би се усудио
ε ²²	да крене
у ту	у ту

²² Символ ε користимо за празну реч.

дивљу покрајину	дивљину
напале би,	прогониле су
говорило се,	(како се причало)
хиљаде	хиљаде
грозота	ужаса,
кадрих да следе крв у жилама и најхрабријих.	пред чијим је призором дрхтала и најхладнокрвнија храброст.
Тако би он чуо	Он би чуо
жалобне	плачне
гласове	гласове
помешане	који се мешају
са хучањем потока	са хуком потока,
и звиждањем буре,	кроз завијање олује
заводиле би га	мамиле би га
лутајуће светлости,	лутајуће светлости,
а невидљиве руке гурале	а невидљиве руке би га гурале
у амбисе без дна.	у бездане поноре.

ЛИТЕРАТУРА

- Агић 2013:** Željko Agić et al., „Lemmatization and Morphosyntactic Tagging of Croatian and Serbian”. *Proceedings of BSNLP 2013*, Sofia, Bulgaria, 48–57.
- Бекавац 2008:** Bekavac, Božo; Seljan, Sanja; Simeon, Ivana, „Corpus-based comparison of contemporary Croatian, Serbian and Bosnian”, *FASSBL6 proceedings*, 33–39.
- Витас 2006:** Duško Vitas et al., „Preparation and exploitation of Bilingual Texts”, *Lux Coreana*, No. 1, 110–132 .
- Витас 2007:** „О проблему не(ре)познате речи у обради текстова на српском језику”, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, knj. 27/28, 111–120.
- Витас 2012а:** Duško Vitas et al., „Processing of Corpora of Serbian Using Electronic Dictionaries”, *Prace Filologiczne*, vol. LXIII, 279–292.
- Витас 2012б:** Duško Vitas et al., „Construction and Exploitation of X-Serbian Bilingual Texts”, in Cristina Vertan and Walther v. Hahn (eds.) *Multilingual Processing in Eastern and Southern EU Languages: Low-Resourced Technologies and Translation*, Cambridge Scholars Publishing, 207–227.

- Гесмундо 2012:** Andrea Gesmundo and Tanja Samardzic, „Lemmatising Serbian as Category Tagging with Bidirectional Sequence Classification”, *LREC*, 2103–2106.
- Зечевих 2013:** Anđelka Zečević et al., „The Mysterious Letter J”, *Proceedings of the Workshop on Adaptation of Language Resources and Tools for Closely Related Languages and Language Variants*, RANLP 2013, 40–44.
- Крстев 2012:** Cvetana Krstev et al., „Recognition and normalization of some classes of named entities in Serbian”, *BCI '12 Proceedings of the Fifth Balkan Conference in Informatics*, ACM New York, NY, USA, 2012, 52–57.
- Крстев 2013:** Cvetana Krstev et al., „NERosetta – an Insight into Named Entity Tagging”, *Proceedings of 6th Language & Technology Conference*, Fundacija Univerziteta im. A. Mickiewicza, Poznań, 168–172.
- Љубеших 2007:** Nikola Ljubešić et al., „Language Identification: How to Distinguish Similar Languages?”, *29th International Conference on Information Technology Interfaces, 2007. ITI 2007*, IEEE, Cavtat, 541–546.
- Љубеших 2012:** Nikola Ljubešić et al., „Building Named Entity Recognition Models for Croatian and Slovene”, *Proceedings of the Eighth Language Technologies Conference*, Ljubljana.
- Љубеших 2014:** Nikola Ljubešić et al., „{bs,hr,sr} WaC – Web Corpora of Bosnian, Croatian and Serbian”, *EACL 2014 Workshop on Web as Corpus*, Gothenburg, Sweden, 26-Apr-2014.
- Могуш 1999:** Milan Moguš et al., *Hrvatski čestotni rječnik*, Zagreb: Školska knjiga, 1999.
- Попових 2010:** Zoran Popović, „Programi za etiketiranje teksta na srpskom jeziku”, *Infoteka XI(2)*, Beograd, 21a–38a.
- Тидеман 2012:** Jörg Tiedemann and Nikola Ljubešić, „Efficient Discrimination Between Closely Related Languages”, *Proceedings of the 24th International Conference on Computational Linguistics (COLING'12)*. Mumbai, India, 2619–2634.
- Утвих 2014:** Милош Утвих, „Листе учестаности Корпуса савременог српског језика” (у овом зборнику).
- Халеви 2009:** Halevy, A. et al., „The Unreasonable Effectiveness of Data”, *Intelligent Systems*, IEEE, 24 (2), 8–12.

Duško Vitas

ON THE DIFFERENCES OF SIMILAR

Summary

In this paper we analyse some results of the application of methods of automatic language identification on the example of Serbian and Croatian. Special attention is given to the analysis of results in domain of language identification reported by the Group for Natural Language Processing at the Faculty of Humanities and Social Science, University of Zagreb in order to evaluate them.

Сташа И. ВУЈИЧИЋ СТАНКОВИЋ*
Математички факултет
Универзитета у Београду

Весна С. ПАЈИЋ
Пољопривредни факултет
Универзитета у Београду

ФОРМИРАЊЕ ДОМЕНСКОГ КОРПУСА – КУЛИНАРСКА ЛЕКСИКА

Успешност информатичких апликација у областима као што су екстракција и проналажење информација или упитнички системи суштински зависи од адекватних језичких ресурса – одговарајућих речника и лексичких база састављених за одређени домен. У раду се излажу резултати остварени у формирању електронског корпуса кулинарске лексике на српском језику и у његовој прелиминарној обради. Језик представљен лексичким садржајем овог корпуса значајно одступа од стандардног језика. У том светлу, постојећи ресурси за обраду су дограђени доменски специфичном лексиком (морфолошки речник и семантичка мрежа типа *WordNet*). Указује се и на даље правце рада са циљем да се реализује упитнички систем који на основу корпуса генерише могуће одговоре на постављени упит.

Кључне речи: електронски корпус, екстракција информација, доменски специфична лексика, морфолошки речник, семантичка мрежа *WordNet*

1. Увод

Све је већа количина електронских садржаја из различитих домена за чију је ефикасну обраду потребно обезбедити рачунарске ресурсе и алате.

Текстови с кулинарском лексиком интересантни су из угла обраде природних језика јер пружају могућност развоја доменски специфичних језичких ресурса и пружање основа за обављање различитих задатака попут екс-

* stasa@matf.bg.ac.rs

тракције различитих врста информација, постављања упита, препознавања подјезика, сумаризације података итд. Циљ је да се резултати постигнути обрадама текстова на српском језику приближе резултатима оствареним за друге језике, у оквиру нове области – кулинарске лингвистике (Gerhardt–Frobenius–Ley 2013).

Иако постоје могућности да се специјализовани кулинарски сајтови претражују по одређеним критеријумима, те претраге су основне. Примера ради, корисник може да изврши претрагу корпуса кулинарских рецепата према кључној речи, али не може да изврши сложенију претрагу по којој би му били приказани резултати засновани на информацијама које нису експлицитно наведене у самом садржају страница (као што су замене намирница, питање географског порекла намирница, сезона, цене итд.).

Да би овај проблем био решен, поред доградње постојећих ресурса и алата развијених за српски језик (Krstev 2008), неопходно је укључити и семантичке податке и технологије. Полазна тачка је формирање корпуса кулинарске лексике како би се омогућила аутоматска обрада кулинарских садржаја (кулинарских рецепата, савета, дефиниција, описа). Текстови с оваквом лексиком су добар материјал који омогућава прве кораке у доменској допуни електронских речника и проширивању семантичке мреже *WordNet* (Fellbaum 1998), а потом и даљи развој кулинарских онтологија и на њима заснованих апликација.

У раду је дат приказ процеса формирања корпуса преузимањем кулинарских садржаја из различитих извора са веба (тачка 2), описани су проблеми који су се појавили приликом његовог креирања (тачка 3), представљене основне карактеристике формираног корпуса и први резултати његове примене (тачка 4), као и планови за даљи рад (тачка 5).

2. Процес формирања корпуса

У овој фази истраживања формиран је корпус рецепата с кулинарском лексиком, док ће други сродни садржаји бити обрађени у каснијим истраживањима. Како је допуштено да људи различитог профила, образовања и упућености у тему слободно постављају садржаје на веб-страни, током грађења корпуса уочене су значајне разлике у структури изучаваних докумената и одсутност стандардизованих садржаја и њихових приказа.

За формирање корпуса преузимањем текстова са веб-страни развијени су програми за које се показало да, у мањој или већој мери, дају задовољавајуће резултате. За текстове на српском језику дат је опис формирања корпуса употребом алата *BootCat*¹ (Milićević 2013). С једне стране, од значаја је текстуални садржај рецепата, док је са друге стране, за развој онтологија, упитничких система, система за екстракцију или сличних система за ауто-

¹ *BootCat*: <http://bootcat.sslmit.unibo.it>

матску обраду оваквих текстова, важно и да семантички подаци којима се описује значење делова преузетих текстова, буду преузети и сачувани са самим текстом. С обзиром да постојећи алати не пружају овакву могућност, за преузимање информација од значаја развијени су посебно прилагођени алати.

За формирање корпуса изабрано је неколико водећих домаћих сајтова са кулинарским садржајима као што су *Рецепти*², *Кухињица*³, *Велики кувар*⁴ и слично. На слици 1. приказан је пример рецепта. Корисник интуитивно препознаје да је при врху наслов рецепта, да потом следи опис или савет, као и податак о предвиђеном времену припреме, за којима су наведени састојци и кораци за припрему хране, али је неопходно да те информације експлицитно буду укључене у текстове рецепата приликом формирања корпуса.

На сајтовима који су анализирани за потребе истраживања, веб-странице рецепата интерно су записане у *HTML* формату⁵. Део изворне структуре веб-странице рецепта приказаног на слици 1. дат је на слици 2.

Слика 1

Tikvice sa mesom i parmezanom

Beli luk sadrži više od 200 biološki aktivnih supstanci, uključujući vitamine, minerale, aminokiseline i enzime. Izuzetno je bogat manganom, selenom, fosforom, vitaminom C i vitaminom B6. Beli luk je hiljadama godina poznat kao lekovita biljka širokog spektra delovanja.

Vreme pripremanja: 25 min.

Sastojci

- 500 g tikvica
- 300 g mlevenog mesa
- 2 kašike maslinovog ulja
- 100 g crnog luka
- 1 čen belog luka
- 80 g parmezana
- 1 kašika paradajz pirea
- so
- biber

Priprema

Tikvice iseći na deblje kolotove i kratko ih zapeći sa obe strane u zagrejanom tiganju. [Tikvice](#) poređati u tepsiju. Zagrejati ulje, staviti iseckan crni i beli luk, kratko propržiti a zatim dodati [mleveno meso](#). Dinstati par minuta, dodati razmučen [paradajz](#) pire i 2/3 količine parmezana, promešati i napuniti tikvice. Posuti preostalom parmezanom i zapeći 10-ak minuta u rerni zagrejanj na 180°C

² Рецепти: <http://www.recepti.com>

³ Кухињица: <http://www.kuhinjica.rs>

⁴ Велики кувар: <http://velikikuvar.com>

⁵ *HTML*: <http://www.w3.org/html/>

На слици 2. се може уочити да је: текст рецепта обележен одговарајућом *HTML* ознаком са идентификатором „рецепт” `<div id=“recept”>`, обележавање наслова је извршено *HTML* ознакама `<h1>` и `</h1>`, опис је обележен са `<h2>` и `</h2>`, време припреме са `<p class=“time”>` и `</p>`, састојци су означени прво као група са `<div class=“sastojci”>` и `</div>`, а потом и сваки засебно као елемент листе са `` и ``, док је припрема означена са `<div id=“contentHtml”>` и `</div>`, а кораци у оквиру припреме разграничени су знацима интерпункције.

Слика 2

```

...
<div id="article_holder">
  <div id="recept">
    <h1>Тикvice са месом и пармезаном</h1>
    <h2>Бели лук садржи више од 200 биолошки активних супстанци, укључујући витамине, minerale, аминокиселине и enzime. Изузетно је богат manganom, selenom, fosforom, vitaminom C и vitaminom B6. Бели лук је hiljadama година познат као lekovita biljka широког спектра delovanja.</h2>
    <p class="time"><span class="title">Време припремања:</span> 25 min.</p>
    
    <div class="sastojci"><span class="title">Састојци</span>
    <ul>
      <li>500 g тиквица</li>
      <li>300 g млевеног меса</li>
      <li>2 kašice crne maslinovог ulja</li>
      <li>100 g crног luka</li>
      <li>1 čen belог luka</li>
      <li>80 g parmezana</li>
      <li>1 kašice crne paradajz pirea</li>
      <li>so</li>
      <li>biber</li>
    </ul>
    </div>
    <div id="contentHtml"><span class="title">Припрема</span><p>
    Тикvice iseći na deblje kolutove i kratko ih zapеći sa obe strane u zagrejanom tiganju.
    <strong><a href="http://www.kuhinica.rs/recepti/parme-izmeslo/tikvice-i-slatkoga">Тикvice</a></strong>
    porеđati u tepsiju. Sačekajati ulje, staviti isečkan crni i бели luk. Kratko proprжити а satim dodati
    <strong><a href="http://www.kuhinica.rs/recepti/glavno-telo/tikvice-punjene-umecim-mesom">mlereno me</a></strong>so.
    Dinstati par minuta, dodati razmučen <strong><a href="http://www.kuhinica.rs/recepti/predtelo/tomato-penne">paradajz</a>
    <strong>pire i 2/3 količine parmezana, promešiceonati i napuniti тикvice. Posuti preostalim parmezаном i zapеći
    10-ak minuta u рernи zagrejanој na 180°C</p>
    </div>
  </div>
...

```

Анализом садржаја кулинарских рецепата са наведених веб-сајтова уочено је да се састоје из следећих елемената: категорија (на пример доручак, предјело, главно јело, хлеб и пециво, посланица, вечера итд.), наслов рецепта, опис, време припреме, састојци (понекад раздвојени на целине – фил, кора итд.), начин припреме (на пример маринирање, печење, кување, без термичке обраде), кораци у припреми, тежина припреме, број порција. Не садрже сви рецепти све наведене елементе, али је свакако неопходно да се обележе одговарајући делови рецепата који су препознати као неки од ових елемената.

Сви рецепти који припадају истом сајту форматирани су на исти начин, тако да постоји могућност да се на основу *HTML* ознака које се употребљавају за форматирање приказа стране издвоје подаци који одговарају набројаним елементима садржаја кулинарских рецепата. Тако структурирани подаци из примера са слике 2 приказани су на слици 3.

Слика 3

```

<RECEPT>
<ID = "1">
<IVOR> Kulinarija </IVOR>
<LINK> http://www.kulinarija.rs/recepti/predjelo/tikvice-sa-mesom-i-parmezanom </LINK>
<KATEGORIJA> Predjelo </KATEGORIJA>
<NASLOV> Tikvice sa mesom i parmezanom </NASLOV>
<OPIS> Beli luk sadrži više od 200 biološki aktivnih supstanci, uključujući vitamine, minerale, aminokiseline i enzime.
Isušetno je bogat manganom, selenom, fosforom, vitaminom C i vitaminom B6. Beli luk je hiljadama godina poznat kao lekovita
biljka širokog spektra delovanja. </OPIS>
<VREME> 25 minuta </VREME>
<SASTOJCI>
<DEC>
<SASTOJAK> 500 g tikvice </SASTOJAK>
<SASTOJAK> 300 g mlevenog mesa </SASTOJAK>
<SASTOJAK> 2 kašike maslinovog ulja </SASTOJAK>
<SASTOJAK> 100 g crnog luka </SASTOJAK>
<SASTOJAK> 1 čen belog luka </SASTOJAK>
<SASTOJAK> 80 g parmezana </SASTOJAK>
<SASTOJAK> 1 kašika paradajz pirea </SASTOJAK>
<SASTOJAK> so </SASTOJAK>
<SASTOJAK> biber </SASTOJAK>
</DEC>
</SASTOJCI>
<FRIPREMA>
<KORAK>Tikvice iseći na deblje kolutove i kratko ih zapeci sa obe strane u zagrejanom tiganju.</KORAK>
<KORAK>Tikvice poredati u tepsiju.</KORAK>
<KORAK>Zagrejati ulje, staviti iseckan crni i beli luk, kratko propržiti a zatim dodati mlveno meso.</KORAK>
<KORAK>Einstati par minuta, dodati razmnožen paradajz pire i 2/3 količine parmezana,
promesati i posoliti tikvice.</KORAK>
<KORAK>Posuti preostalim parmezanom i zapeci 10-ak minutata u rerni zagrejanoj na 180°C.</KORAK>
</FRIPREMA>
</RECEPT>

```

Да би се садржаји веб-страница преузели и на описани начин структурирали, написани су програми у програмском језику *Java*⁶ који подржава обраду текстова употребом регуларних израза (Aho–Ullman 1972: 104–110, 121–123). Ови програми екстрахују информације са веб-страница тако што парсирају неструктуриране (или делимично структуриране) податке и пресликавају их у раније описане елементе. Овакво парсирање ослања се на структуру веб-страница, односно постојеће *HTML* ознаке којима је одређен изглед приказа страна, и регуларне изразе којима се идентификују одређене *HTML* ознаке.

Предност овако направљених програма, специјалним прилагођавањем како изворном садржају веб-страница тако и структури коју треба попунити након парсирања, јесте у одличним резултатима и високој прецизности. Са друге стране, мана им је што такви парсери не могу да се употребе ни при најмањој промени структуре изворне веб-странице за коју су направљени, а свакако су неприменљиви на веб-страница са другачијом структуром.

3. Проблеми при формирању корпуса

За потребу израде електронског корпуса кулинарске лексике анализирани су садржаји одговарајућих изворних веб-страница. С обзиром на то да је постављање оваквих садржаја на веб-сајтове слободно и да углавном не постоји провера написаног, јавља се низ грешака. Неке од тих грешака би представљале проблем ако би се текстови без икаквих провера укључили у корпус, док се неке могу толерисати.

На слици 2 приказано је неколико проблема. Први проблем је погрешно писање појединих речи или ознака. У овом конкретном случају у питању је погрешно написан симбол за степен. Уместо да пише *180°C*, написано је

⁶ *Java*: <http://www.oracle.com/technetwork/java/index.html>

180*С, што за касније фазе анализе садржаја рецепата односно начина записа ознака које се употребљавају у кулинарском домену може да представља проблем.

Поред погрешног записа симбола, често се у текстовима рецепата јављају и погрешно записане речи. Та појава у неким случајевима потиче од случајних словних грешака направљених приликом уноса текста или непознавања исправне терминологије, а у другим од непостојања строгих стандарда за транскрибовање речи и израза из страних језика. Тако се у тој врсти текстова могу открити грешке *aiufolijom*, *ajivar*, *babane*, *balzmico*, али и *balsamico*, *balšamico*, или *balzamico* за *balzamiko*. Проналажење и исправљање оваквих грешака у фази изградње корпуса је тешко, скупо и одузимало би превише времена, тако да се занемарује.

Такође се може уочити и употреба специјалних *HTML* ентитета. Конкретно, на слици 2 међу састојцима је наведено *1 kašika paradajz pirea*, где је специјалан *HTML* ентитет *š*; употребљен уместо малог латиничног слова „ш” – *š*. На сличан начин се појављују: * *; уместо размака, *°*; уместо °, *&*; уместо & итд. Сви овакви *HTML* ентитети су обрађени током формирања корпуса и замењени одговарајућим латиничним словима односно одговарајућим симболима.

Следећи проблем који се уочава на слици 2 је погрешно формирање текста. Како је раније већ напоменуто, од поштовања структуре веб-странице изузетно зависи колико ће квалитетно текстови бити преузети. Уколико би, примера ради, време припреме уместо са `<p class=»time»` и `</p>` било означено ознакама `<h2>` и `</h2>`, програм би и тај део препознао као опис и значао га у новодобијеном корпусу као такав, што умањује квалитет корпуса. Поред тога, постоје и грешке у формирању текста које не утичу на квалитет аотираног корпуса, јер нису све ознаке значајне за препознавање елемента рецепта и у сваком случају се елиминишу. Тако је на слици 1 *mleveno me* означено као линк, док је други део речи *-so* чист текст. У изворном *HTML* формату странице коју програм анализира дата ниска представљена је са

```
<strong><a href=»http://www.kuhinjica.rs/recepti/glavno-jelo/tikvice -punjene-junecimmesom»>mleveno me</a></strong>so
```

али се *HTML* ознаке свакако уклањају из овог сегмента, тако да ће термин *mleveno meso* бити правилно преузет.

Сви текстови са изучаваних веб-сајтова писани су латиницом. Аутори садржаја текстова су често уместо латиничног слова *đ* користили диграф *dj*, а уместо диграфа *dž* диграф *dz*. Корекција оваквих грешака је извршена аутоматски. Део текстова писан је без употребе дијакритичких знакова (свако слово *š* писано је као слово *s*, слово *ž* као *z*, а слова *č* и *ć* као *c*). Текстови писани на тај начин потпуно су неупотребљиви за било какву врсту језичке обраде и није могуће на једноставан начин извршити њихову аутоматску корекцију, па су, након адекватне провере и утврђивања припадности овој групи, одбацивани.

4. Карактеристике формираног корпуса и резултати његове примене

Описаним поступком иницијално је формиран аотирани корпус који се састоји од рецепата структурираних као на слици 3. У таквом корпусу сваком рецепту је придружен број који га јединствено идентификује, наведен је наслов веб-странице са које је текст преузет, као и тачна путања изворног текста рецепта, а јасно су издвојени и елементи рецепата. Уклањањем ознака из корпуса добија се корпус чистих текстова, који може да се употреби за различите врсте истраживања. На овај начин изграђен је корпус од приближно 14.000 кулинарских рецепата писаних латиницом са приближно 1.600.000 простих речи.

У току су истраживања заснована на формираном корпусу која се одnose на доменску допуну електронских морфолошких речника српског језика, проширење семантичке мреже *WordNet* и развој кулинарских онтологија. Први резултати везани за доградњу доменски специфичне лексике у морфолошким речницима српског језика и проширење семантичке мреже *WordNet* већ су представљени (Vujičić Stanković – Krstev – Vitas 2014: 127–132), а овде ће бити дат само преглед постигнутих резултата.

Електронски речници српског језика изграђени су у *DELA (Dictionnaires Electroniques du LADL)* формату (Kourtois–Silberstein 1990) и обухватају како просте тако и сложене речи. Речници садрже листе уноса који се састоје од лема речи, морфосинтаксичких, семантичких и других маркера. Систем речника покрива како генералну лексику тако и властита имена и састоји се од 130.000 уноса простих и 11.324 уноса сложених речи (Krstev–Obradović–Stanković–Vitas 2013: 109–229).

Пре почетка рада на доградњи електронских речника, 218 простих речи и 636 сложених речи било је означено семантичким маркером *+Food* (ознака хране). Сви уноси би поред семантичког маркера *+Food* требало да имају и семантички маркер *+Conc* (за конкретне објекте као ширу категорију), али то није био случај. Наиме, 32 просте и 20 сложених речи нису имале овај маркер, па је то исправљено у првом кораку.

У следећем кораку уведени су нови семантички маркери: *+Culinary* (ознака кулинарског домена), *+Alim* (ознака намирница), *+Prod* (ознака производа), *+Meal* (ознака obroka), *+Course* (ознака јела), *+Uten* (ознака кухињског прибора), *+MesApp* (ознака приближне количине), *+Erg* (ознака ергонима), *+Taste* (ознака укуса), *+WoP* (ознака начина припреме) и *+Cond* (ознака стања). Овим маркерима допуњени су постојећи уноси из речника, али и доменски релевантне речи које су препознате у корпусу и накнадно додате у систем речника. Додато је 218 простих и 636 сложених речи.

Примери из речника простих односно сложених речи:

bundevara,N600+Food+Conc+Prod+Culinary+WN=ENG30-07626721-n
crna(crn.A10:aefs1g) ribizla(ribizla.N660:fs1q),
NC_AXN+Comp+Bot+Food+Conc+Alim+Culinary
+WN=ENG30-07744559-n

Изградња српског *WordNet*-а започета је у оквиру пројекта *BalkaNet* (2001–2004) (Tufis–Cristea–Stamou 2004: 9–43) и одговара структури која је успостављена у оквиру *EuroWordNet*-а, док је повезана са принстонским *WordNet*-ом (Miller 1995: 39–41) преко такозваног међујезичког индекса. Када се *BalkaNet* пројекат завршио, српски *WordNet* садржао је 7.000 синсетова. Након тога, његов развој је настављен, али без финансијске подршке пројектата. Ипак, залагањем појединаца увећан је за готово 20.000 синсетова.

Пре почетка допуњавања српског *WordNet*-а, 393 синсета било је у вези са кулинарским доменом, од чега је 91 концепт био означен као специфичан балкански односно српски концепт. Након допуне у српском *WordNet*-у постоји 1.797 концепата у вези са кулинарским доменом.

5. Закључак и даљи рад

Формирањем корпуса кулинарских рецепата изграђен је значајан ресурс који представља основу за надоградњу других ресурса српског језика као што су електронски речници и семантичка мрежа *WordNet*. У даљем раду корпус ће бити проширен грађом из кулинарског домена писаном од стране стручњака из кулинарске области – текстова куvara, куварских уџбеника, препорука нутрициониста и слично. Такође, планира се рад на даљој допуни електронских речника и *WordNet*-а терминологијом која означава приближне мере које се користе у кулинарском домену, као и глаголима којима се описују различити начини припреме хране. Поред тога, у плану је развој доменски специфичних онтологија као што су онтологија рецепата, онтологија хране и онтологија мера.

Креиран је аотирани корпус, јер он представља основ за изградњу упитничког система који ће на основу рецепата корпуса давати одговоре на постављени упит корисника. Примера ради, неке од функција које ће систем имати су следеће: корисници ће моћи да прегледају рецепте, да врше претраге по кључним речима било да су оне везане за назив одређеног рецепта за који је корисник заинтересован или састојке које корисник жели да искористи док припрема храну по неком рецепту (а да при томе може да наведе да одређене састојке нема или не жели да употребљава), да врше напредније претраге код којих ће систем на основу задатих критеријума предлагати евентуалне замене за одређене састојке и томе слично.

ЛИТЕРАТУРА

- Aho–Ullman 1972:** Alfred V. Aho, Jeffrey D. Ullman, *The theory of parsing, translation, and compiling*, Prentice-Hall, Inc.
- Courtois–Silberztein 1990:** Blandine Courtois, Max Silberztein, *Dictionnaires électroniques du français*, Paris: Larousse.

- Fellbaum 1998:** Christiane Fellbaum, *WordNet: An Electronic Lexical Database*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Gerhardt–Frobenius–Ley 2013:** Cornelia Gerhardt, Maximiliane Frobenius, Susanne Ley, *Culinary Linguistics: The chef's special, volume 10*, John Benjamins Publishing.
- Krstev 2008:** Cvetana Krstev, *Processing of Serbian – Automata, Texts and Electronic Dictionaries*, Belgrade: Faculty of Philology, University of Belgrade.
- Krstev–Obradović–Stanković–Vitas 2013:** Cvetana Krstev, Ivan Obradović, Ranka Stanković, Duško Vitas, „An Approach to Efficient Processing of Multiword Units”, in: *Computational Linguistics – Applications*, 109–229.
- Milićević 2013:** Maja Milićević, „Genre-based Boot-CaT corpora for morphologically rich languages”, *BOTWU – BootCaTters of the world unite! A workshop on the BootCaT toolkit*, <http://botwu.sslmit.unibo.it/download/milicevic.pdf>.
- Miller 1995:** George A. Miller, „WordNet: A Lexical Database for English”, *Communications of the ACM*, Vol. 38, No. 11, 39–41.
- Tufis–Cristea–Stamou 2004:** Dan Tufis, Dan Cristea, Sofia Stamou, „BalkaNet: Aims, Methods, Results and Perspectives. A General Overview”, *Romanian Journal of Information science and technology*, 7, 1–2, 9–43.
- Vujičić Stanković – Krstev – Vitas 2014:** Staša Vujičić Stanković, Cvetana Krstev, Duško Vitas, „Enriching Serbian WordNet and Electronic Dictionaries with Terms from the Culinary Domain”, *Proc. of the Seventh Global Wordnet Conference*, 127–132.

Staša Vujičić Stanković, Vesna Pajić

CREATING DOMAIN-SPECIFIC CORPORA – CULINARY LEXICON

Summary

The success of IT applications in fields such as information extraction, information retrieval or question answering essentially depends on the language resources – appropriate electronic dictionaries and lexical databases developed for a specific domain. This paper presents the creation process of an electronic corpus of culinary recipes in Serbian and the results of its preliminary processing.

Снежана П. ВУЧКОВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ПРИЛОГ СРПСКОЈ ИСТОРИЈСКОЈ ЛЕКСИКОЛОГИЈИ –
ИЗ СРПСКИХ ПРАВНИХ СПОМЕНИКА
СРЕДЊЕГ ВЕКА

Кривица и правда представљају универзалне културне појмове. Реконструкција значења лексема које се на њих односе у дијахроном аспекту тражи верификацију њиховог садржаја помоћу текстова дате епохе и откривање културно-историјске реалije која иза тог значења стоји. У средишту нашег занимања је текстуални и општи културни контекст у којем се дата реч јавља, уз уважавање творбених и морфонолошких законитости по којима је текло формално уобличиће одређене лексеме. Циљ рада је да покаже како се у српским земљама средњег века развијало схватање појмова кривице и правде кроз откривање ономасиолошких основа лексема које припадају разматраној семантичкој сфери.

Кључне речи: лексика законских споменика, правна терминологија, реконструкција значења лексема, семантичка мотивација, културни контекст епохе

I

Правно схватање кривице и правде које откривамо у српским средњовековним законодавним текстовима¹ развијало се под утицајем цркве која је ширила како моралну поуку тако и поуке и идеје византијског односно римског права. Многи правни постулати, међутим, воде порекло из старих

* snezanabaukvuckovic@gmail.com

¹ Као грађа за овај рад послужили су правни, односно законодавни текстови које је Стојан Новаковић издао у свом знаменитом зборнику *Законски споменици српских држава средњег века* – који садржи манастирске типике и даровнице, повеље које су владари и феудални моћници издавали Дубровчанима и Млетачкој републици, баштинске повеље, текстове градских закона итд. – као и законодавни споменици какви су *Душанов законик* (изводе из овог споменика дајемо према Новаковић 2000: 377–389. и ДЗ, 1997) и *Синтагмат Матије Властара* (изводе из текста овог законика дајемо према Новаковић 2000: 358–364). В. поглавље *Извори и литература* на крају рада.

религијских, обредних норми јер свака религија, па и најпримитивнија, проповеда кажњавање кривице и успостављање правде. Одредбе тзв. *обичајног права* (*оуставъ древны* „неписан закон, онај који се примењује од старина“) законодавство српског средњег века настојало је нормирати, те су правни обичаји постали извор многих посебних права, посебно у домену приватно-правних односа.

Више писаних извора сведочи о томе да је средњовековна српска држава дуго времена примењивала обичајне норме о казнама и кривичним делима (упор. *аште ли боудѣтъ оуставъ древны да кѣтъ непоколѣбимо*, из Јустинијановог законика, Новаковић 2000: 353; *како кѣтъ и отъ прѣжде било оу родителѣ и оу прародителѣ царѣства ми*, ЗС: 181). Остатке старих обичајних правних норми налазимо и у неким видовима кажњавања као што је *божији суд* (искушавање врелом водом, звано *котао* – *да нѣстъ котла людемъ Свѣтога Георгина*, ЗС: 616, 699, 759, или врелим гвожђем)², познат и код других индоевропских народа (ЛССВ: 53), где се одређивање кривице или невиности осумњиченог препушта Богу, односно идеализованој, апстрактној представи о вишој праведности и апсолутном закону. Поред ових директних спомена, трагове старих претхришћанских обичајних правних норми можемо открити и реконструишући првобитно значење неких лексема које припадају разматраној лексичко-семантичкој сфери. Тако се у ономазиолошким основама лексеме *освета* (ЗС: 101, 217, 249) – „одмазда за проливену крв или убиство саплеменика“ (од праслов. глагола **svętiti* : **svęť* „свети“, упор. ст. срп. *светба* (Доментијан II: 719) „сакрамент, жртва“, као и лат. *sancio* : *sacer, sanctus*) – налази поимање *освете* као свете дужности, жртвене обавезе рода, односно племена чији је припадник од стране неког туђинца убијен (упор. срп. пословице *ко се не освети, тај се не посвети*). Та крв је заправо замена за ону која је прва проливена као и „плата, награда“ онемо који је крвну освету учинио. О томе сведоче лексеме *мѣстникъ* „онај који кажњава, осветник“ (ЗС: 310, 507, 708), словен. и бут. паралеле *maščavati se* „осветити се“, *масть* „освета, одмазда“ (према прасл. **męstiti, *męstь*, стсл. *мѣстити* „осветити се, казнити“, *мѣсть* „казна, освета“, СС: 339 – за које Етимолошки речник словенских језика претпоставља ие. корен **mej-t-* „мењање, размена“, ЭССЯ 18: 173–174), као и ст. срп. лексема *мѣзда* (авест. *mižda*, грч. *μισθός* „награда, плата“, гот. *mizdo* (нем. *Miete*), прасл. **mъzda* „награда за подвиг“, стсл. *мѣзда* „плата, накнада“; *освета, одмазда*“, срп. *одмазда* „освета“).

У претхришћанској словенској старини, због недостатка писаних споменика подложној само посредној реконструкцији, обичајна правна поступања су синкретично садржавала у себи митолошке односно религиозне представе о устројству света, а са друге стране и антропоцентрично оријентисане представе о правди које су биле резултат извесних конвенција међу припад-

² Вук Караџић у Рјечнику (s. v. *мазија*) каже да су Срби до скоро „вадили мазију“ и даје опис вађења „врѹћа усијала гвожђа“ из котла вреле воде. *Мазија* је турцизам за усијану масу код топлења гвожђа.

ницима прасловенског, односно индоевропског друштва.³ О тим архаичним преставама може нам посредно говорити и историја семантичког развитка једног прасловенског глагола говорења чији се континуанти јављају у лексемама које припадају значењској сфери правне лексике. За разлику од стсл. глагола **решти** и **глаголати** који су носили неспецификовану, универзалнију семантику говорења уопште, контексти у којима се јављају глаголи **вѣштати**, **отѣвѣштати** „(од)говорити, саопштавати” упућују на говор који подразумева извесно начело узајамности, савеза, као и неку врсту ауторитативног, свечаног исказа, оног који садржи неку објаву, реч која обавезује. Прасл. корен **vět-* откривамо и у бројним лексемама исте етимолошке породице: *вѣштати* „објављивати, већати; говорити, казивати”; *вѣштаније* „реч, глас; оно што је изречено”; *навѣтовати* „намамљивати, сплеткарити”; *обѣтъ* „оно што је обећано, уговорено, договорено; уговор, договор” (**нѣ да се дастъ ономоуи съ кымъ има прѣнїе а обѣтъ естъ съхраниль**, Новаковић 2000: 351) и др.⁴ Семантички континуанти у савременом српском језику потврђују постојаност ове семантике: *веће*, *већати*, *саветовати*, *саветник*, *савет*, хрв. *одејетник* „адвокат”, фолкл. термини *заветина*, *обетина*, *завештање*, *завештати* и сл. Лексеме *завѣштаније*, *завѣштати* „обећати, обавезати се, учинити завет”, *завѣтъ* „договор, закон, света реч, религиозна обавеза” – обично се везују библијску идеју *завета* који подразумева савез, договор између Бога и изабраног народа.⁵ У Синтагми Матије Властара *завѣштаније* се среће у значењу „од старине, од постанка” (**оувѣство отъ за вѣштаниа сматратъ се...**, Новаковић 2000: 362). Ова, првобитно религијска концепција, касније је пренета и на церемонију *завештања* која је подразумевала јавно и свечано изрицање обећања да ће се нешто извршити, уз призивање неког ауторитета (првобитно је то био божански ауторитет) да омогући односно потврди свечано изрекнуту жељу. Заветовање је свечана тврдња којом човек ставља у залог неку ствар или самог себе као јамство да ће нешто урадити или да ће нешто бити. Исти смисао имају и српски фолклорни термини *заветина* и *обетина* који имају претхришћанску старину и подразумевају чин жртвеног приношења у замену за добијање оног што је предмет жеља оних који жртву приносе. Именичка изведеница од истог глаголског корена **vět-* – *вѣштъ* (ЗС: 523, 597, 762, 773) значила је у старосрпским споменицима и 1. „реч” (...и **запишетъ кою вѣштъ никомъ прогонкнїемъ нѣ волкю свокою...**, Новако-

³ В. нпр. Орел, 1986; Иванов и Топоров, 1978.

⁴ Упор. стсл. паралеле **вѣтъ** „договор”, **завѣтъ** „договор”, **съвѣтъ** „договор, савет”, **вѣште** „савет, збор”, **обѣтъ** „оно што је договорено, договор”, **обѣтованик** „обећање, обавеза”, **отѣвѣтъ** „договор”, **съвѣтъникъ** „саветник”, **оувѣтъ** „уговор”, **обѣштавати** „обећавати”, **съвѣштати** „саветовати се, договарати”, **завѣштати** „обећати, завештати”, **вѣштъ** „реч” и „ствар” и сл. (СС).

⁵ У Старом завету под *заветом* се подразумева споразум којег се ослобођени робови на Синају присећају и који подразумева Божије обећање Израелу и обавезе што их је Израел узврат прихватио, тј. да ће бити верни законима које им је Мојсије предао у Божије име. Исто начело узајамности среће се у хришћанској светој књизи када Исус пореди своју смрт са устављенијем „новог савеза” и наговештава својим ученицима да ће кроз њега Бог извести нови чин искупљења у замену за оданост и послушност оних који ће учествовати у новом Царству Божијем. (Дрејн 2004: 60).

вић 2000: 350) и 2. „оно што је изречено” → „случај, ствар, предмет, дело” (и ако се таковази вѣштѣ прилоучи... да останаоу дѣштерн..., ЗС: 523); упор. и паче же прѣдателю нюдѣ, нже вештѣлю бѣ ства ради своѣго прѣдатсѣ владыкоу... тј. ради стварне, материјалне користи, ЗС: 762). Полисемија је могла проистећи из првобитног религијског чина завештања који је подразумевао приношење извесне заветоване ствари и био праћен свечаним говорним изразом. „Реч” и „дело” су се у жртвеном обреду поистоветили јер имају исту сврху. Говорни чин има исто значење као и дејствени, жртвени чин.⁶

II

Представе о праведности код словенских, односно индоевропских народа биле су везане за једну од основних словенских културних и семантичких опозиција – опозицију *право* / *криво*⁷, као и за један веома значајан културни појам – појам *поретка*⁸. Овај појам као средишњи окупља два међусобно повезана антитетична семантичка комплекса – један који говори о успостављању поретка (правди, односно кажњавању) и други – који сведочи о његовом нарушавању (кривици).

1. Семантичка мотивација лексема које означавају право, правду, закон

Поред тога што је законодавство старе српске државе преузело многе одредбе обичајног права, оно се у српском средњем веку развијало уподобљавајући се општим и посебним нормама византијског и римског права. Назив *право* (схваћено као законски поредак) у старим српским законским споменицима није посведочен. Уместо њега јавља се низ других лексема са општим значењем „право, правда” (ст. срп. *правина* – најпродуктивнији тип у српским законским текстовима, са више од 130 потврда у ЗС Стојана Новаковића, *правѣда*, *правило*). Именице *правѣда*, *правило*, *правина* су суфиксалне изведенице од прасл. придева **pravъ* „физички прав” који већ на прасловенском нивоу развија метафорично апстрактно значење „праведан, истинит” (упор. и стсл. *правостѣь*, *правоѣта*, *правыни*, *правленик*, *правѣда* – „правда”, СС: 497). Текстуални контекст открива да у значењу ових лексема није стајало само успостављање нарушеног поретка у једној друштвеној заједници,

⁶ Емил Бенвенист у свом знаменитом делу *Речник индоевропских установа* пише да и у другим ие. језицима постоје посебни глаголи говорења који означавају говор неког ауторитета, бога и сл. (упор. ст.инд. *oh-*, *ohati* „усмено објављивати” у религијском речнику; лат. *doco*, *docuit* „заветовати, посветити неком богу”; иран. основу *aog-* којом се уводе речи веома високих личности или богова) (Бенвенист 2002: 408–409).

⁷ В. Иванов и Топоров 1983: 158.

⁸ Упор. савремене српске лексеме из правне (*уредба*, *наредба*), религијске (*обред*) и моралне сфере (фраз. *као што је ред*).

него да су оне значиле и успостављање некаквог божанског, универзалног, идеалног поретка који све наткриљује и од којег све проиходи и враћа му се (упор. **БЕЗЪ ПРАВЪДЕ НИКТО ДА ИМЪ НЕ ИСПАКОСТИ; АКО ПРАВЪДЕ НЕ ОУЧИНОУ, ТО ГА КРИВЪ; ДА ИМЪ ЦАРСТВО ИСПРАВИ ПО ПРАВЪДѢ И ПО ЗАКОНОУ; ЗАПОВИДИЮ БОГОМЪ ЛЮБИТИ ПРАВЪДОУ И ЗЛОВИТИ НЕ ПРАВЪДОУ**, ЗС: 136, 146, 184, 240), а мали број примера открива сужавање овог значења у смислу „посебно правило, конкретна правна норма” (и **СЕЛА ПРѢДАВЪ И СЪ ИНѢМИ ПРАВДАМИ МОНАСТЫРЮ; И ВСАКО ИСПРАВЛЕННЕ О ВНОУТРЪНИХЪ И ВЪНѢШНИХЪ ПРАВЪДАХЪ**, ЗС: 569, 601). Ово уже значење имају и лексеме *правина* и *правило* (упор. формулу из манастирских повеља: **И СЪ ВСЕМИ ПРАВНАМИ СЕЛА ТОГО**, ЗС: 424, 599, 510; **О ЗАКОНѢХЪ И О ВСАКОАКИХЪ ПРАВНАХЪ**, ЗС: 179; **И РОДИТЕЛЕМЪ ЦАРСТВА МИ СВЕТОПОЧИВШИМЪ ЦАРЕМЪ И ОУСТАВИ ВСАКАА ПРАВИЛА; И ПРАВИЛО ЦРЬКОВНО ПО ОУСТАВОУ СВЕТОГО СЪВИ**, ЗС: 310, 474) изведене сингулативним суфиксом *-ina* (који модификује значење у смислу „појединачно правило”), односно суфиксом *-lo* (карактеристичним за грађење *nomina instrumenti* од основе *правити* „управљати, владати по правилима” (Даничић 2: 410)). *Правило* је, дакле – „одредба којом се руководило при правном поступању”.

Правни поредак био је у средњовековном српском друштву озакоњен одредбама *устава*, *устављенија*, *утвржденија*, *устамененија*. Ове лексеме својом унутрашњом формом сведоче о поимању правде и закона као „оног што је постављено да се држи, стоји” (упор. *уставъ*, ЗС: 178, 347, 358; *устављеније*, ЗС: 746 – девербативи од прасл. гл. **u-staviti* са префиксом који значење глаголске основе семантички потенцира интензификујући га (упор. срп. *утући*, *убити*)); „оно што је стамено, што служи као као ослонац” (упор. *устамененије* : *устаменити* „установити, утврдити”, Новаковић 2000: 353, 672); „оно што је чврсто (тврдо) постављено” (упор. високо продуктивну лексему *утвржденије*, ЗС: 391, 401, 455). Из истог концепта развија се и значење срп. глагола *тврдити* „нешто с поуздањем, веродостојно говорити” (упор. формулу **ВАШТИНЕ ДА СОУ ТВРЪДѢ**, ДЗ: чл. 39; **ТАКОЗИ ДА ИМЪ ЕСТЬ ТВРЪДО ДО ВѢКА**, ЗС: 184; као и израз *тврда вера* који се користи приликом заклињања или давања обећања). Лексема *законъ* – од прасл. корена **kon-* (упор. стсл. *искони* „од почетка”) који стоји у превојном односу са кореном **ken-* (упор. прасл. **za-čę-ti* < **za-ken-ti* „почети, зачети” → стсл. *зачало*, *начало* „зачело, начело”, СС: 234) – већ је у прасловенском језику претрпела семантички помак **za-konъ* „начело, принцип, оно што је од почетка установљено” → „(правни) закон” (упор. стсл. **МЫ ЗАКОНЪ ИМАМЪ И ПО ЗАКОНОУ НАШЕМОУ ДЛЪЖЪНЪ ЕСТЬ ОУМЪРѢТИ**, СС: 228). Александар Лома дозвољава могућност алтернативне интерпретације према којој ова лексема настаје поименичењем предлошке синтагме **za konъ* која се јављала у формулама, односно обртима обичајног права (**знати за кон*). Значење лексеме **konъ* Лома открива у словенским паралелама (рус. дијал. *кон* „редослед, жреб, заједничко сеоско имање које се раздељује међу сељанима пред сетву или косидбу”; *законаться* „бацити жреб, одредити редослед”) и закључује да постоји дилема у погледу утврђивања семантичке историје ове речи: „...да

ли се тако важан термин духовне културе као **zakonъ* своди на општу, апстрактну семантику нечега што је божанском одлуком установљено на самом почетку времена [...], или на конкретно значење онога што се у један мах жребом добије и важи до следеће расподеле, тј. представља резултат конвенције међу људима и подложно је мењању” (Лома 2004: 30–31). У старим српским законским споменицима ова лексема се јавља веома често, у значењу „свеукупност правних норми којима се уређују односи у одређеној друштвеној заједници” (*просише за всаконе оувите и законе и слободыштине града Доубровника; законъ што постависмо людмь црковьнимь*, ЗС: 238, 414). Није забележено значење „религија, вероисповест”.

2. Семантичка мотивација лексема које означавају кривду, кривицу

Лексема које спадају у семантички скуп лексема са општом ознаком „кривица” веома су разгранате, што је и разумљиво с обзиром на разноврсност посебних кривичних дела која су подлегала кажњавању. Поред општих лексема којима се означавала кривица – *кривина* / *кривица* „криво што се је учинило” (ДЗ: чл. 186) и *вина* „узрок, кривица”⁹ – у старим српским правним споменицима за означавање кривичног дела употребљава се и лексема *обида* (у повељи Св. Саве манастиру Св. Николе Врањинског из 1233. год.). Контекст открива значење „кривице тј. повреде у манастирској повељи зајамчених повластица” (ЗС: 576). Ова лексема је занимљива са свог етимолошког становишта будући да би њена творбена структура могла указати на везу са глаголском основом **ob-viděti* „видети са свих страна” → „изложити, предочити, учинити очигледним”. Ово тумачење упућивало би на то да је за поимање кривице важан био и моменат очигледности доказа да је кривица учињена. О развиту правног поимања кривице који укључује представљање доказа за кривицу сведочи и лексема *лице* („corpus delicti” тј. „очигледни доказ”; упор. ...а наводьчии ништа, развѣь кгово лице – „а наводчији (потказивачу) да се не да ништа, осим украдена ствар”, ЗС: 617), односно *обличеније* (*и ако кто понште соудомь гоусара и тата, а не боуде обличенија, да имь есть оправданіе...*, ДЗ: 142; упор. и израз *татъ шбличниј* „крадљивац ухваћен на делу”, ДЗ: 142). У савременом срп. административно-правном изразу *доћи на лице места* значење које ова лексема има у старим српским правним споменицима је изгубљено, те се она данас интерпретира у смислу „на месту догађаја, на месту о коме је реч” (ПСАНУ, 11: s.v. *лице*).

⁹ Именице *кривина* и *кривица* изведене су од прасл. придева **krivъ* „физички крив, савијен” < праие. **krej-* „вртети, савијати” (у стсл. корпусу нису забележене потврде). Метафоризацијом се развија значење „лош, морално крив”. Именица *вина* (стел. *вина*, СС: 115), која такође подразумева антитезу правине, правде, доводи се у везу са праие. глаголским кореном **vej-* „савијати” (упор. изведенице од истог корена *вити, вѣньць*), са првобитним конкретним значењем „оно што је криво”, да би у даљем развиту дошло до метафоричког преноса значења „оно што је криво са религијског, правног или моралног аспекта” → „кривица” (Грковић-Мејџор 2007: 355–356).

Са развојем друштвених односа јавила се потреба за дистинктивнијим терминима. Корпус открива читав низ лексема које означавају различите врсте кривичног дела: *вражда* (ЗС: 162, 217, 237) – „кривично дело убиства или рањавања и материјална сатисфакција која се давала оштећеној страни” (: стсл. *врагъ* „непријатељ”, прен. „ђаво”; *вражда* „злоба”, СС: 122); *потъка* (ЗС: 609, 617, 628) – „свађа, сукоб око имовине и глоба (за то кривично дело)”; назив се може довести у везу са прасл. гл. **potъknoti* „дотаћи се (чега)”: „потка је првобитно била белега која је означавала границе неког поседа, а затим уопште гранични знак...”; одатле је изведено значење „повреде граничног знака, повреде неприкосновености својине...” (Тарановски 1996: 465); *распуст* (ЗС: 575, 671, 767) – „самовољно распуштање брака”; *одбој* (ДЗ: чл. 107) – „одбијање извршних власти и глоба за њега”; *престој* – „недолазак на рочиште”; *провод* и *прејем људскиј* (ДЗ: чл. 103, 183) – „пружање помоћи туђем поданику који бежи од свог господара” (: прасл. **jēti*, стсл. *ѡти* „узети, примити”); *зуса* (ЗС: 140, 155, 204) – „разбојништво”; *тамба* (ЗС: 195, 204, 222) – „крађа, грабеж”; претпоставља се мотивациона веза са глаголом **tajiti* „скривати, тајити” који у стсл. корпусу није потврђен (SP II: 49); *забава* (у уговорима са Дубровником, ЗС: 177, 212, 298) – „својевољно задржавање, ометање, малтретирање (трговаца)” и др. Карактеристично је да већина ових лексема представља девербативне изведенице нултим суфиксом који и на старосрпском нивоу остаје продуктиван у деривационом процесу поименичавања глаголског значења. Не садржећи већином материјално изражене суфиксе који би их усмеравали ка одређеном значењу, ове именице су означавале имена инкриминисаних радњи или истовремено и казну која је за ова дела прописивана. Етимолошки је на први поглед непрозирна лексема *изъмь, изм* (ЗС: 137, 146, 615) која означава „одузимање чега с противникове стране ради самовласног подмиривања својих потраживања” (Тарановски 1996: 482), а која представља префиксирану девербативну изведеницу од прасл. глагола **jēti* „узети, примити” (упор. стсл. *ѡти*: *имѡ, имѡши* са превојем коренског вокала у инфинитиву, односно презенту: **j-em-ti*: **j-ьm-ŏ, *j-ьm-e-ši*). Није потпуно јасно значење правног термина *удава* (и *никѡднь чловѣкъ срѣпскои зѣмли, малъ же и великъ, да не оу да к оу оу да в оу Доубровъчанина*, ЗС: 161, као и ЗС: 236, 616, 660). Стојан Новаковић је на основу контекста реконструисао значење „самовласно хапшење за дуг”, док Сима Ћирковић овом претпоставља унеколико различито значење – „казна без суда која је унапред прописана за одређене врсте преступа” (ЈССВ: 758). Једно од врста кривичног дела које је најстроже кажњавано било је и тајно ковање новца. Одатле, по свему судећи, и касније *ковник* „завереник” и фразеологизам *ковати заверу*.

Правна лексика српских законских споменика сведочи и о томе како уз објективно утврђивање кривице законодавац прописује и постојање субјективне одговорности за кривицу. О томе говоре следеће лексеме: *заповедавиј* („онај који је кривцу заповедао”), *садејствовавиј* („онај који је у извршењу учествовао”), *сапоспешник* и *сѣпособник* („који су помагали”), *савестник* („који је саветовао”: *сѣвѣштати се* „договарати се”) (из Властареве синтаг-

ме, Новаковић 2000: 358–364). Подстрекивање се означава речју *навѣть* „наговор”. Првобитно је *наветник* био ђаво под чијим се утицајем врше се напади на црквену слободу (на више места у хрисовуљама), да би у хрисовуљи манастиру Раваници из 1379. био забележен и *навѣт чловѣчески*, ЗС: 770). Законски споменици познају и институцију урачунљивости: „зло учињено са *пизмом*” („намерно”, ДЗ: 114; балкански грцитет: грч. το πεισμα – „злоба, злонамерност”) или *грѣхом* (тј. „нехотице, грешком”: **ако кто попасе житю или винограда или ливады грѣхомъ...**, ДЗ: 120). У значењу последње лексеме откривамо секуларизацију хришћанског појма греха као огрешења о заповести божије. *Грѣх* је у овим споменицима „грешка, случајна погрешка”, а именица *сагрѣшеније* односи се на свако кривично дело, а не само оно учињено против вере (упор. формулу из даровних повеља: **разве едине невѣре а ни за едно ино съ грѣшение**, ЗС: 307, 311, 345). Споменици разликују и кривицу учињену *нахвалице* („са умишљајем, из охолости учиниоचेва”: **нахвалица по силѣ, сила похвалнаа**, ДЗ: 122, 126).

3. Семантичка мотивација лексема које означавају казну, кажњавање

Као општи назив за казну наплаћивану у стоци или у новцу у старим српским законским текстовима јавља се лексема *глоба* (ЗС: 106, 455, 616). Развитак значења ове лексеме у словенским језицима описује веома велику семантичку амплитуду: „мотка, дугачак штап, притка” (рус. дијал.), „природно повијено дрво; железни клин” (укр.), „новчана казна, глоба” (јужносл. језици), „брига, терет, време” (укр.), „зло, злоба” (ст. пољ.). Постојећа етимолошка тумачења споре се око правца семантичког развитка ове лексеме, као и око њене претпостављене основе будући да нека од предложених решења ослабљују обличка и семантичка неслагања. За српски глагол *глобати* „грисати, глодати” Етимолошки речник словенских језика констатује само сродство са прасл. **globa*, док глагол *глобити* (у јужносл. јез. „кажњавати”) сматра изведеницом од дате лексеме. Интересантно је да овај последњи глагол у неким слов. јез. (чеш., слов., укр.) носи и значење „ударати, забијати (клин)”, те би се, за сада само као проверама подложна тврдња, могла претпоставити изворно глаголска семантика претпостављеног корена ове речи са значењем „ударати, забијати” која је касније пренесена и на *глобу* „штап” (као средство тог ударања) и даљим семантичким помаком „штап као средство неког примитивног кажњавања” → „казна” → „брига, терет, време, злоба” (в. ЭССЯ 6: 131–133). Овакви помаци значења били су културно условљени на дубљим хронолошким равнима. Претпостављени семантички развитак поткрепа је тврдњи Ј. Влајић-Поповић да су „вербална значења условљенија контекстом него номинална”, јер „у случају глагола обично имамо посла са синкретизмом значења (једна радња увек има више аспеката, па је различити посматрачи могу различито именовати).” (Влајић-Поповић 2002: 21, фуснота 25). Имовинска или новчана казна или било каква врста намета називала се и *плата* (**освободи господство ми отъ всѣхъ работъ и платъ господства**

ми, ЗС: 415, 475, 531). Скок наводи културни податак значајан за семантичку историју ове речи: из арапских извора сазнајемо да су у IX и X веку тканине – *плати* или *платке* – коришћене као средство плаћања (Скок II: 679).

У старим српским правним споменицима кажњавање се најчешће означавало глаголом *казати* / *наказати* / *да се каже* – „поучити, васпитати; казнити” од којег су и изведене лексеме *казњњ* (Новаковић 2000: 351), *наказаније* (ЗС: 164, 166, 404), *указаније* (ЗС: 680)¹⁰. Значење овог глагола етимолози изводе из конкретнoг значења „показивања” (упор. срп. *приказати се* „појавити се”, *приказа* „утвара”, *доказати* „учинити очигледним”, *казалка*, *кажипрст*, итд.) које је било примарно у односу на значење „говорења” (Скок II: 69). Семантичка еволуција ове лексеме текла је, дакле, у правцу „(вербално) упутити на нешто што треба следити као пример, на пут који треба следити, на оно што је прописано законом и уредбом” → „казнити”. Та „вербална форма” кажњавања имплицира да се казна изриче од стране неког ауторитета (владара, тужиоца, судије): *повелѣва царство ми* (ДЗ: 142; упор. стсл. *повелѣти* „наређивати; заповедати”, *повелѣник* „указ, заповест, наредба”, СС: 455). Она је присутна и у византијском и у римском праву, а своје порекло води још из претхришћанске старине, из старих религијских представа о Богу као врховном ауторитету који *речју* кажњава и суди. О вербалној форми изрицања казне сведоче и лексеме којима се означава кривица, преступ – *прѣслушаније*, *прѣслушати*, *прѣчути* (ДЗ: 100, 134): *и прѣчуоу к законъ царѣства ми, тѣзи властникъ да се распе и накаже* (Новаковић 2000: 381), односно кривац – који се назива и *прѣслушникъ* (ДЗ: 142, 152, 153). У Жичкој повељи (1220. год.) имовинска казна се назива и *ослуха* (ЗС: 574, 575) – што указује на исти формални моменат непослушности према закону као основ за кажњавање.

III

Развијен систем лексема које спадају у семантичку сферу правне лексике говори нам о високом нивоу законодавно-правног уређења старе српске државе. С друге стране, разматрани слој лексике открива и извесно казуистично поимање појмова кривице и правде будући да се велики број правних термина односи на конкретне преступе и посебно правно поступање у вези са свим могућим случајевима, што опет посредно указује и на одсуство уопштене представе о преступима каква је карактеристична за савремено законодавство.

Реконструкција значења разматраних лексема у одабраним текстуалним контекстима открила је дубоко културно условљену перцепцију појмова која је стајала у основи избора оваквог називља. Један број ових лексема својом семантиком упућује на то да се законодавац у неким случајевима за

¹⁰ У стсл. споменицима глагол *казати* значи „указивати, поучавати, учити” (СС: 280), а од њега изведена лексема *казњњ* поред „казна”, значи и „указ, заповест, повеленије” (СС: 280).

означавање кривице и истовремено и казне која је прописивана за конкретни преступ користио речима разговорног језика у њиховом општеупотребном значењу (упор. нпр. *попаша, одбој, прејем, распуст, забава*). Онда када су те казне биле озакоњене као правило за истоврсне кривње, тада су и наведени називи постали термини из области законодавно-правне сфере. Други слој ове лексике већ носи апстрактну семантику назива из сфере правних односа (*глоба, лице, закон, обџт* и др.) и тек се помоћу етимолошке анализе открива систем конкретних представа које су учествовале у њиховој првобитној семантичкој мотивацији. Истраживање њихових ономасиолошких основа, односно откривање природе означених појмова показало је дубоке семантичке преображаје кроз које је један број ових лексема већ прошао до свог ознаковљења на старосрпском нивоу.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бенвенист 2002:** Емил Бенвенист, *Речник индоевропских установа*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Влајић-Поповић 2002:** Јасна Влајић-Поповић, *Историјска семантика глагола ударања у српском језику (преко етимологије до модела семасиолошког речника)*, Библиотека Јужнословенског филолога, нова серија, књ. 21, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Доментијан** – Ђ. Костић, *Квантитативни опис структуре српског језика*, књ. II: *Српски језик од XII до XVIII века*, Београд: Службени гласник, 2009.
- ДЗ** – *Законик цара Стефана Душана*, књ. III (Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис), Београд: САНУ, 1997.
- Дрејн 2004:** Џон Дрејн, *Увођење у Нови завет*, Београд: Слио.
- ЭССЯ:** *Этимологический словарь славянских языков* [ред. О. Н. Трубачев], том 1-, Москва: Наука, 1974-.
- ЗС** – Новаковић 2005: Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд: Издавачко предузеће „Лирика”.
- Иванов и Топоров 1978:** В. В. Иванов, В. Н. Топоров, „О языке древнего славянского права, Славянское языкознание”, *VIII Международный съезд славистов*, Москва.
- Иванов и Топоров 1983:** В. В. Иванов, В. Н. Топоров, „Лингвистические вопросы славянского этногенеза (в связи с реконструкцией праславянских текстов), Славянское языкознание”. *IX Международный съезд славистов*, Москва.
- Лома 2004:** Александар Лома, *Прасловенска лексика и култура у индоевропском контексту, Предавања из историје језика*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- ЛССВ:** *Лексикон српског средњег века* [приред. С. Ћирковић, Р. Михалчић], Београд: Knowledge, 1999.

- Марјановић-Душанић и Поповић 2004:** Смиља Марјановић-Душанић, Даница Поповић, *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Београд: Сlio.
- Новаковић 2000:** Стојан Новаковић, *Примери књижевности и језика старог и српскословенског*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Орел 1986:** В. Э. Орел, „Об одном институте индоевропейского права. Опыт лингвистического комментария”, *Вестник древней истории*, 1, Москва, 130–144.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, до 2006. изишло 17 томова, Београд: Српска академија наука и уметности, 1959–.
- Скок:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
- SP:** *Słownik prasłowiański* [ред. F. Sławski], том I–V, Polska akademia nauk, 1974–.
- Тарановски 1996:** Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд: Службени лист СРЈ.

Snežana Bauk Vučković

A CONTRIBUTION TO SERBIAN HISTORICAL LEXICOLOGY –
ABOUT SERBIAN LEGAL SOURCES OF THE MIDDLE AGE

Summary

Analysing semantic motivation as a foundation of old Serbian legal lexical system, and defining paths of conceptualisation those legal terms, two types of semantic ideas conjoined in archaic concepts are pointed out in this area. The first one is based on original religion concept of world order; the second one is based on anthropocentric oriented concepts of destruction or creation of the original world order. Observing their reflections in the language enables us to discover some of the laws responsible for specific origin and semantic evolution of lexemes in legal terminology, and allows us to gain perspective on one segment of linguistic concept of the world in a particular period of time.

Рајна М. ДРАГИЋЕВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОШКА АНАЛИЗА ИСТОКА И ЗАПАДА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Рад је посвећен лингвокултуролошкој анализи лексема *Исток* и *Запад* у српском језику и српској култури. Истраживање је спроведено на основу методологије пољског лингвокултуролога и етнолингвисте Жежија Бартмињског, оснивача лублинске етнолингвистичке школе.

Кључне речи: когнитивна дефиниција, лингвокултурологија, семантика, лексикологија, српски језик

Циљ овог истраживања јесте доћи до когнитивне дефиниције појмова *Исток* и *Запад* према тумачењу говорника српског језика. Истраживање ће се обавити према методологији Жежија Бартмињског. Према Бартмињском (2011: 93–94), „главни циљ когнитивне дефиниције јесте да одговори на питање о начину поимања предмета од стране говорника датог језика, тј. о начину (друштвено утврђеном и доступном проучавању кроз језик и употребу језика) стицања знања о свету, категоризације његових појава, њихове карактеризације и вредновања [...] Јединица која подлеже дефинисању јесте *ментални предмет* у свом богатству својих особина, устаљених у језичкој слици света.” Наш задатак није усредсређен на то да одговоримо шта значе лексема *Исток* и *Запад* у српском језику, већ како говорници српског језика разумеју Исток и Запад. Когнитивну дефиницију, онакву каквом је види Ј. Бартмињски, треба схватити као откривање стереотипа представника неке лингвокултуролошке заједнице о одређеним појмовима и као истраживање концептуализације датих појмова.¹ Иако није циљ анализирати значења лексема којима се ти појмови исказују, она се неминовно осликавају кроз лингвокултуролошку и когнитивистичку анализу или бар онај слој значења који

* rajna.dragicevic@fil.bg.ac.rs

¹ Неки истраживачи критикују овај методолошки спој лингвокултурологије и когнитивистике који примењује Ј. Бартмињски, али нама се чини да овако осмишљена анализа добија на свеобухватности.

се у лингвокултурологији назива *културалном конотацијом* (исп. Маслова 2007).²

Методологија Ј. Бартмињског подразумева да се до когнитивне дефиниције *Истока* и *Запада* стиже прикупљањем системских, анкетних и текстуалних података о Истоку и Западу у српском језику.

I Системски подаци о ИСТОКУ и ЗАПАДУ у српском језику

1. ИСТОК као почетак хоризонталног воденог тока и ЗАПАД као завршетак вертикалног ваздушног тока. Према *Етимологијском рјечнику* П. Скока, именица *исток* потиче од глагола *тећи*. То је индоевропски, балтословенски, свесловенски и прасловенски глагол (**tek –ti*). *Исток* је, етимолошки, дакле, место на којем вода извире. Именица *запад* потиче од свесловенског и прасловенског глагола глагола *пасти – падати*. *Запад* је, етимолошки, дакле, у вези са падањем. Етимологија указује на различито засноване концептуализације истока и запада. Исток (као почетак воденог тока) представља почетну тачку хоризонталног тока, а запад представља завршницу вертикалног тока. Осим тога, исток је, етимолошки, почетак воденог пута, а запад је завршетак ваздушног пута. Исток као извор потврђује и једно од секундарних значења у РСАНУ, а као застарело значење одређено је једно које је дефинисано као *отвор кроз који нешто истиче*. Нема потврда за концептуализацију запада као ушћа, завршетка воденог тока.

2. ИСТОК и ЗАПАД као супротстављена одредишта у простору. Етимолошка значења *истока* и *запада* нису симетрична, али значења у савременом српском језику углавном јесу. Основно значење лексеме *исток* (према РСАНУ и РСЈ) јесте *страна света на којој Сунце излази; место на хоризонту где излази Сунце*. Према РМС, основно значење лексеме *исток* јесте *једна од четири стране света, насупрот западу*. Основно значење лексеме *запад*: *страна света на којој Сунце залази; место на хоризонту где залази Сунце* (РСАНУ, РМС и РСЈ). И нека секундарна значења указују на просторну димензију, па *исток* и *запад* могу означавати *земље источне/западне хемисфере*, као и *источни/западни део неке земље, краја*, па и *источну, сунчану страну; место изложено Сунцу* (за *исток*), односно *место, страну, заклоњену од Сунца* (за *запад*). Осунчана страна (*исток*) позитивно је семантички маркирана, док је *запад* (страна без сунца) негативно маркирана.

3. ИСТОК и ЗАПАД као супротстављена одредишта у времену. РСАНУ бележи и временска значења *истока* и *запада*. *Исток* је *време сунчева изласка, зора*, а *запад* је *време сунчева заласка*.

² Када се мисли на стране света, *исток* и *запад* писаћемо малим почетном словом, када се мисли на земље Истока и Запада, ове лексеме писаћемо великим почетним словом, а када се мисли на концепте ИСТОКА и ЗАПАДА, лексеме за њих писаћемо великим словима.

4. ИСТОК као почетак који буди наду и ЗАПАД као лош крај. У блиској вези са просторним и временским значењима јесу она која се односе на почетак (исп. *исток* – *излазак, излажење, појављивање*) и на крај (исп. *запад* – *свршетак, крај, скончање*). Везивање ових појмова за Сунце, сунчев сјај и енергију условљава да се почетак повеже са оптимизмом изласка Сунца, па је почетак исказан именицом *исток* позитиван и буди наду, а крај се повезује са залажењем Сунца, губљењем енергије и топлоте, па је завршетак означен лексемом *запад* негативан и депримирајући. О томе говори и значење *пад, пропаст* (нпр. *Од Стаљинграда немачка војска непрестано иде своје западу*, РСАНУ).

У Енциклопедијском речнику словенске митологије (Толстој и Раденковић 2001) стоји да *исток* симболизује светост, правичност, праведност, благостање, обиље, животност, иконско, а *запад* симболизује нечистоћу, неправедност, сиромаштво, смртност, коначност. На сличан начин и данас се концептуализују Исток и Запад, с том разликом што се за Исток данас везује сиромаштво, а за Запад богатство.

У овом речнику (Толстој и Раденковић 2001) износи се мноштво обичаја словенских народа који показују да је исток за Словене носилац свега доброг, а запад свега лошег. Према истоку се окрећу они који се моле, олтари храмова, почасна места у многим кућама. Срби каче икону на источну страну, на источном зиду се пали и славска свећа на слави. Срби су веровали да појава комете на истоку најављује повољну ситуацију за њихову државу, а на западу – неповољну (Шумадија). Многе обредне, а такође и основне земљорадничке и домаће радове Срби су почињали са истока. Новорођенче су трипут подбацивали према истоку да буде живо и здраво (Хомоље), а српске младе су на свадби девојкама бацале јабуку према истоку да се што пре удају (Гружа). У Босни и Херцеговини прате горење фитиља и смер пламена божићне свеће: пламен који се вије према истоку предсказује добро, а према западу болест стоке. По представама које су изражене у народној поезији Срба, душе одлазе на запад, тамо где залази Сунце.

5. ИСТОК и ЗАПАД као оно што долази са истока и запада. Речници савременог српског језика бележе да се истоком и западом називају људи који потичу из тих земаља, као и ветрови, различити предмети итд.

6. ИСТОК и ЗАПАД као два погледа на свет. Као једно од значења лексеме *исток* у РСАНУ забележено је значење *источњачка култура, менталитет и сл.* (нпр. *Исток је продро у крв овом младом човеку*). У даљем тексту испитаћемо какви су то погледи на свет, јер лингвистички речници не пружају податке о томе. У *Речнику симбола* К. Миловановића и Т. Гаврића стоји да се често „исток супротставља западу као што се спиритуалност супротставља материјализму, мудрост узбуђењу, контемплативни живот активном, метафизика психологији и логици.” Утемељеност овог уверења показале многи сегменти нашег истраживања.

7.1. Деривационо гнездо лексеме *исток*. На основу речника савременог српског језика закључујемо да лексема *исток* има следеће деривате: *источак* (= источни ветар), *источанин*, *источњак* (називи за становнике ис-

точных крајева или земаља), *источанка*, *источкиња*, *источница* (називи за становницу источних крајева или земаља), *источански*, *источњачки* (који се односи на земље и народа Истока), *источни* (прид.), *источно*, *источњачки* (прил.), *источњаштво*.

У посебну групу могли бисмо сврстати деривате који би могли бити у вези са старим значењем именице *исток* (= *извор*) или су у вези са глаголом *точити* и породицом речи која јој припада, а чији је члан и именица *исток*: *источавати* (= *точити*, *изливати*, *проливати*), *источај* (= *извор*, *исходиште*, *исход*; *порекло*), *источење*, *источити*, *источник* (извор). Деривати лексема које су у вези са течењем и током преплићу се са дериватима лексеме *исток* и етимолошки, и творбено, и семантички, и указују на концептуализацију *истока* која се у РСАНУ даје као дефиниција варијанте именице *истока*: *оно из чега нешто произлази, настаје, проистиче, извор, исходиште*. Примери показују да се архаична лексема *истока* често заједно употребљавала са антонимом *утока* (нпр. *Народ је и утока и истока власти*). Постојање именице *уток(а)* наспрам именице *исток(а)* још једном показује како се *исток* и *запад* на основном (етимолошком и творбеном) плану не концептуализују на сасвим исти начин, тј. као почетна и завршна тачка неког воденог тока. И придев *источни* некада је могао значити *изворни*, *основни*, па и *праисконски*, *праотачки*: *три главна и источна узрока; источни грех праотаца*.

Дефиниције оних деривата који очигледно потичу од именице *исток* (*источни*, *источњак*, *источњаштво* итд.) семантички су сиромашне и из њих углавном спознајемо релациони однос дефинисаних појмова према истоку са кога потичу или се на њега односе. Међутим, примери наведени у речницима „пуне” значења ових лексема колективном експресијом говорника српског језика и, посредно, указују на начин на који се концептуализује ИСТОК у српском језику и српској култури.

Примери указују на чињеницу да се под ИСТОКОМ подразумевају различити географски појмови, а пре свега 1) земље турског и арапског света и 2) православне европске земље. Земље Далеког истока (као што су Кина и Јапан) углавном су изван садржаја и обима појма ИСТОК у свакодневним размишљањима говорника српског језика.

7.1.1. ИСТОК као географско, духовно и културно средиште турског и арапског света:

ИСТОК је конзервативан и заостао. Има примера који указују на патријархалне, конзервативне, углавном турске обичаје. Нпр. у РСАНУ:

Она оста сасвим као каква источница, која пушта мужа да буде газда, а она се као служавка покорава. Милош, још као источњак, гледао је на жену као на робињу. Неспособност [Милоша Обреновића] да одвоји свој деспотизам од источњаштва, била је један од узрока његовога пада.

Осим потцењивачког односа према жени, становници Истока имају и друге мане:

Отклонити треба шетне утицаје источанскога немара. Незадовољан је људима који су источњачки корумптивни и покварени.

ИСТОК је креативан, маштовит, уман, слоквентан. Ево примера из РСАНУ који на то указују:

Стазе којима је човечански геније у најстарија времена ходио, ваља нам тражити у књижевности источњака. Узев у помоћ источњачку машту, прикраићу се. У беседама се [Гурчин] силно, китњасто, источњачки у фигурама изражавао. Све је источњачки мирно и ћутљиво. Источани имају изобиља приповести о свачему. Источани радо приповедају, а још рађе слушају што други приповеда. Песме Ј. Илића праве су источанске песме, са источанским колоритом, источанским обичајима и источанским осећањем.

7.1.2. ИСТОК као географско и духовно средиште православља. Ево примера који потврђују ову концептуализацију:

Наш народ пао је једним делом у културни појас источне цркве и византијске државе. Словене у најновијој уставној ери зову грчким источњаџима. Главни фактор у стварању босанског менталитета су национализам и византијско источњаиство.

7.2. Деривационо гнездо именице запад. У речницима савременог српског језика забележени су следећи деривати именице *запад*: *западај*, *западац*, *западина*, *западлија*, *западни*, *западник*, *западница*, *западно*, *западњак*, *западњакиња*, *западњачки*, *западњаиство*, *западов*, *западски*, *запађе*, *запађанин*.

У посебну групу могу се издвојити деривати који нису у директној вези са именицом *запад*, али се семантички, творбено и етимолошки преплићу са именицом *запад* (страна света) и глаголом *западати* (пропадати). У ту групу, осим глагола *западати*, спадају и лексеме *западајући*, *западак*, *западање*, *западљив*. Осим значења која се тичу падања, ове лексеме, баш као и *запад*, односе се и на залажење Сунца. Нпр: *западати* – *залазити* (о *Сунцу*, *Месецу*); *западајући* – *који залази*, *запада* (обично о *Сунцу*). Ове лексеме често имају и уопштенија значења која се тичу завршавања, окончавања. На пример: *западај* (*Не било никад теби западаја*); *западати* (*Запада дан*).

ЗАПАД се, како примери за значења деривата указују, везује за средиште германске и романске културе и за средиште католичанства.

7.2.1. ЗАПАД као географско, духовно и културно средиште германске и романске културе:

ЗАПАД је развијен, богат, модеран и отмен.

Милан Ракић, паметан човек јакога духа и отмене душе, Европљанин, западњак. Алимџија су сматрале западњаком због његовог обзривог, предусретљивог понашања. У данашњу српску књижевност све више продире западњачки модерни дух. Постајаше збиља човјек са сасвим западњачким потребама профињене културе. Био је висок, леп човек, одевен господски, на западњачки начин. Обрадовић је иницијатор културног и напредног западњаиства.

7.2.2. ЗАПАД као географско и духовно средиште католичанства.

Западњаџи нису допуштале женидбу свештеницима, нити поштовање икона. Такву су реформу календара учинили западњаџи 1582. године.

Између ЗАПАДА и ИСТОКА постоји ривалство и јасна свест о различитости:

Има нас браће једнога језика, једне крви, а једни су источне вере, а други западне. Кад је на крају 18. и на почетку 19. века дошло до сукоба између западне (романско-германске) и источне (словенске) културе, почеле су се тражити неке карактерне разлике између тих источњака и тих западњака. Ниједна руска странка, ни славенофили, ни западњаци није показивала воље да уђе озбиљније у то питање.

Иако се Срби налазе између Истока и Запада, чини се да се грађани Србије ипак, у већој мери осећају као народ Истока него као народ Запада. Понекад су иронични према Западу и ономе што са њега долази:

Чувства ова ширит ће се по народу; онда нека дођу господа западњаци германизирати ако узмогну. Његова би поезија била само одраз западњаштва, страног српској средини. Запађанин не може да нађе смисао, отео му се логос.

Отпор према западњаштву је велик, па се оно може третирати и као болест:

Тургењев, који је помало боловао од западњаштва, није могао да издржи конкуренцију.

Ипак, Срби према ЗАПАДУ осећају страхопоштовање:

Ми смо у нашој поезији имали толико непамети да нам је добро дошао песник Милан Ракић, паметан човек, јакога духа и отмене душе, Европљанин, западњак.

8. Закључак на основу анализе системских података о ИСТОКУ и ЗАПАДУ. Значења и примери лексема *исток* и *запад*, као и њихових деривата, указују на следеће: ИСТОК се концептуализује као место извирања неке појаве која се као река хоризонтално протеже. Ова концептуализација је необична јер се коси са представом из наивне слике света по којој се Сунце свакодневно рађа, а затим се вертикално успиње и највишу тачку достиже у подне. ЗАПАД се концептуализује као место завршавања, окончавања, одумирања појава, па тако и Сунце свакодневно „запада” иза хоризонта и тиме се завршава његово падање које започиње у подне. Дакле, етимологија *истока* и *запада* указује на одсуство заједничке концептуализације појмова које означавају.

ИСТОК разумемо као осунчано, светло место које буди оптимизам, а запад као место без светлости, као завршетак и пропадање. Ово схватање доказују и народни обичаји.

ИСТОК везујемо за православље, словенство, али и за турску и арапску културу, а ЗАПАД за католичанство и за романску и германску културу.

ИСТОК је продуховљен, маштовит, китњаст, али заостао, а ЗАПАД је развијен, модеран, богат, али туђ.

ИСТОК је више српски него ЗАПАД.

II Подаци о ИСТОКУ и ЗАПАДУ добијени упитником

Група од 100 студената оба пола Филолошког и Електротехничког факултета Универзитета у Београду замољена је да одговори на четири питања у упитнику. Прво питање је задато у складу са упутствима Ј. Бартмињског о прикупљању података анкетом, а друга питања смо сами осмислили. Треба нагласити да су испитаници на нека питања одговарали већим бројем одговора, а да на нека нису писали одговоре, тако да укупан број одговора на нека питања премашује сто, а у неким случајевима је нешто мањи од сто.

1. Питање број 1: Испитаници су замољени да, у складу са упутствима Ј. Бартмињског о прикупљању података анкетом, одговоре на питања: **У чему је, по Вама, суштина Истока?** и **У чему је, по Вама, суштина Запада?**

Одговоре испитаника могуће је систематизовати у виду неколико основних дистинкција:

КУЛТУРА, ТРАДИЦИЈА, ДУХОВНОСТ: ТЕХНОЛОГИЈА, СКЛОНОСТ КА МАТЕРИЈАЛНОМ, ДОМИНАЦИЈА

ИСТОК: култура (8), традиционалне вредности (16), духовност (3), византизам.

ЗАПАД: технологија (3), нови светски поредак (2), култ материјалног (2), запошљавање, запосленост, даноноћни рад (4), потрошачка култура, глобализација (2), богаћење, висок буџет, стицање новца (3), брз живот (4), брзе промене, брзина, диктирање правила другима зарад сопственог добра (4), власт.

ПАТРИЈАРХАЛНОСТ, КОНЗЕРВАТИВИЗАМ, ОКРЕНУТОСТ КА ПРОШЛОСТИ : ДЕМОКРАТИЈА, ПРОГРЕС, МОДЕРНИЗАЦИЈА, ОКРЕНУТОСТ КА БУДУЊНОСТИ

ИСТОК: патријархалност (2), жене немају скоро никаква права, древна култура.

ЗАПАД: демократија (3), равноправност (2), напредак (5), прогрес (4), развој (2), будућност, слобода, цивилизованост, иновативност, стална модернизација (9), урбанизација (3), добра организација, уређеност.

ОСОБИНЕ ИСТОЧЊАКА : ОСОБИНЕ ЗАПАДЊАКА

ИСТОК: култура (2), многољудност (2), црвено (Орхан Памук) (2), шаренило (2), једноставност, егзотичност, помирљивост, доброта, ведрина, дружељубивост, смиреност, поштовање ауторитета, строге норме, далек и непознат, борилачке вештине, разноликост народа.

ЗАПАД: хладни односи међу људима (3), такмичарски дух, елитизам, суздржаност, строгост, прецизност, правила, ограничења, дисциплина.

СОЦИЈАЛИЗАМ: КАПИТАЛИЗАМ

ИСТОК: социјализам, лево, комунизам.

ЗАПАД: капитализам, десно.

ГЕОГРАФСКА ОДРЕЂЕЊА

ИСТОК: Оријент (7), Кина, Русија (3), Турска (2), острва (2), турска култура, кинеска култура, ненасељене површине.

ЗАПАД: ЕУ, Америка (3), Аустрија.

РЕЛИГИЈСКА ОДРЕЂЕЊА

ИСТОК: православље (3), хришћанство (2), хиндуизам, будизам, религија.
ЗАПАД: католицизам (2), атеизам (2).

ИЗЛАЗАК СУНЦА: ЗАЛАЗАК СУНЦА

ИСТОК: излазак Сунца (11), једна од 4 стране света.
ЗАПАД: залазак Сунца (9), једна од 4 стране света.

За ИСТОК се везују још и ароме и зачини (3), добра храна, музика, цунами, а суштина Истока је и у томе да смета Западу, да победи Запад, да прихвати оно што долази са Запада.

За ЗАПАД се везује још и добар живот (2), удобност, уживање, примаљивост, брза храна.

1.1. Коментар у вези са питањем број 1: Одговори добијени на питања *Шта је, по Вама, суштина Истока?* и *Шта је, по Вама, суштина Запада?* указују (или још једанпут потврђују) да се испитаници осећају пре као источњаци него као западњаци, јер Исток у њима буди позитивније асоцијације и емоције него Запад, иако је појам Запад географски и културно одређенији него појам Исток. Запад представља католичке земље Западне Европе и Северне Америке, док је појам Исток знатно неодређенији: за њега се везује култура православља и византизам, али и будизам и хиндуизам, везује се, затим, и православна Русија, али и муслиманска Турска, па и будистичка, таоистичка и конфучијанска Кина. Исток је оличен у шаренилу култура, језика, обичаја, боја, арома и зачина, он је знатно аморфнији од Запада, али се осећа као наш. Запад је хомогенији, одређенији, он је за студенте који су одговарали на постављено питање, с једне стране, примамљив и обећавајући, али, с друге стране, није омиљен јер је хладан и туђ, окренут ка стицању материјалног и грађењу новог светског поретка.

2. Питање број 2: Испитаници су замољени да глаголом у облику инфинитива допуне следеће синтагме: _____ као на Истоку. _____ као на Западу. Циљ испитивача био је да се концепти Истока и Запада осветле и из угла типичних активности везаних за становнике источних и западних земаља или крајева.

Као на Истоку: радити (24), молити се (8), плесати (8), живети (7), сијати (6), мислити (4), излазити (3), веровати (2), воleti (2), попити (2), понашати се, производити, блистати, пушити, пратити, играти, црнчити, лечити, сијати, чувати, путовати, јести, борити се, опуштати се, уживати, гладовати, уредити, понашати се, устати.

Као на Западу: радити (37), живети (16), залазити (7), облачити се (6), зарађивати (5), мислити (5), мучити се (2), проводити се (2), развијати се (2), уживати (2), умрети (2), учити (2), пословати, полемисати, убијати, оболевати, образовати се, журити, борити се, хранити се, гасити се.

2.1. Коментар у вези са одговорима на питање број 2. Одговори на ово питање (посебно ако се прате парови глагола у сваком појединачном упитнику) указују на то да су испитаници успостављали дистинкције из којих произлази да се на Истоку пати, а на Западу ужива, да на Истоку сија, блиста, а

на Западу залази, гаси се (Сунце, али и живот), да се на Истоку плеше, пуши и пије, док се на Западу ради и зарађује, да се на Истоку моли, а на Западу се облачи (дотерује се), да се на Истоку лечи, а на Западу оболева, да се на Истоку црнци, а на Западу ради. Стиче се и слика по којој се много ради и на Истоку и на Западу, али да је рад адекватније награђен на Западу. Више се исплати живети на Западу него на Истоку, али се према Истоку показује већи афинитет.

3. Питање број 3: Испитаници су замољени да допишу именицу или именице иза наведених придева: **источни, -чна, -чно _____, западни, -дна, -дно _____**. Добијени су следећи одговори:

Источни, источна, источно: царство (18), култура (14), Европа (4), питање (4), Србија (3), страна (3), блок (2), дух (2), земља (2), поглед на свет (2), религија (2), Русија (2), традиција (2), фронт (2), сунце, светло, крај, звезда, убеђење, закон, пространство, улаз, граница, Балкан, поезија, медицина, ветар, дете, капија, Римско Царство, нафта, езотерија, Сибир, Сарајево, жена, зачин, музика, ћилим, зид, мистерија, топлина, феномен, врата, свет, обичаји.

Западни, западна, западно: култура (13), систем (7), страна (4), царство (4), Европа (3), капија (3), менталитет (3), Србија (3), богатство (2), ветар (2), мода (2), режим (2), стандард (2), тржиште (2), фронт (2), мрак, спас, крај, мир, уједињење, демократија, улаз, радно време, пракса, правило, време, алијанса, медицина, земља, Римско Царство, окултизам, тренд, жена, напредак, стандард, Сунце, политика, аутомобил, прозор, крило, поредак, решење, утицај, хладноћа, цивилизација, црква, струја.

3.1. Коментар у вези са одговорима на питање број 3. Стиче се утисак да су испитаници најчешће одговарали синтагматским асоцијацијама, које су биле управљене ка различитим добро познатим и често помињаним појавама, као што су *источна капија* и *западна капија*, *источна страна* и *западна страна*, *источни улаз* и *западни улаз*, *Источно римско царство* и *Западно римско царство*, *источна култура* и *западна култура*. Ипак, неки одговори, посебно ако се узму у обзир појединачни упитници, указују на ставове, погледе и стереотипе испитаника о Истоку и Западу. Тако се, као један од фреквентнијих одговара јавља *западни систем*, *западни менталитет*, *западни стандард*. Ови одговори сведоче о томе да се начин функционисања Запада доживљава као уређен и одређен строгим правилима. За Исток се не везују овакве асоцијације, из чега се може закључити да се Исток не сматра довољно уређеним, али се везује езотерија, мистика, религија итд. Ако се осмотре појединачни упитници, у неким од њих се запажа потреба да се успоставе одређене дистинкције. Тако је, на пример, у једном упитнику у извесном смислу супротстављена *источна цивилизација*, *култура* и *западна мода*, чиме се сугерише духовност Истока и површност и потрошачки менталитет Запада. Један испитаник је супротставио *источну културу* и *западни напредак*, а други *источну културу* и *западно богатство*, чиме је индиректно нагласио духовност и конзервативизам Истока према окренутости ка будућности и прогресу Запада. У једном упитнику супротстављен је *источни ћилим* и *западни аутомобил*, чиме се, као и у претходном случају, наглашава архаичност и конзервативизам Истока према урбанизованости Запада. Један испитаник је супротставио *источно питање* и *западно решење*, што се може

протумачити као став да се на Истоку проблеми отварају и гомилају, а да Запад има могућност, капацитет, па и овлашћења да их решава. Одговори *источна топлина* и *западна хладноћа* указују на схватање источног као блиског, познатог и свог, а западног као отуђеног, хладног и далеког.

4. Питање број 4: Испитаници су замољени да а) **укратко опишу источну културу** и б) **укратко опишу западну културу**.

Опис источне културе (придеви): традиционална (17), мистична (5), богата (4), патријархална (3), блиска срцу (2), древна (3), дуга (2), затворена (2), конзервативна (2), оријентална (3), строга (2), топла (2), шарена (2), православна, ведрa, ограничена, вишевековна, занимљива, узбудљива, стара, јака, скривена, другачија, лепа, историјска, егзотична, живахна, једноставна, раскошна, пожртвована, дисциплинована, медитативна, мека, срдачна, помало сирова, весела, музикална, окренута прошлости, поштована, духовна, занимљива, конвенционална, постојана.

Опис западне културе (придеви): модерна (11), хладна (4), слободна (3), урбана (3), брза (2), напредна (2), нова (2), променљива (2), савремена (2), либерална, незанимљива, дивља, авангардна, одвратна, капиталистичка, сурова, иновативна, неспутана, софистицирана, утицајна, приступачна, наметљива, страна, изопачена, одбојна, развијена, либерална, потрошачка.

Опис источне културе (именице, синтагме и остало): духовност (4), зачини (2), ислам (2), оријент (2), свила (2), чување старе традиције (2), породица, заједница, љубавност према странцима, гостољубиви људи, оригами, борилачке вештине, приврженост породици, мир душе, мистицизам, умереност у свему, уздржаност, патријархалност, марљивост, жена само домаћица, строг пост, вредни људи, пренасељеност, религија, култура, плес, византизам, разноликост боја, скуповени материјали, хармонија, ауторитет мушкарца, Алекса Шантић, висок ниво свести, емпатија, издржљивост, народна ношња, веселост, ближа нама, обиље православних обичаја, православље, будизам, поштовање вере, егзотика, богата традицијом и религијама, негује старе вредности, дисциплина, уживање у храни и пићу, борба за опстанак, ратови, нафта, неговање породичних вредности, скромност, дружељубивост.

Опис западне културе (именице, синтагме и остало): рад (4), брз живот (3), брзина (2), демократија (2), духовна хладноћа (2), мода (2), технологија (2), трка за новцем (2), фабрике (2), појединац, успех, такмичење, новац, новац као мерило вредности, битан само новац, спорт, Холивуд, композитори, белетристика, рад као смисао живота, склоност ка екстремизму, моћ, нездрав начин живота, гојазност, култура која држи велике уједињеним, а мале прилагођава великим, бизнис, веће учешће жена у јавном животу, нема части, људи као работи без емоција, образовање, индустрија, мањак дружења, мноштво уметности, родна равноправност, прогрес, наметање своје културе која продире свуда, одбацује традицију, брза храна, лагодност, морално пропадање, удаљавање од духовности, уштогљеност, монотоност, једнозначност, напредак у технологији, брз живот, живот различит од нашег, наука, егзактност, тежња ка материјалном, промовише погрешне вредности, недуховност, практичност, све се своди на посао и каријеру, окренута напретку, бољем животу, истицање појединца, хедонизам, практичност, недружељубивост.

4.1. Коментар у вези са одговорима на питање број 4. Одговори испитаника на ово питање богато илуструју слику Истока и Запада у српској култури. Потврђују се закључци до којих смо дошли на основу осталих питања у упитнику. Испитаници имају потребу да супротставе културе Истока и Запада. Све што једна од ових култура јесте, друга није и не може бити. То се посебно види када се осмотре појединачни упитници. Исток и Запад нису само различити, они су супротстављени. Култура Истока је, пре свега, традиционална, а култура Запада модерна. Одговори упућују на закључак да је слика о култури Истока знатно аморфнија у односу на слику културе Запада.

Исток је оријенталан, али и православни, па чак и будистички, повезан са Далеким истоком. Занимљиво је да тако аморфну слику Истока испитаници ипак доживљавају као нама ближу, па, можда, и своју. Испитаници за њу кажу да је ближа срцу, да је топла, мека, ближа нама, а за културу Запада кажу да је хладна, страна, изопачена, одвратна и да подразумева живот различит од нашег. Иако источну културу доживљавају као своју, испитаници су критични према њој, па је оцењују као конзервативну, затворену, сирову, а западну културу не доживљавају као блиску, али признају да је авангардна, иновативна, либерална, демократична, слободна.

5. ИСТОК и ЗАПАД у Асоцијативном речнику српског језика. Да бисмо употпунили слику о Истоку и Западу, анализирали смо и податке наведене у Асоцијативном речнику српског језика. Осамсто испитаника уписивало је своје прве асоцијације на задате стимулусе *исток* и *запад*.

Првих десет најфреквентнијих асоцијација на стимулус *исток* овако гласе: *запад* (409), *Русија* (64), *сунце* (37), *Кина* (28), *страна света* (17), *Јапан* (10), *Азија* (8), *Блиски* (8), *Далеки* (7), *Индија* (7). Ове асоцијације говоре о томе да се појам Исток гради у саодношењу са појмом Запад, па је зато више од пола испитаника одговорило тим „културолошким антонимом”. Велики узорак испитаника (за који руски истраживачи асоцијација тврде и да је статистички релевантан, јер премашује 500 испитаника) указује на то да се Исток пре свега у свести говорника српског језика везује за Русију, па тек онда за Кину, Јапан и, на крају, за Турску. Овај резултат ипак не мења чињеницу да је слика Истока аморфна. Асоцијације показују да је Исток сиромашан: *беда*, *криза*, *неразвијеност*, *сиромаштво*, *заосталост*. Исток је mudar и духовно богат: *култура*, *духовност*, *духовно богатство*, *мудрост*, *стрпљење*. Исток је религиозан: *ислам*, *муслимани*, *православље*, *религија*, *звоно*. Исток је мистичан: *мистерија*, *мистичност*. Исток нам је близак: *браћа*, *мајка*, *добро*, *на њему смо ми*, *повезаност*, *вољена Русија*. Ипак, у односу на Исток имамо и одређену задршку: *далеко*, *далека земља*, *конзервативизам*, *не волим*, *непознато*, *заблуда*.

Десет најфреквентнијих асоцијација на стимулус *запад* гласи овако: *исток* (289), *Америка* (91), *дивљи* (21), *богатство* (19), *страна света* (18), *САД* (15), *Европа* (12), *север* (11), *југ* (9), *новац* (8). Пада у очи да се *исток* као „културолошки антоним” јавља 289 пута, што је значајно мањи број асоцијација у односу на одговор *запад* на стимулус *исток*. То значи да се Исток у свести говорника јаче везује за Запад него што се Запад везује за Исток. Очигледно је да се од укупно 800 прикупљених асоцијација, на стимулус Запад јавља 211 различитих асоцијација, а на Исток – 123. Земља која симболизује Запад јесте Америка, која заједно са асоцијацијом САД, представља прву асоцијацију на Запад сваког осмог испитаника. Јасно је да се у асоцијацијама испитаника Америка везује за Запад чвршће него Русија за Исток. Осим Америке, Запад представља и Европа, а мање фреквентне асоцијације указују на то да су то следеће европске земље: Немачка, Француска, Шпанија. Запад је богат и напредан:

богатство, новац, напредак, богато, бољи живот, прогрес, богати запад, будућност, мода, напредан, паре, просперитет, развијене земље, савременост, урбаност, високи стандард.

Ипак, говорници српског језика Запад доживљавају као стран и неприхватљив:

зло, грозота, лоше, мрак, мржња, пропаст, пустиња, рат, смрт, суровост, агресија, безличност, илузија, исквареност, испирати мозак, изгубљене душе, лаж, лопови, љага, ма дај, мрзим их, не никако, не волим, немир, несмисао, одвратан свет, отуђеност, сиво, смеђе, смрад, страно, тамно, трулеже, ужас.

Овакве асоцијације не треба да чуде јер су прикупљане 2002. и 2003. године, тј. само три или четири године након бомбардовања Србије од страна земаља НАТО-а. Зато се и међу асоцијацијама појављују асоцијације *НАТО* и *НАТО-накт*. Испитаници у некој мери показују подсмех и омаловажавање према Западу и симболима америчког начина живота:

каубој, дивљина, „демократија”, бик, дивљак, дрога, џанк, хамбургер, јахање, кеи колица, кич, кока-кола, конзерве, пиштољ, сендвич, шунд и кич, вестерн филм.

Ипак, испитаници су у одређеној мери свесни и добрих страна западњачке културе и осећају чежњу за њима:

бољи живот, стандард, боље, лепо, машта, нада, нада младих, недостижност, нормалан живот, оријентација, провод, решење, срећеност, страва.

5.1. Коментар асоцијација на стимулусе *исток* и *запад* у *Асоцијативном речнику српског језика*. Асоцијације показују да се појмови Исток и Запад разумевају један преко другог и да представљају најфреквентнију асоцијацију један на други. Ипак, Исток се чвршће везује за Запад него Запад за Исток. Исток се везује пре свега за Русију, а Запад за Америку. Јача је асоцијативна веза између стимулуса *запад* и асоцијације *Америка* него веза између стимулуса *исток* и асоцијације *Русија*. Асоцијације показују да је Исток материјално сиромашан, али духовно богат, мистичан и близак говорницима српског језика и поред тога што је конзервативан и окренут религији. Запад је материјално богат и напредан, али духовно сиромашан, неомиљен. Испитаници исказују подсмех и презрење према њему, али увиђају и добре стране живота на Западу.

III Подаци о ИСТОКУ и ЗАПАДУ добијени анализом текстова

Овај део истраживања настао је на основу анализе грађе коју чини 300 текстова (углавном реченица) у којима се појављују лексеме *исток* и *запад* у српском језику. Највећи део примера преузет је из електронске верзије *Блица*, најчитанијих дневних новина у Србији. Примери су експерпирани из рубрика *Култура*, *Политика* и *Економија* из *Блица* за 2012. и 2013. годину.

Осим новинарског стила, у обзир је узет и књижевноуметнички функционални стил. Грађа је преузета из књиге популарног савременог српског писца Моме Капора *Хало, Београд. 011. Исток–Запад*.

1. Антипословице о ИСТОКУ и ЗАПАДУ. Упоредо са пословицама, користан извор лингвокултуролошких информација представљају *антипословице*. То су, према Ђ. Оташевићу (2011), експресивни изрази настали као резултат врло различитих структурно-семантичких трансформација не само пословица већ и изрека, крилатица, афоризама, познатих политичких парола, фраза, изјава. За разумевање већине антипословица неопходно је познавање социјалног и језичког контекста у којем су настале, тј. подразумева се да ће разумевање антипословице бити успешно само ако прималац добро познаје полазну језичку јединицу која се трансформише, па истраживач може претпоставити да су полазне јединице општепознате, а самим тим и културолошки укоренење у једној заједници.

Таква општепозната (можда и најпознатија) полазна језичка јединица о Истоку и Западу у српској култури, која је често предмет трансформација, гласи: *Буди се Исток и Запад*. То је стих из борбене антифашистичке песме југословенског пролетаријата, која представља верзију совјетске песме *Смело, товарищи, в ногу*. Та песма представља један од симбола Титове социјалистичке Југославије. Исток и Запад у овој песми представљају земље Истока и Запада. У њој се позивају земље Истока, Запада, Севера и Југа да се пробуде, уједине и започну борбу против национализма, фашизма, глади, потлачености. Општепознати стих *Буди се Исток и Запад* инспирисао је неке афористичаре да саставе антипословице о *Истоку и Западу* (исп. Оташевић 2011: 32):

(1) *Буди се Исток и Запад, доручкује и одлази на преговоре о Косову;* (2) *Буди се Исток и Запад и протежу се по земаљској кугли;* (3) *Буди се Исток и Запад. Буди се и Србија из вековног сна о Косову;* (4) *Буди се Исток и Запад, буди се Север и Југ. А полиција спрема пендреке и баца сузавце;* (5) *Буди се Исток и Запад, буди се Север и Југ. Хитноза је завршена.*

Циљ ових антипословица је да на духовит начин супротставе револуционарни, покретачки дух исказан у полазном тексту са депресивним, нимало револуционарним реалним стањем у савременом свету и данашњој Србији. У антипословицама (1) и (3) Србија се представља као земља која не припада ни Истоку ни Западу, али Исток и Запад одлучују о њој.

2. ИСТОК и ЗАПАД у књижевноуметничком стилу Моме Капора. У тексту о Истоку и Западу Моме Капора (2004) ова два појма су персонификована у службенике од којих један ради у некој од земаља источне Европе, а други у некој од земаља западне Европе. Описујући њихов радни дан, Капор износи стереотипе о Истоку и Западу – о односу према послу, о навикама и обичајима, о односу према другим људима. Исток, тако, долази необријан на посао, псује, касни на посао, свађа се са шефом, пије много кафе, чита новине на послу, доручкује подварак и јагњетину, пије пиво и вињак на паузи, прави двосатне паузе обављајући приватне послове, спава цело поподне, увече се дружи са пријатељима, игра карте и пије алкохол, позајмљује новац

од Запада. Запад је глатко избријан, вредно ради, не комуницира са колегама, на паузи за ручак поједе сендвич са пилећим белим месом и попије сок, наставља да ради, заказује састанак Синдиката за суботу (јер је то нерадни дан), враћа се кући увече, безвољно вечера, одлази на спавање, позајмљује новац Истоку и живи од камате. Писац сликовито каже како је на крају радног дана „Запад исцедио све из Запада”, док је „Истоку сваки дан празник”.

Овај текст сажима типичне стереотипе о Западу и Истоку: Исток је лењ, неодговоран, непоуздан, сиромашан, прост, прождрљив, лакомислен, али безбрижан, а Запад је вредан, одговоран, поуздан, прецизан, богат, али забринут и уморан.

3. ИСТОК и ЗАПАД у новинарском функционалном стилу. Анализа око 300 прикупљених примера из дневних новина *Блиц* за 2013. и 2012. годину (рубрике *Култура*, *Политика* и *Економија*) доводе до бројних закључака. Навешћемо доминантне.

3.1. ИСТОК је Русија, а ЗАПАД је ЕУ. Закључили смо већ да су Исток (нарочито), али и Запад нејасни појмови у географском смислу. Међутим, српски политичари под Истоком најчешће подразумевају Русију, а под Западом Европску унију:

Заокрет на Исток помиње и премијер, а руски амбасадор образлаже у Скупштини Србије предности Евроазијске уније у односу на Европску унију.

Он је напоменуо да се две земље нису најбоље разумевае од 1990. до 2000. године, а посебно после политичких промена у Србији 2000. године, јер је руководство Србије сматрало да мора да се определи између Русије и ЕУ, Истока и Запада.

Ми смо одлучили да спроведемо политику коју сам и сâм заступао и пропагирао: и Исток и Запад, и Русија и ЕУ.

3.2. ИСТОК је Русија, а ЗАПАД је САД. Много је мање примера који показују да се Запад изједначава са Америком:

Можда није лоше подсетити да је у једном историјском тренутку држава преко резолуције Информбироа дошла у затегнуте односе са Русима и с Истоком. С друге стране, одбијајући Маршалов план, обрела се у напетим релацијама са Америком и Западом.

3.3. ИСТОК је Кина, а ЗАПАД је САД. Док је за српске политичаре Исток најчешће оличен у Русији а Запад у Европској унији, за неке стране политичаре, на пример, британске, Исток је Кина, а Запад је САД. Они политичке односе посматрају из ширег угла, из глобалније визуре:

Он је рекао да Исток и Запад морају да сарађују јер ниједан светски изазов – климатске промене, проблеми са Северном Корејом, Ираном на истоку – не може бити решен ако Кина и САД не сарађују.

Кад се глобална промена моћи деси, а десиће се јер САД више неће бити глобални лидер, већ ће то вероватно бити Кина, увек долази до конфликта. Зато нам је потребна јака САД, стабилна Кина, како би Исток и Запад били партнери, приметио је Блер.

3.4. ИСТОК је Русија, Кина, Индија, Турска... Повремено и српски политичари на Исток гледају шире и не подразумевају под њим само Русију:

Млађан Динкић изјавио је да је влада одлучила да диверсификује економску сарадњу и да се, поред ЕУ, у економији окрене ка Истоку, односно Русији, Кини, земљама Персијског залива, Турској.

Србија би, по њеним речима, требало да свој економски развој базира на уравнотеженој сарадњи, користећи искуства и знање великих земаља Истока, попут Кине, Индије и Русије, а истовремено настављајући свој пут ка ЕУ.

3.5. Србија није ни на ИСТОКУ ни на ЗАПАДУ. Најчешћи став који политичари износе гласи да Србија није ни на Истоку ни на Западу. И док су резултати добијени на основу упитника указивали на већу емоционалну везаност српског народа за Исток него за Запад, у језику политичара Србија није ни на Истоку ни на Западу:

Деспот Стефан Лазаревић је био мудар владар иако је као вазал водио државу у тешким временима. И Исток и Запад су га поштовали.

Србија је увек била Исток на западу и Запад на истоку. Увек смо били негде између, рекао је Дачић.

Ми ћемо гледати да урадимо оно што је најбоље за Србију, ја нисам никоме, ни на Западу, ни на Истоку, рекао да избора неће бити, казао је Вучић.

Николић је указао да су развој што тешње сарадње Србије и Турске неопходни и то посебно док две земље још нису ушле у Европску унију. Рекао је да су Турска и Србија земље између Истока и Запада и да се о њих отимају и Исток и Запад.

3.6. Србија је разапета између ИСТОКА и ЗАПАДА. Положај између Истока и Запада ствара одређену напетост у српском народу која постоји одувек. Није лако утврдити ком свету и систему вредности се треба окренути јер се ниједан не доживљава у потпуности као свој или као туђ.

Никада више нећемо бити изоловани и уморни, разапети између севера, југа, истока и запада, рекао је Вучић.

Зато је историјски пут српске уставности био присутан трњем, пун успона и падова, брисан ветровима са Истока и Запада.

То што се неко стицајем околности и посла више налази на Истоку или на Западу не значи да је прозападни или происточни министар, рекао је Бачевић.

Срби и даље подељени на русофиле и еврофиле

Променили су се и време, и Исток, и Запад, и политика. Овдашња елита сада српску ракију формално ставља на прво место, фактички се, међутим, куне у вотку, а прижељкује мало вискија.

3.7. Србија је спона између ИСТОКА и ЗАПАДА. Разапетост између Истока и Запада лакше се подноси ако се Србија доживи као спона између Истока и Запада, а не као граница између њих.

Напредак ка ЕУ, сматра Свилановић, омогућиће Србији да због свог геостратешког положаја остане битна карика између севера и југа Европе, европског запада и европског истока.

Амбасадор Немачке је указао да Београд има веома важан положај повезујући Запад и Исток.

Идеја Мире Траиловић била је да се оснује Битеф. Она је осетила повољни положај Југославије који је спајао Исток, Запад, Север и Југ.

Аутор водича Луиђи Фарауто прича сународницима да се (у Србији) сплет културе Истока и Запада уочава на сваком кораку и у сваком залогоају.

3.8. Србија треба да се окрене ка ИСТОКУ. Има политичара који сматрају да је природно да се Србија окрене према Истоку јер јој је цивилизацијски, културолошки, суштински, место на Истоку:

Он је као пример навео Додиков предлог Србији да се окрене од ЕУ према Истоку.

Према његовим речима, наши пријатељи с Истока су тренутно удаљени од овог политичког процеса, а на то је пристала претходна власт тиме што је у Генералној скупштини УН поднела резолуцију да ЕУ посредује у овим преговорима.

Ми на Западу скоро да немамо ниједног моћног пријатеља и то је последица онога што се догађало у протеклих неколико деценија, навео је Дачић.

Србија се ове године нашла на листи десет земаља које највише мрзе Америку, у друштву Ирана, Ирака, Јемена, Египта, Алжира... У истраживању које је спровео „Галуп“, 57 одсто анкетираних грађана Србије не одобрава америчко лидерство у свету.

Запели смо се у сопственим митовима да су нам на Западу историјски душмани који су нам отели Косово и да се морамо окренути мајци Русији, Ирану, несврстанима.

Билбија сматра да је зближавање са Русијом доминантна тежња и међу грађанима, јер је Србија већински на прошлим изборима гласала против ЕУ или макар за евроскептицизам, али је Запад инсталирао у Београду владу која је сачувала континуитет са политиком бившег председника Бориса Тадића.

3.9. Србија треба да се окрене ка ЗАПАДУ. Неки политичари сматрају да Србија свој идентитет треба да пронађе на Западу јер је она, у својој суштини, западна земља.

Србији су потребни нови савезници и то на Западу – рекао је Живковић и додао да је актуелна политика окретања према Истоку погрешна, јер је Србија, како је навео, традиционално била окренута западним вредностима.

Доста је, нажалост, у данашњој Србији оних којима то не смета, па то и траже. Запад или Исток? Демократија или деспотија? Тај драматични сукоб траје још у Србији. Дуже од две деценије залажем се за Србију на Западу, рекао је Драшковић.

Како је рекао, уколико Србија не схвати да јесте део Европе, уколико у Србији не почне да се живи, ради и понаша као у Европи, и то одмах, тешко да ћемо икада моћи да пређемо ту невидљиву границу, да изађемо из те сенке која постоји још од Берлинског конгреса, а која нас ставља у онај тамни део континента, део заклоњен од сунца, у туробан, тужан и заборављени Исток.

ЕУ се неће распасти. А и да се којим случајем распадне, опет би место Србији било у савезништву са највећим силама Запада. Само у друштву Велике Британије, Француске, Немачке, Шпаније, Италије... можемо тражити своје интересе. Наравно, уз подршку САД.

3.10. Србија треба да буде и на ИСТОКУ и на ЗАПАДУ. У последње време, политичари који су на власти пропагирају политику да Србија треба да буде окренута и Истоку и Западу и да је то њен једини пут. Многи, пак, мисле да је такав концепт неодржив у реалности.

Ја сматрам да Србија треба да сарађује и са Истоком и са Западом. Желим да будемо у ЕУ и да је Русија наш стратешки партнер. Мислим да је то могуће, рекао је Николић.

Направићемо од Србије у наредној деценији најјачу економску силу на Балкану. У спољној политици видимо Србију на Западу, али и на Истоку, казао је Ђилас говорећи о будућој политици и стремљењима демократа.

Истичући да жели да води политику „и Исток и Запад“, Николић је објаснио да Србија жели да има не само економске, већ и политичке односе и са ЕУ и са Руском Федерацијом.

3.11. Закључак о подацима о ИСТОКУ и ЗАПАДУ добијеним анализом текстова. Први део истраживања текстова представља кратка анализа антипословица. Оне су представљене због тога што антипословице указују на најпознатији текст у српској култури о Истоку и Западу, а то су општепознати стихови: *Буди се Исток и Запад*. Додавањем духовитих опаски на овај стих, добијају се антипословице у којима се револуционарни дух исказан полазним стихом исмева и омаловажава придодатим текстом којим се исказује реално стање у друштву, у којем нема идеализма и заноса. На основу анализе неких антипословица може се закључити да је Србија земља која не припада ни Истоку ни Западу, али Исток и Запад одлучују о њој.

На основу метафоричног текста Моме Капора, као репрезента књижевноуметничког функционалног стила, закључили смо да писац у њему сажима типичне стереотипе о Западу и Истоку: Исток је лењ, неодговоран, непоуздан, сиромашан, прост, прождрљив, лакомислен, али безбрижан, а Запад је вредан, одговоран, поуздан, прецизан, богат, али забринут и уморан.

На основу анализе текстова из дневних новина *Блиц*, а ове новине, као најчитаније, представљају репрезентативан пример новинарског функционалног стила у Србији, закључујемо да се Исток најчешће представља као Русија (повремено и шире, као Кина, Индија, Турска), а Запад као Европска унија (а понекад и као Америка). Најчешћи став српских политичара, економиста, новинара јесте да Србија није ни на Истоку ни на Западу. Та позиција је деликатна и чини Србију стално разапетом између Истока и Запада. Овај положај може се посматрати и као предност јер је Србија у позицији да буде спона између Истока и Запада. Данашњи политичари сматрају да је најпрофитабилније за Србију, али и за њих лично, да промовишу политику по којој Србија мора да се окрене и Истоку и Западу, али има и оних политичара и друштвенополитичких аналитичара који сматрају да је то немогуће и да Србија мора да се окрене на једну страну. Неки мисле да је то заокрет ка Истоку, а неки да је то заокрет ка Западу. Досадашње историјско искуство Србије и једнима и другима даје довољно аргумената за таква уверења.

IV Закључак истраживања

У овом раду анализирали смо концепте Истока и Запада у српском језику и српској култури на основу три врсте података: **1) системски подаци** (подаци из речника савременог српског језика, етимолошког речника, речника симбола и речника словенске митологије); **2) подаци добијени на основу упитника** (упитник се састоји из 4 питања на која је одговарало 100 студента-испитаника; у ову групу података убрајамо и оне до којих смо дошли на основу *Асоцијативног речника српског језика*); **3) подаци добијени на основу текстова** (има их око 300, а сачињавају их антипословице, примери из једне књиге Моме Капора, којима се репрезентује књижевноуметнички функционални стил, и примери из дневних новина *Блиц*, који репрезентују

новинарски функционални стил). Анализа ове богате грађе омогућила нам је да сагледамо бројне дистинкције које симболизује однос између Истока и Запада у српском језику и култури. Према речима Ј. Бартмињског (2011: 414), Исток и Запад се разумеју у категоријама „одраза у огледалу”. Ево какве смо све дистинкције уочили:

А) Просторна одређења ИСТОКА и ЗАПАДА

ИСТОК као страна света на којој Сунце излази и ЗАПАД као страна света на којој Сунце залази;

ИСТОК као почетак хоризонталног воденог тока и ЗАПАД као завршетак вертикалног ваздушног тока;

ИСТОК и ЗАПАД као супротстављена одређишта у простору;

ИСТОК је Русија, а ЗАПАД је ЕУ;

ИСТОК је Русија, а ЗАПАД је САД;

ИСТОК је Кина, а ЗАПАД је САД;

ИСТОК је Русија, Кина, Јапан, Индија, Турска, арапске земље ...

Б) Србија према ИСТОКУ и ЗАПАДУ

Србија није ни на ИСТОКУ ни на ЗАПАДУ;

Србија је разапета између ИСТОКА и ЗАПАДА;

Србија је спона између ИСТОКА и ЗАПАДА;

Србија треба да се окрене ка ИСТОКУ;

Србија треба да се окрене ка ЗАПАДУ;

Србија треба да буде и на ИСТОКУ и на ЗАПАДУ.

В) ИСТОК и ЗАПАД као супротстављена одређишта у времену;

Г) ИСТОК и ЗАПАД као оно што долази са истока и запада;

Д) ИСТОК и ЗАПАД као две духовне и идеолошке позиције и као два погледа на свет:

ИСТОК као почетак који буди наду и ЗАПАД као лош крај;

ИСТОК је извор свега позитивног, а ЗАПАД је извор свега негативног.

ИСТОК и ЗАПАД као оно што долази са истока и запада;

ИСТОК је конзервативан, патријархалан и заостао, а ЗАПАД је развијен, богат, модеран и отмен;

ИСТОК је традиционалан и окренут ка прошлости, а ЗАПАД је прогресиван и окренут ка будућности;

ИСТОК је креативан, маштовит, уман, елоквантан, а ЗАПАД је логичан, рационалан, материјалистички настројен;

На ИСТОКУ је развијена култура и духовност, а на ЗАПАДУ технологија;

На ИСТОКУ је диктатура, а на ЗАПАДУ је демократија;

На ИСТОКУ је социјализам, а на ЗАПАДУ је капитализам;

ИСТОК је географски десно, а идеолошки лево, а ЗАПАД је географски, лево, а идеолошки десно;

ИСТОК је географско и духовно средиште православља, а ЗАПАД је географско и духовно средиште католичанства;

ИСТОК је географско, духовно и културно средиште словенске културе, а ЗАПАД је географско, духовно и културно средиште германске и романске културе;

Између ИСТОКА и ЗАПАДА постоји ривалство и јасна свест о различитости.

Ђ) Становништво ИСТОКА и ЗАПАДА

Становници ИСТОКА су лењи, неодговорни, непоуздани, сиромашни, прости, прождрљиви, лакомислени, али безбрижни, а становници ЗАПАДА су вредни, одговорни, поуздани, прецизни, богати, али забринути и уморни.

ЛИТЕРАТУРА

- Бартмињски 2011:** Јежи Бартмињски, *Језик. Слика. Свет*, приредио Дејан Ајдачић, превела Марта Бјелетић, Београд: SlovoSlavia.
- Драгићевић 2010:** Рајна Драгићевић, *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Драгићевић 2010:** Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, друго издање, Београд: Завод за уџбенике.
- Драгићевић 2013:** Рајна Драгићевић: „Лингвокултуролошка анализа концепта СЛОБОДА у српском језику и српској култури”, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 42/3, 43–61.

ИЗВОРИ

- Блиц**, дневне новине, електронско издање: <http://www.blic.rs/>
- Драгићевић и др. 2011:** Рајна Драгићевић, Предраг Пипер, Марија Стефановић, *Обратни асоцијативни речник српског језика, од реакције ка стимулусу*, Београд: Београдска књига, Службени гласник.
- Капор 2004:** Момо Капор, *Хало, Београд. 011. Исток–Запад*, Београд: Делета.
- Маслова 2007³:** В. А. Маслова, *Лингвокултурологија*, 3-е издание, Москва: Академија.
- Миловановић и Гаврић 1994:** *Речник симбола*, приредили Крсто Миловановић и Томислав Гаврић, Београд: Народно дело.
- Оташевић 2011:** Ђорђе Оташевић, *Речник српских антипословица*, Београд: Алма.
- Пипер и др. 2005:** Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српског језика, од стимулуса ка реакцији*, Београд: Београдска књига, Филолошки факултет, Службени лист СЦГ.
- РМС:** *Речник српскохрватског књижевног језика*, 1–6, Нови Сад: Матица српска.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–18, Београд: САНУ, 1959–.
- РСЈ:** *Речник српског језика*, Београд: Матица српска.
- Скок:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb: JAZU, 1971–1974.
- Толстој и Раденковић 2001:** *Словенска митологија*, енциклопедијски речник, редактори Светлана М. Толстој и Љубинко Раденковић, Београд: Zepher Book World.

Рајна Драгићевић

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТОВ
ВОСТОК И ЗАПАД В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

На основании всех данных, полученных путем анализа материалов словарей, анкет и текстов на сербском языке, мы пришли к ряду выводов о том, как носители сербского языка воспринимают понятия *ВОСТОК* и *ЗАПАД*. Исследование проводился по методологии Ежи Бартминьского. Согласно Е. Бартминьскому, «основная цель когнитивного определения – ответить на вопрос о способе восприятия предмета носителями данного языка, т.е. о способе (утвердившемся в обществе и доступном для изучения через язык и использование языка) получения знаний о мире, категоризации его явлений, их характеристики и оценки. [...] Единица, подлежащая определению, – *ментальный предмет* во всем богатстве его свойств, отраженных в языковой картине мира». Нашей задачей не являлся ответ на вопрос о значении лексемах *восток* и *запад* в сербском языке; наша задача была выяснить как носители сербского языка понимают восток и запад.

Јелена Р. ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

СЕМАНТИЧКЕ И ФУНКЦИОНАЛНЕ ОСОБЕНОСТИ ВЕЗНИКА *ШТО* У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У корпусу проблема из круга „сложених реченица” употреба и значење везничких речи има посебно место. Заменички везници се, при томе, издвајају својим првобитним лексичким особинама, помоћу којих се укључују у фонд везних јединица, али су при томе изложене јаким и разноврсним факторима који условљавају промену ових лексема и прелаз из класе заменица у класу везничких речи. Понашање заменице „што/шта” у свему томе је врло интересантна тема за лингвистичку анализу, коју се аутор нада да је у предложеном раду на задовољавајући начин обавио.

Кључне речи: заменички везник, везник, реченица, клауза, одредба, допуна

1. Напомене унапред

1. Везник ‘што/шта’, као и остали заменички везници, своју везну функцију обавља, најпре, захваљујући анафоричкој природи, и друго, способности да истовремено буде члан двеју конструкција. И једна и друга особеност остварују се на различите начине, што пре свега зависи од лексичког окружења, синтаксичке позиције и комуникативне функције ‘што/шта’. Али у зависности од позиција у којима се налази, и овај, као и остали заменички везници, може изгубити своје заменичко значење, а и заменичке морфолошке карактеристике, те прећи у категорију синсемантичких, правих везничких речи.

2. Ова чињеница на свој је начин била позната и старијим граматичарима. Нпр. Т. Маретић (1963) „што” сматра везником када је употребљено у временским клаузама (540), узрочним (546) итд. Али кад говори о погодбеним реченицама, он ову реч најпре (548) убраја међу везнике, но на страни 550 тврди: „Ријечца *што* мислим да служи за погодбе [...] у примјерима (у

*jelenajo@bitsyu.net

којима би се мјесто *што* могло узети *ако*): што ме царе за сватове пита, нека купи колико му драго [...], а што питаш за проклетог Вука, проклет био и ко га родио! [...] што волови мучу, ништа (само да кола не шкрипе) [...]”. У релативним се реченицама по Маретићу употребљавају „заменице”, па је такво и „што које се не мијења” (508) у примерима као: човек *што* је био код мене, подај оном човеку *што* је донио врећу, метни код оног човека *што* сједи тамо, подај оним људма *што* стоје на пољу.

3. М. Стевановић (1991: I, 296) утврђује да у релативним реченицама ‘заменица *што*’ – „заменица само обликом”, а да је по природи заправо везник, јер „се заменица *што* овде употребљава само у једном истом облику, у облику ном.-акузатива”. Једна позиција, међутим, сведочи о заменичком карактеру *што*: „Када се што [...] односи на неку заменицу, на неодређену именичку заменицу *нешто*, рецимо, али и на *ово, то, оно* или *све* [...] релативна реч тога корелатива је искључиво заменица–везник *што*” (Стевановић 1991: II, 860). Стевановић обрађује све своје примере у контингенту, али се нама чини да међу њима има разлике, па ћемо их прегледати у два подкупа.

1) Први подкуп чине случајеви са корелативном речи у номинативу и акузативу једнине:

Што се не хтје у ланце свезати, / то се збјежа у ове планине; – *Што* ћемо зборит, то тајна ће остат; – Јесте у мени нешто чврсто *што* се ломи; – Заборавља на оно *што* је било и све мање мисли на оно *што* ће бити; – Те тако он посла оно *што* ни у сну није могао сањати; – Обрати пажњу на нешто *што* није видјела; – Изгубићу све *што* сам досад стекао; – Оно *што* се ноћас десило, то је већ скован план.

а) Облик „што” из првог примера има статус ном. једн., и конгруентан је са субјектом управне реченице „то”. Интересантно је размислити како је остварена веза међу реченицама. Наиме, „што” се понаша као својеврсни еквивалент за „то”, дакле у неку руку као атрибутив. Будући чланом своје реченице у улози субјекта, и атрибутивом субјекта управне, „што” успоставља везу – и као лексема, а и као субјекат реченице чији је део, дајући и њој статус атрибутива – најпре према „то”, па затим и према целој реченици чији је „то” члан. Тиме се „што” карактерише као облик заменичке речи, али и као везник. Исто је са „што” и „то” у следећем примеру, мада нема слагања у падежу, јер је „што” акуз. једн. и објекат свог предиката, а „то” ном. једн. и субјекат.

б) У трећем наведеном примеру „нешто” и „што” имају облик ном. једн. и исти статус – субјекта реченице у којој су употребљени. И овде „што” функционише услед тога што је атрибутив управног субјекта „нешто”, а субјекат реченице у којој стоји.

в) У следећем наведеном случају поновљен је однос неправог објекта „на оно” у управној, и субјекта „што” у зависној клаузи. И опет је веза међу реченицама успостављена по истом принципу атрибутивне функције „што” у односу на „оно”.

г) Интересантан је само још потоњи наведени пример: – Оно *што* се ноћас десило, то је већ скован план. – Корелатив „оно” није заправо субјекат управне реченице, јер је субјекат „то”, већ његова апозиција, а „што” је атрибутив те апозиције. И опет је по истом принципу двојачке функције „што” успостављена веза међу клаузама.

2) У другом поскупу Стевановићевих примера између „што” и корелативне речи нема конгруенције ни у формалном ни у синтаксичком смислу.

Подгорски јој се учини пука негација свега *што* илирци обожавају; – Он је сматрао Вуковића оним *што* у истину јест; – Један од њих је старији, мудрији, ближи свету и стварном животу у свему оном *што* већину људи везује и покреће; – И коначно све се слаже са оним *што* су их научили.

а) У првом случају „свега” је у облику генитива једн. и у функцији атрибута именице „негација”. „Што” је у форми ном. једн. и у функцији субјекта. И овде је двострукост функција „што” основа везе међу клаузама, као што и овде „што” има карактер заменичке речи са везничком улогом као споредном.

б) Исто је и у осталим примерима. Нпр. у другом је „оним” даљи објекат у облику инстр. једн., а „што” ном. једн. и субјекат своје реченице. Итд. Посебност ових облика лежи ипак у томе што су „што” и корелативна реч облички и синтаксички неусаглашени, што у ближој перспективи посматрано оставља утисак неусаглашености и међу реченицама. Но у даљој перспективи несагласност није приметљива, а говорити о неусаглашености може се као о асиметрији: реченица у којој је употребљен корелатив има статус управне, а она у којој је члан „што” – зависне релативне клаузе.

4. За разлику од случајева приказаних у првој групи, у онима из друге примећује се извесна ослабљеност заменичке природе речи „што”, и њен еволуцијски отклон према везничкој речи. Нас ће у овом раду занимати управо мотиви и путеви развоја заменице „што” у везничку реч, каквом се ова мора сматрати у случајевима које наводимо ниже. У расправи о овим питањима ослањаћемо се на теоријске ставове у *Српској синтакси* (Симић–Јовановић 2002), где је објашњење засновано на теорији о „миграционим процесима” (из те књиге углавном преузимамо и наведену грађу).

2. Преглед грађе

1. Класификоваћемо и узећемо у разматрање примере по врстама јединица или формација према којима релативизатор „што/шта” испољава те функције, а расправа ће се водити о природи и типовима самих функција.

1.1. Анализираћемо прву серију примера да би нам те околности постале јасним:

– Богами ћу ја сјутра, зором, у град, по цемент, па ти говори *што* ти драго БЂ КДН 64; – ...нит се усуђује да пита *шта* је БЂ КДН 150; – ...па нек свијет говори

што гођ хоће ПК Ј 27; – ...могао је за свој рачун говорити Сарафову *шта* је хтео СЈ Обр 255;

– Причекај да видимо *што* мудрији кажу БЂ КДН 15; – Стани, бре, људино, да видимо *шта* је то БЂ КДН 35; – ...а кад се заглависмо у врата да видимо *шта* је, запазисмо насред авлије раздрагана стрица Ницу БЂ КДН 93–94; – ...још једном невољко упиљи *шта* је то међу дједовим прстима БЂ КДН 107; – Хајде баш да видимо *шта* ћеш ти с псима постићи против божје наредбе БЂ КДН 116; – Он је само шутио и слушао *што* остали говоре ПК Ј 89; – Нека то још мало стане, да видимо *шта* ће доћи са царства ПК Ј 92;

– Знамо ми гдје нас боли и *шта* губимо, знамо добро ИА Ђупр 133; – Никад ти не знаш право *шта* је у њој лаж, а *шта* истина, не зна то ни онај који се бави таквим пословима БЂ КДН 8; – Нисам знао *шта* да му одговорим БЂ КДН 36, 42; – Знаш, опет, *шта* је БЂ КДН 97; – ...а кад се као досјетио *шта* му се то нуди, намрштио се пријекорно БЂ КДН 107; – Шта ја знам *шта* је БЂ КДН 137; – ...а *шта* би то било, никако да се присјети БЂ КДН 136; – Домишљата чаротанка одмах се досјети *шта* је по сриједи БЂ КДН 142; – Не досјећајући се *шта* би му се иначе могло десити, она закључи БЂ КДН 142; – Имао сам прилике, раније у Хагу, видети ту драгоцену књигу, а при овоме своме путовању осетити *шта* је она морала за њих значити МП Пол 24;

– Погријешила сам *што* сам те наговарала БЂ КДН 141; – Они мисле да их је бог покарао *што* су некрсту помагали ПК Ј 66; – Покајах се *што* изметнух пушку ПК Ј 32; – Зар да ми сјутра владика обрије браду *што* по селу женим жене? БЂ КДН 14-15; – Молимо ти се, господине, немој замјерити *што* ћу те нешто питати ПК Ј 44; – Он је завидео кнезу Николи *што* је био примљен од руског цара СЈ Обр 256; – ...да смо готово жалили *што* време тако брзо пролази МП Пол 35;

– Хм, човјек би се заклео да није знала ни двије унакрст, а пази у *шта* је она гледала БЂ КДН 7; – А охрабрани стрикан, видећи у *чему* је ствар, хватао је устрепталу дунду за мишицу... БЂ КДН 18; – Па ти макар знаш *због чега* је то било БЂ КДН 63; – Знаш ти, Никола, добро на *шта* ја мислим БЂ КДН 99; – Збиља, знате ли ви од *чега* се у Америци пекла ракија...? БЂ КДН 108; – *Од чега* долази, не зна нико ПК Ј 52.

1) О конструкцији ових реченичних склопова, као и иначе, ваља говорити са два различита гледишта: најпре са гледишта односа делова према глобалној структури, то јест о начину успостављања везе међу саставницама као акту оформљења целине; и затим са гледишта односа између парцијалних структура, тј. о условљености облика једне парцијалне конструкције облицима друге. Прво о глобалном аспекту конструкције.

(а) У конструкцији: „говори што ти драго”, из првог примера, или „да пита шта је”, из другог – почетни део у свом језгру има глагол говорења – „говори”, одн. „пита”. Реч „што/шта” у функцији је правог објекта тога глагола – значи у облику акузатива, и упућује на предмет о којем је реч, као његов идентификатор (исп. прву свеску *Синтаксе*: Симић–Јовановић 2002): „говори”, „пита” – „што/шта”. Реченица уведена везником „што”, према томе, има функцију објекта управнога глагола говорења, мишљења, сазнавања итд., и објашњава његов садржај.

Ово је познати тип декларативних реченица, каквих је највише уведених везником „да”. Али између реченица ове врсте са „да” и оних са прономиналним релативизаторима – постоје битне разлике. Није, према томе, само облик упитних реченица повод да се ове издвоје у посебну групу зависно-упитних. Конструкција „говори што ти драго” извештава, наиме, о постојању предмета „говорења”, и да га говорник може бирати слободно.

Али се ту ништа ближе не каже о том предмету – он остаје непознат (Исп.: говори да ти је драго – шта?). Такво значење реченица и глаголских облика у њима – где се извештава о постојању предмета говорења, али се он не утврђује, остаје непознат – спада у ред конјунктивних, како се третирају у језицима који познају облике конјунктива¹. Зависно-упитне реченице су, дакле, конјунктивне по значењу.

(аа) Наведена дефиниција уобичајена је у синтаксичким приручницима, и добра је јер обједињује структурни и комуникативни аспект посматрања. Али сем особина сажетих дефиницијом, овај тип реченица има и других, које су од важности за разумевање механизма реченичне зависности, па ћемо их разгледати. Са „ти је драго”, или „је” из потоњег дела сваке конструкције – „што/шта” чини реченицу, у којој обавља функцију субјекта, идентификујући сада агенс – па стога морамо претпоставити облик номинатива: „што – ти је драго” → „што – је драго”; „шта је” → „шта – је”. Стрелицом смо овде означили трансформацијски однос међу структурама, а трансформисана је разложена на субјекат и предикат, што нам јасно ставља до знања да се ради о реченичној конструкцији. У оваквој реченичној конструкцији – конгруентној по типу – исп. прву свеску *Синтаксе* (Симић–Јовановић 2002) – предикат се понаша као одредба, као квалификатор субјекта, а у овом случају он индиректно открива и предметни, тј. тематски садржај објекта претходне реченице, као описна структура хомосигнификативна са „што/шта”. То јест, у даљој перспективи: и субјекат и предикат зависне реченице, сваки на свој начин, сигнификују садржај глагола говорења: т и г о в о р и → ш т о → т и драго; одн. д а п и т а → ш т а → је. Сада нам стрелице обележавају „усмереност” лексичких елемената конструкције, у комуникативном и конструктивном смислу.

(аб) Да поновимо: субјекат зависне реченице „што/шта” идентификује садржај глагола из управне, будући његов објекат, на начин како то чине заменичке речи; то исто, средствима описне конструкције, чини и остатак зависне реченице, и понаша се као „синоним” субјекта. Субјекат пак, сем лексичке сигнификативне функције, обавља и везну функцију, будући истовремено и објекат управне и субјекат зависне реченице.

(ав) Реч „што/шта” у неком погледу, дакле, без сумње заузима међупозицију између две полуструктуре, а тај „поглед” је најмање двојак. (а) Са једне стране „што/шта” је биполарна и бифункционална реч: објекат за управни глагол, и дакле члан те конструкције, у форми акузатива, и субјекат зависне, и свакако њен члан, у облику номинатива. (б) Са друге стране „што/шта” је монофункционални идентификатор тематског садржаја глобалне структуре, на који секундарно упућује зависна реченица као на објекат управне. Са једнога гледишта глобална конструкција је нужно двочлана, јер везно „што/шта” својом биполарношћу недвосмислено упућује на двојство. А са другог

¹ Пошто наш језик не познаје облике конјунктива, нити издваја ту врсту значења у посебну категорију, и пошто је регулатор издвајања одговарајуће семантичке нијансе у надлежности индиректнога говора – можда би за такве околности боље пристајао термин индирект. Али то није предмет наших размишљања на овој линији испитивања – па ту тему остављамо за другу прилику.

је јединствена – јер опет „што/шта” на то упућује својом усмереношћу ка управној структури.

У једној перспективи посматран – комуникативној – други део конструкције у оба анализирана случаја има карактер квалификатора у односу на први. У другој пак перспективи, у оној која је лингвистима ближа, и на коју скрећу често пажњу – синтаксичкој у ужем смислу, тј. конструктивној – потоњи део конструкције заправо је комплетив, или објекат првог – конструкција друге реченице, обично се каже, јесте објекат, одн. допуна глагола говорења из прве.

(аг) Разлаз двају синтаксичких планова које смо назвали комуникативним и конструктивним – а који су сводљиви на таксемску раван функционисања јединица, на једној страни, и тагмемску, на другој (в. прву свеску *Синтаксе* – Симић–Јовановић 2002), и вишеслојност конструкције у вези с њим, настали су заправо структурним сабијањем, из којег је и поникла везничка функција заменичке речи „што/шта”. Наиме, у првом примеру не би стилски било неприхватљиво рећи и „говори оно/све што ти драго”. Сада је „оно/све” у позицији објекта претходне конструкције, а „то/шта” има статус субјекта потоње реченице. Тагмемска бифункционалност разлаже се и дистрибуира на различите лексеме. Један на други ови елементи упућују по већ описаном начелу прономиналне супституције, уз одржање тематског идентитета, тј. повезујући се косигнификацијски, као „синоними”. У корелацији са „оно/све”, „што/шта” ипак има статус комуникативно потчињеног хомосигнификативног члана конструкције атрибутивног типа (типа „пшеница белица”, где прва реч упућује на предметни денотат, а друга на једну његову особину, на „белину”, нашавши се тако у функцији квалификатора). У случају изостанка главног сигнификатора, споредни преузима и његову улогу („пшеница белица” → „белица” = „бела + пшеница”), јер евентуални амбигвитет отклоњен је једнозначношћу контекста (у датим приликама није реч нпр. о трешњи или сл., већ о врсти житарице: – „За славски колач узима се најлепше брашно од белице” = белице пшенице). Као код номиналних, слично је и код прономиналних хомосигнификатива затечених у корелативном синтаксичком амбијенту: када изостане корелатив(изатор) „оно/све”, његову улогу преузима „што/шта”, али не само сигнификацијску него и синтаксичку. Тако долази до бифункционалности „што/шта” и могућности да на тај начин обавља конексиону функцију већ објашњенога, заправо врло специфичног типа – везничку.

(ад) Једна терминолошка напомена: „оно/све” у оваквој спрези са „што/шта” синтаксичари, рекосмо већ, називају корелативом. За „што/шта” остаје и овде већ поменут и врло згодан термин релативизатор – пошто служи као релатор и као сигнификатор у исто време (као релативни сигнификатор).

Важна је чињеница која заслужује напомену и то што релативизатор „што/шта” задржава ипак своје чланство у зависној структури као своју примарну синтаксичку позицију, а секундарну – позицију изосталог корелатива – обично само „преузима” као нешто себи несвојствено и накнадно. Сада нам је јасно откуд могућност билатералног тумачења форме „што/шта” као

акузатива и номинатива истовремено, и њене функције као објекта и субјекта, опет истовремено. И јасно нам је која је форма и која функција примарна и стварна, а која секундарна и привидна. Ипак, каткада надвладавају секундарне функције над примарнима, и релативизатор „што/шта” губи својства заменичке речи, постајући само релатор – од заменице постаје везник. Но о томе нешто касније.

Можда је од свих момената најважнији тај да „што/шта” – заузимајући положај изосталог хомосигнификатива „оно/све” – истовремено и целу потоњу реченицу, чији је члан, смешта у положај изосталог хомосигнификатива, у положај комплетива (допуне, објекта) претходнога глагола. Назваћемо ту појаву позиционом локализацијом, при чему везник прима карактер реченичног локализатора. Локализацијским поступком реченица (клауза) којом је оквалификован садржај прелазнога глагола синтаксички је потчињена томе глаголу. *Mutatis mutandis* – глагол говорења је и стварно у овој констелацији односа управна јединица, а реченица уведена везником „што” – зависна клауза.

(ађ) Врло је значајно и овде, као и у случају са „који”, напоменути да „што/шта” и у новим околностима већином задржава своје базичне лексичке и функционалне особености. Лексичка особеност, да се подсетимо, проистиче из припадности „што/шта” скупу неодређених именичких заменица: упућује на општи супстантивни денотат чија је тематска предметност дата контекстом, или је неважна за исход комуникације. Функционална карактеристика његова јесте улога квалификатора у односу на „оно/све”. И у новим приликама остаје нетакнута та улога квалификатора претходних чланова конструкције; рећи ћемо – улога ретроквалификатора, којом је подупрта и учвршћена анафорска природа његова. Заменички везници су истовремено ретроквалификатори, и отуда долази осећај да реченица којој формацијски примарно припадају има „одредбену функцију”, адвербативну или атрибутску, – и локализатори, откуда произлази њихова комплетивна, одн. допунска функција, па по томе и реченице коју уводе.

(б) У конструкцији: – [...] *нек свијет говори што гођ хоће*, из трећег примера; или пак: – [...] *могао је за свој рачун говори т и Сарафову шта је хтео* – из даљег наведеног случаја, лексема „што/шта” опет је објекат претходнога глагола говорења: „нека говори”, или „могао је говорити”. Али „што/шта” је сада објекат и (прелазног) глагола „хтети” из потоње, одн. зависне реченице („говори – што – год хоће”; „могао је говорити – шта – је хтео”). Бифункционалност је добијена, наравно, као и у претходном случају, испуштањем корелатива: – *нек свијет говори „оно/све” што гођ хоће* – *нек свијет говори што гођ хоће*. – Али је овде друкчије реализована – као двоструки објекат.

(ба) Врло је важно уочити и факат да „што/шта” и овде, као и у претходно анализираним случајевима, задржава исту ретродетерминацијску функцију, те поред синтаксичке комплетивности, остварене на конструктивно-синтаксичком плану, иступа и у улози комуникативног квалификатора претходне реченице. У: – [...] *нек свијет говори што гођ хоће* – „што гођ хоће” није

само комплетив у смислу описа садржаја претходнога глагола ‘говорити’, већ и у смислу карактеризације говора по тој линији.

(бб) Разазнајемо, према томе, једну значајну правилност у овом невероватно изукрштаном сплету односа: „што/шта” фаворизује своје примарне функције у односу на секундарне. А најпримарнија од свих јесте анафорска, тј. усмерење према претходном контексту приликом идентификације тематског садржаја. Друга је – атрибутивни однос према претпостављеном корелатив(изатор)у. На првој се заснива локализацијска улога, а на другој ретродетерминацијска. Те две улоге чине функционалну суштину „што/шта” као лексичке јединице заменичког типа. Преузете функције од корелатива, секундарне – биполарност и бифункционалност (и усмереност према једној и другој полуструктури истовремено, која проистиче из збира примарних и секундарних функција, сопствене и речи коју замењује) секундарно карактеришу ову реч као везник.

(в) У следећим групама примера употребљени су други типови глаголских речи у функцији управног члана конструкције.

(ва) Глаголи „видети”, „гледати”, „слушати”, „чути” итд. упућују на рад чула и сазнајну активност. И овде „што/шта” има функцију објекта управнога глагола: – [...] *да видимо **што** мудрији кажу*; – [...] *да видимо **шта** је то* и сл. – У односу на реченицу коју уводи, та је реч нпр. у првом овде репродукованом случају такође објекат њенога предиката – *што ← мудрији кажу*, – а у другом предикатив: *што а → је то*. Све што је у вези с тим речено за претходне случајеве, важи и за ове.

(вб) У примерима треће групе управна реч је глагол мишљења: – *Знамо ми **шта** губимо*; – [...] *не знаш **шта** је у њој лаж*; – *Нисам знао **шта** да му одговорим*; – *Знаш **шта** је* итд. Остале околности не разликују се од већ описаних, јер и овде „што/шта” заузима положај објекта управног глагола мишљења, а објекта и предиката реченице чији је члан: – *знамо ← шта → губимо*; *нисам знао ← шта → да му одговорим*; или пак предикатива: *не знаш ← шта → је лаж*; одн. субјекта: *зна ← шта → је*, и сл.

(вв) Конструкција: – *Погријешила сам **што** сам те наговарала* – по својим формалним одликама сасвим подсећа на класичну сложену реченицу са узрочном као зависном. Али по суштинским карактеристикама она то није. Изостављени корелатив „то”, или „у томе”, заправо је објекат – једном ближи а други пут даљи – глагола „погрешити”. Преко релативизатора „што” – ту функцију, пошто је изостао корелатив, преузима зависна реченица: допунска по конструктивној позицији, а одредбена по комуникативној функцији у односу на управну полуструктуру.

(вг) Остали примери те групе још су ближи правој узрочној реченици, не само привидно већ и стварно: – [...] *да их је бог покарао **што** су некрсту помагали*; – *Покајаш се **што** изметнух пушку*; – *Зар да ми сјутра владика о б р и је б р а д у **што** по селу женим жене?*; – *Он је завидео кнезу Николи **што** је био примљен од руског цара*; – [...] *да смо готово жалили **што** време тако брзо пролази*. – Помоћ некрсту, у првом од овде пренетих примера, узрок је господњег гнева, испаливање пушке узрок је

кајања, у другом, итд. Каузалност као комуникативни садржај конструкције – ван сваке је сумње. Али на конструктивном плану адвербативност се каткада може и оспорити. Тако нпр. у првом случају корелатив(изатор) – ако га реконструишемо – морао би имати облик „због тога”, „зато” (= за то) или сл., дакле форму и позицију типичну за каузални адвербатив, што се преноси и на „што”, и њиме уведена реченицу. Али последњем случају, поред ове интерпретације, примерена би била и друга: да смо жалили ← то ← што време брзо пролази. Са конструктивнога гледишта у оваквом тумачењу корелатив је у акузативу без предлога – па сходно томе онда и релатив(изатор) као његов супституент, а за њим и релативизатором уведена реченица – заузимају позицију комплетива, одн. објекатске допуне управнога глагола.

(вд) Примери издвојени у последњу групу разликују се од осталих по положају „што/шта” у реченици којој припада, и по облику којим је тај положај означен: – [...] *нази у шта је она гледала*; – [...] *видећи у чему је ствар*; – [...] *знаш због чега је то било*; – *Знаш на шта ја мислим*; – [...] *знате ли ви од чега се пекла ракција*; – *Од чега долази, не зна нико*. – То су у начелу сви падежни облици и њихова значења – у нашем случају адвербативна прилошка, основна или идиоматизацијом и сл. удаљена од основне: „у шта је гледала”, „у чему је ствар”, „од чега се пекла”; „од чега долази” и др.; или су пак то случајеви употребе падежа у функцији даљег објекта: „на шта мислим” или сл.

1.2. Не само глаголи говорења, сазнавања чулима и мишљења, већ и прелазни глаголи који описују физичке и друге радње могу формирати конструкције са допунском реченицом сличног типа, управо као и с везником „да”:

– Читаво то поподне ми, унучићи, могли смо радити *што* смо хтјели БЋ КДН 17; – Баш је наша *шта* ће да ти даде БЋ КДН 32; – Идите, дјечице, радите *шта* вам драго БЋ КДН 48; – ...а ти са ватром и псима ради *шта* знаш БЋ КДН 116; – *што* сам кумовао – кумовао БЋ КДН 139; – Одлучено је било да се предамо судбини и да „к’смет” реши *шта* ће с нама бити МП Пол 6-7.

1) Веза делова у глобалној структури остварена је на сличан начин као и у претходним случајевима, али са друкчијим последицама.

(а) У првом примеру – *могли смо радити што смо хтјели* – „што/шта” је двоструки објекат, и глагола у реченици којој формацијски припада, и заједно с њом управнога глагола, остварујући ову другу релацију преко већ поменуте локализацијске функције: могли смо радити – што – смо хтјели. Такви су односи и у примерима: *наша о шта ће да ти даде*; *ради шта знаш* и сл.

(б) У конструкцијама: *радите шта вам драго*; *да „к’смет” реши шта ће с нама бити* – „што/шта” има функцију објекта према управном глаголу, а субјекта у реченици којој припада: *радите – шта – вам – је – драго*; *да „к’смет” реши – шта – ће с нама бити*.

(в) У конструкцији: *што сам кумовао – кумовао* – односи су затамњени елипсом, али не само њоме, већ и другим моментима важним за познавање развоја везничких речи од заменица. Заправо, „што/шта” је – по формалним

својствима и примарној синтаксичкој позицији – и овде бипартитни објекат: кумовао – што – сам кумовао. Али које услед инверзије парцијалних структура, а које због идиоматичности израза – „што” је изгубило и статус објекта, као и облички статус акузатива, и постало прост сигнал узајамности поновљенога „кумовао”. Од анафорске речи са локализацијском функцијом постала је просто – везничка реч.

1.3. Следећи примери, иако малобројни, врло су вредна сведочанства о даљем размицању граница употребе, и ширењу функционалног дијапазона форме са „што/шта”:

– *Што* напрсне, било би закрпљено, *што* се нагне, подупрто ИА Ћупр 160; – ... *што* у Ђуриће замакне, више се лако не враћа БЂ КДН 97; – ...њему није било баш сасвим јасно *шта* значи та ријеч БЂ КДН 135; – Још из далека, прилазећи тим местима, може се разабрати о чему се ради МП Пол 53.

1) Структурни односи у глобалној конструкцији овде наведених примера друкчији су од досад описаних.

(а) У прва два: – **Што** *напрсне, било би закрпљено, што се нагне, подупрто*; – [...] **што** у *Ђуриће замакне, више се лако не враћа* – садржане су три конструкције које нас занимају. У све три односи су сасвим необични, јер релација „што/шта” према глаголу који смо означили као управни није релација објекатска, него на наше изненађење – субјекатска, а таква је и према глаголу у реченици чији је примарни члан: било би закрпљено – што – напрсне; било би подупрто – што – се нагне; више се лако не враћа – што – у Ђуриће замакне.

(б) Још су необичније и чудније прилике у друга два примера, што ћемо прво изразити усмереношћу стрелица: није било баш сасвим јасно → шта ← значи та ријеч; може се разабрати ← о чему → се ради.

(ба) За израз „није било баш сасвим јасно” – реч „шта” има карактер субјекта у номинативу (исп.: шта није било баш сасвим јасно). Мерено према реченици којој припада, „шта” је, међутим, ближи или прави објекат у акузативу (исп.: та ријеч значи – шта / нешто / неку ситницу или сл.). Синтаксичке односе протумачили смо сасвим обрнуто од онога што проистиче из дефиниције реченица уведених везником „што” као зависних; а из те дефиниције произилази да је релација зависности усмерена обрнутим смером: није било баш сасвим јасно ← шта значи та ријеч. – Са комуникативно-синтаксичког становишта она то заиста и јесте, јер је потпуно јасно да други сегмент глобалне структуре функционише као објашњење првог.

(бб) Слична је релацијска схема и у последњем примеру, с том разликом што је предлошко-падежни обрт „о чему” објашњив као даљи или неправи објекат за израз „се ради” (Исп.: радим о томе – ради се о томе; као: радим на томе – ради се на томе). Лоцирајући конструкцију којој припада у ону у којој замењује „оно/све” или сл. – тј. изостављени корелатив, – обрт „о чему” и сам заузима положај корелатива, дакле субјекта у тој реченици.

(бв) На питање откуд овакав раскорак у интерпретацијама – одговор може гласити само: у великом обрту који је настао у стварним односима

међу парцијалним структурама. Наиме, осећај да је локализацијска функција повезана са функцијом ретродетерминатора изазива реинтерпретацију базичних синтаксичких односа увек у исте секундарне, без обзира на раскорак који може постојати у примарним конструктивним решењима. Елементи комуникативно-синтаксичких односа нису обавезно у директној кореспонденцији са односима на конструктивно-синтаксичком плану.

(бг) То значи, када се уопшти: ретродетерминатор није обавезно и комплетив, већ његова нова синтаксичка позиција зависи ипак од смисла, тј. од комуникативно-синтаксичког тумачења општих релационих прилика међу саставницама конструкције. У примерима ове групе не може више бити речи о комплетивности, нити о допунском карактеру реченица уведених анафоричким „што/шта”. Функција коју смо назвали комуникативном над-владава примарну синтаксу и преиначује је у одредбени однос у виду неке опште детерминације ни адноминалног, тј. атрибутског, нити адвербативног, тј. прилошког типа. Тек ако бисмо признали да детерминацијска функција „што/шта” у односу на „оно/све” – изостанком тога елемента, – прелази на саму конструкцију којој је припадао – а то је у једном од наших примера, нпр. „није било баш сасвим јасно”, – имали бисмо могућности за одређење дефинисање типа детерминације као атрибуције. Конструкција „није било баш сасвим јасно” – иако предикатска по општој позицији – добија у управо формулисаној тумачењу некакву лексикализацијску ауру номиналног типа какву би имала тератолошка нелексема неког нама непознатог језика „небудућибашсасвимјасно” или сл. Већ смо у првој свесци *Синтаксе* (Симић–Јовановић 2002) поменули нешто о лексикализацијским тежњама у описној конструкцији свих типова, које су заправо равне хомогенизацијском принципу, тј. у крајњој линији начелу одржања њеног јединства као функционалне форме.

2. Једна од поука управо изведених интерпретација јесте и следеће: када је једном створен везнички функтор, он почиње вршити своју функцију независно од услова настанка и базичних релација у својој основици. То у ствари значи да ретродетерминацијска функција добија улогу општедетерминацијску – а везник је њен носилац. Ближе одређење врсте детерминације зависи од конкретних услова употребе везничке речи. Друга је да продетерминацијска функција није увек зависна од локализацијске. То је и разумљиво кад се сетимо да ове функције припадају различитим областима функционисања језичких јединица: прва, како смо већ утврдили, комуникативној синтакси, или таксемици, а друга конструктивној, тј. тагмемици. То ће показати даљи пример који наводимо:

– Као какав свежи и зелени вијенац, стршећи високо у небо поврх ниске и закржљале шикаре, *што* се протезаше над цијелим селом ПК Ј 86.

1) (а) Што се тиче глобалне структуре, она је уобличена помоћу везника „што” и контакта који ова реч остварује са именицом „вијенац”. Необична је оваква синтаксичка секвенца. Састављена је од именице мушког рода у ном. једнине, и заменичке речи средњег рода „што/шта”. Дисконгруенција

би се могла објаснити редукцијом, заправо изостављањем корелатива, који би се овде могао замислити у форми демонстратива „онај”²: – *Као какав онај свјежи и зелени вијенац, **што** се протезаше над цијелим селом.* – Уместо „што/шта” овде се без промене односа може употребити „који”. Разлика је више формалне него суштинске природе, и тиче се конгруенције. Употреба „што/шта” место „који” уз мало добре воље могла би се свести на причу о сувишности исказивања рода у секвенци у којој је већ више пута обележен. Тој се причи, као што је познато, одупире начело конгруенције, које је, уз извесне строго одређене изузетке (исп.: *То је наша учитељица*; дакле: то – учитељица), могуће заобићи само у случајевима замене конгруентних конструкција јукстапозитивним (исп. прву свеску *Синтаксе* – Симић–Јовановић 2002). Али таква замена није остварљива парцијално као што је овде случај, па објашњење пада у воду.

(б) Једини веродостојан одговор на оваква питања даје већ утврђена чињеница: генеза „што” транспозицијом њених функција – од заменице до везника, – праћена је ширењем поља њене употребе и преко граница у којима је настала. Наравно, као и другде, и у управо анализираном примеру у позадини осећа се „празно место” настало изостављањем корелатива, чије су функције супсумиране у функционално поље „што”. Али „што/шта” у везничкој функцији није увек добар чувар и примарних и секундарних функционалних вредности, већ их губи сводећи их у уске релацијске оквире, и претварајући се каткад у просту „копчу”. Функционална мутација „што/шта” у нашем примеру: – [...] *вијенац, **што** се протезаше над цијелим селом* – огледа се у губитку субјекатске улоге унутар зависне реченице. Наиме, „што” у *што се протезаше над цијелим селом* не може бити схваћено као субјекат, јер је његов сигнификат сувише уопштен, и не може се идентификовати са агенсом предикатове радње. Сигнификатор агенса сада је заправо сâм управни номен „вијенац”: он поседује неопходну конкретност у упућивању на дати сигнификат. Управни номен, зато, у оваквим приликама, оправдано је назвати конкретизатором који прецизира значење релативизатора „што/шта”. Релатив је додуше очувао своју функцију заменичког идентификатора, али у сувише општој сфери, те се помоћу „што” у нашем примеру не може упутити на агенс – односно на сигнификат именице „вијенац”. То пада у део самој тој именици, дакле конкретизатору.

(в) Видимо, према томе, да релативизатор своје везничке ингеренције најбоље врши када је ослобођен других, и предао их је управној речи. Предајући их, он подлеже и трансмисији могућег тумачења синтаксичких односа између зависне клаузе и управне речи или конструкције. Та трансмисија овде се најочитије испољава у замени субјекта зависне реченице: уместо ‘што/шта’ ту улогу преузима управни номен. Али та трансмисија праћена је и извесним тешкоћама. Граматичари су учили ове специфичности и по-

² При руци су нам два забележена примера који би могли послужити као потврда да је обрт могућ, иако не нарочито обичан: – Да ти причам, а? Је л оно како онај некакав имао наопаку и будаласту жену? БЂ КДН 146; – Зар да нам, ш т о н о онај некакав говорио, јучерашњи најамник буде кнез! ПК Ј 46.

кушали их објаснити као замену, и помоћу замене ‘који’ са ‘што/шта’. Нисмо у нашој грађи нашли илустрације за то, па ћемо прилике симулирати експериментом. Ако у зависној реченици заменимо номинатив зависним падежом, отвара се потреба за употребу помоћног показатеља тога факта: – [...] *као какав вијенац што га је неко спleo око дубодолине // што је њиме окружена дубодолина* или сл. Овде је врло јасно да на управну именицу као конкретизатор прелази само називна функција при упућивању на њен денотат; рећи ћемо, при вршењу комуникативне синтаксичке функције. Кад год је могуће, међутим, конструктивна синтаксичка позиција остаје у надлежности релативизатора, самога или са помоћним носиоцем морфолошких обележја те функције: овде „га” и „њиме” својим обликом упућују на функцију „што” као објекта или агенса зависне реченице, а конкретизатор подсећа само на предметни садржај релативизатора.

3. Учинићемо једну генералну напомену о односу ових конструкција према онима са „који” у погледу тематског разграничења управне и зависне клаузе. И овде је, наиме, неопходни услов за функционисање конструкције – парцијални тематски идентитет полуструктура.

а) Да бисмо то показали, узећемо поново у разматрање последњи анализирани пример: – *Као какав свежеси и зелени в и ј е н а ц, стршећи високо у небо поврх ниске и закржљале шикаре, ш т о се протезаше над цијелим селом.* – Већ и заменљивост ‘што’ са ‘који’ прво је и најважније сведочанство о идентитету функције двају реченичних типова: – *Као какав свежеси и зелени в и ј е н а ц [...], к о ј и се протезаше над цијелим селом.* – Даље, ‘који’ – одн. ‘што’ – упућује на исти реални садржај као управна именица ‘вијенац’. Идентични денотат у управној клаузи је синтаксичка доминанта непредикативне актуелне тагмемске формације, а у зависној – субјекат реченице и агенс.

б) Специфичне су прилике у приглаголској клаузи са „што/шта”. Два су основна типа тих конструкција.

(ба) У примерима као: – *Причекај да видимо ш т о мудрији кажу; – Стани, бре, људино, да видимо ш т а је то* – „што/шта” у функцији је објекта управнога глагола, коју функцију преузима и цела зависна клауза. У зависној пак „што/шта” једном обавља службу објекта (што мудрији кажу), а други пут субјекта (шта је то). Денотат на који упућује у оба случаја је – предмет помоћу којег се реализује, и на којем се огледа реализованост садржаја управнога глагола: да видимо – нешто = што/шта.

(бб) Друкчије је у конструкцијама типа: – [...] *скупштинска већина стварала се споразумом краља и народа, ш т о је у пракси излазило на радикализам ублажен народњаштом.* – Заменичка реч „што” овде је у улози реченичног пилона, и то јој је омогућено тиме што у себи сажима реченични садржај као номинални денотат: што = стварање скупштинске већине. Односно: на радикализам је излазило управо стварање скупштинске већине.

в) У функцији правога везника „што” не мора испуњавати постављени услов, и тада је у могућности да посредује међу тематски дискретним полуструктурама. Примера ћемо за то навести довољно, али пошто се њима

нећемо бавити из овог угла, наводимо један од њих одмах: – [...] *али нам је било мило што он то тако упорно тврди*. – Чињенице „да је нама било мило” и „да он то тако упорно тврди” – тематски су потпуно разграничене, а међу њима посредује имплицативност као основа синтаксичке везе.

4. Разврставајући примере по лексичким својствима, и синтаксичким позицијама које заузима управна реч у конструкцији којој припада, овде смо издвојили остале формације са управном именицом, све које нису обрађене у претходном поглављу:

– Окрајци косе, *што* су вирили испод фесића, жутјели су се као восак ПК Ј 32; – ...издера се на њ службено жандар *што* се малоприје шалио с Гојком ПК Ј 45; – Узвишени, осамљени, ближи облачном небу него они ситни брешчићи, *што* се као из петних жила упињу да их достигну, хладни, тихи и суморни, као да презриво шапћу ПК Ј 50; – ...на пушкет према мени, силазило је женско чељаде, *што* онако заносно и жалостиво малоприје пјеваше кроз маглу ПК Ј 52; – Заноси га њезин гипки поносити ход, пуна заобљена њедра, озбиљно напрегнуто лице, и онај дубоки, топли сјај, *што* јој се свијетли у крупним и као угљен црним очима ПК Ј 58;

– Њега обузе силна жалост *што* се она тако пати ПК Ј 61;

– Сва срећа *што* цареви сваки дан не пропадају Бћ КДН 36; – Сва срећа *што* се послје онога сукоба с Вулом није нигдје појављивао ни жив се чинио Бћ КДН 65; – То је био главни узрок *што* Ђорђевићева влада није успела СЈ Обр 241;

– Млак вјетар подухива преко кућа, *што* се у полукружном, непрекидном низу протежу испод планине ПК Ј 14; – ...лагано се повија кроз танки, бљедуњаво свијетли прољетни ваздух, губећи се у тужној, леденој модрини јелове шуме, *што* се поносито наднијела над селом ПК Ј 35; – ...и оно мало мрса, *што* наприси у јесен, више поједу царски службеници него он ПК Ј 42; – Данас на острво свраћају само ловци на дивљац *што* даје крзна МП Пол 42;

– Уставни чланови мењали су се по обичном поступку, с том разликом само *што* се место просте већине тражила нарочита СЈ Обр 214; – ...да јој поврати изгубљени глас на тај начин *што* би је извикану примио у круг своје породице СЈ Обр 221; – Кривица „увреде величанства” била је укинута, и то на тај начин *што* је унета у закон једна дефиниција... СЈ Обр 232; – ...ова одредба није новим законом укинута, него само ублажена, и то на тај начин *што* је установљена једна потпуна средња школа за женску децу СЈ Обр 237;

– ...иако појма нема *шта* је „суви режим”, стари Сава радознано окреће главу и пита... Бћ КДН 108.

1) Врло су разнолики фактори уобличења глобалне структуре у овим исказним формама, тј. остварења везе зависног члана са управном конструкцијом. При томе, видећемо, одлучујућу улогу има однос везничке речи ‘што’ и управне именице, али не и искључиву, јер некада у игру улазе односи зависне структуре према неким речима које прате управни номен, а и према тој структури као целини. Антецедент према томе није увек сама именичка реч, већ тагмемска конструкција у коју је укључена.

(а) У првој групи налазе се примери са номиналним управним чланом који у својој конструкцији има статус реченичног субјекта, а зависна клауза уведена речју „што” (сада консеквентно у тој форми: – *Окрајци косе, што* су вирили испод фесића, жутјели су се; – [...] *издера се жандар што* се малоприје шалио; – [...] *него они ситни брешчићи, што* се упињу да их достигну; – [...] *силазило је женско чељаде, што* пјеваше кроз маглу) употребљена је у функцији квалификатора садржаја тога номиналног елемен-

та („окрајци”, „жандар”, „брешчићи”, „чељаде” – што[...]). Заменица „што” и овде је употребљена као неконгруентна реч са везничком функцијом, а управна именица је њен значењски конкретизатор. Тој се функцији придружују, међутим, и други аспекти, а ови се тичу описног капацитета, или боље рећи – комуникативног статуса зависне реченице коју та заменица уводи као везник. Има их од више руку, као и иначе код реченица овога типа.

(аа) Квалификација може бити тотална, одн. нерестриктивна – реченица коју уводи везник „што” карактерише целину номиналног сигнификата, прецизирајући га у односу на околности у којима је актуализиран као целину: – *Окрајци косе, што су вирили испод фесића, жутјели су се као восак.* – Испод фесића вирили су свиokraјци косе, за које се у управној конструкцији додаје да су „жути”.

(аб) У примерима као: – [...] *издера се на њ службено жандар што се малопрџе шалио с Гојком;* – [...] *дивљач што даје крзна* – учешћем у „малопређашњој шали”, – издвојен је жандарм на којег се мисли из групе, као што је и дивљач што даје крзно – издвојена тиме из своје врсте. И у једном и у другом случају датим начином је парцијално квалификован номинални сигнификат идентификован везником „што”. То је очито селективна метода квалификације – рестриктивна.

(ав) У примерима: – [...] *они ситни брешчићи, што се као из петних жила упињу;* – [...] *женско чељаде, што онако заносно и жалостиво малопрџе пјеваше кроз маглу;* – [...] *њен [...] топли сјај, што јој се свијетли у крупним и као угљен црним очима;* – [...] *зелени вијенаи, стршећи високо у небо поврх ниске и закржљале шикаре, што се протезаше над цијелим селом* – истовремено су активирани различити аспекти, пре свега под утицајем корелативних лексема из управне конструкције. Тако су „брешчићи” из првог примера идентификовани придевским квалификатором „ситни”, што је потврђено демонстративом „они”; а зависном клаузом истакнута је само њихова амбиција да достигну „велике” стремећи у небо. Зависна је реченица селективна по функцији, али само утолико уколико прати демонстратив и квалификатор.

(б) Изузетак у овој групи представља издвојени пример: – *Њега обузе силна жалост што се она тако пати.* – У првој инстанци анализа даје следеће: реченица *што се она тако пати* – објашњава именицу „жалост” као селективни квалификатор њеног садржаја – жалост од њене патње. У другој инстанци препознајемо квалификатор као одредбу узрока. А у трећој: да у узрочно-последичној вези са „патњом” не стоји само именички садржај, већ и других речи: целе конструкције „њега обузе силна жалост”. Реченица *што се она тако пати* није само атрибутивна по функцији, и не квалификује само именицу „жалост”, него је и квалификатор целе управне реченице, имајући сада статус њеног адвербатива.

(в) У трећој групи примера управна именица по статусу је предикатив, или члан елиптичне конструкције са позицијом сличном предикативу: – *Сва срећа што цареви сваки дан не пропадају;* – *Сва срећа што се послџе онога сукоба с Вулом није нигдје појављивао ни жив се чинио;* – *То је био*

главни узрок **што** Ђорђевићева влада није успела. – И овде се разазнају две већ у претходном параграфу поменуте функције зависне реченице: атрибутивна у односу на управну именицу (срећа, узрок), и адвербативна у односу на целу управну конструкцију. У оба случаја она означава узрок.

(г) У следећој групи примера управна именица употребљена је у облику зависног падежа, са разноврсним функцијама. Различити су и односи у глобалној структури.

(га) У случајевима: – [...] *преко кућа, што се у полукружном, непрекидном низу протежу испод планине*; – [...] *у модрини јелове шуме, што се поносито наднијела над селом* – зависна реченица је опет тотални квалификатор управне именице.

(гб) У конструкцији: „ловци на дивљач **што** даје крзна” – квалификација је селективног типа, јер су из целокупног семантичког обима речи дивљач издвојени само крзнаши.

(гв) Друкчије је идентификација спроведена у примеру: – *оно мало мрса, што напроси у јесен*. – Већ реч која у улози квантификатора уз номиналну лексему у управној конструкцији „мало”, која на тај начин иступа као својеврсни корелатив са везником „што”, упућује на незнатну количину, заправо на њен део. То потврђује и генитивна форма именице „мрс”, а прецизира зависна клауза уведена везником „што”: што напроси у јесен. То је метода прецизирања именичког сигнификата која се ослања на квантификацију и на смањење обима сигнификата да би могао упутити на денотат – рестрикција. Сматраћемо је рестриктивном.

(д) У претпоследњој групи наведени су примери у којима је адвербативна перспектива израза чији је члан управна именица надвладао над атрибутивним карактером зависне реченице, претворивши је опет делом у адвербативну.

(да) У првом од њих: – [...] *мењали су се по обичном поступку, с том разликом само што се место прсте већине тражила нарочита* – реченица уведена везником „што”, идентификујући садржај именице „разлика”, јавља се и као одредба синтагме „с том разликом”, прецизирајући преко ње и начин остварења садржаја реченице „мењали су се [...]”. Адноминална зависна реченица, посматрана са конструктивно-синтаксичког гледишта, прераста у адвербативну начинску – посматрана са гледишта комуникативног.

(дб) Остале конструкције садрже израз „на тај начин”: – [...] *да јој поврати изгубљени глас на тај начин што би је извикану примио у круг своје породице*; – [...] *била је укинута, и то на тај начин што је унета у закон једна дефиниција [...]*; – [...] *него само ублажена, и то на тај начин што је установљена једна потпуна средња школа за женску децу*. – Спој адноминалне и адвербативне одредбе видљив је без много напора.

(ђ) Последњи пример: – [...] *појма нема шта је „суви режим”* – садржи идиоматизовани израз „појма нема” – чији је садржај као целина одређен зависном реченицом. Но како „појма нема” по комуникативном садржају има вредност глагола „(не) знати”, тако и реченица „шта је [...]” може бити протумачена и као (његова) допуна (исп. Белићеву идеју о допунама уз непотпуне изразе).

(е) Дистинкција адвербативност – комплетивност код приглаголских реченица овога типа, и ових према адноминалнима, проверљива је реституцијом корелатива, и његовом функционалном експертизом.

(еа) Код правих адноминатива типа: – *преко кућа, што се у полукружном, непрекидном низу протежу испод планине*; – *у модрини јелове шуме, што се поносито наднијела над селом*; – *ловци на дивљац што даје крзна* и сл. (да узмемо само најближе) – релативизатор „што/шта” слободно је заменљив с „који”: – [...] *преко кућа, које се у полукружном, непрекидном низу протежу испод планине*; – [...] *у модрини јелове шуме, која се поносито наднијела над селом*; – [...] *ловци на дивљац која даје крзна*.

(еб) И неправи адноминативи допуштају каткада замену „што/шта” са „који”, али та замена по правилу није адекватна: – [...] *да јој поврати изгубљени глас на тај начин што // на који би је извикану примио у круг своје породице*.

(ев) Чисто или претежно приглаголске клаузе не дозвољавају такву замену: – [...] *појма нема шта је „суви режим”*.

(ж) Разлика између прилошких адвербатива и комплетива уочљива је у другој области – у реституцији корелатива, и у његовим обличко-функционалним карактеристикама.

(жа) Корелатив комплетивних типова приглаголских релативних клауза има облик и функцију правога или неправог објекта: – [...] *појма нема о том шта је „суви режим”* – „о томе” је локатив у функцији неправог објекта; или: – [...] *могли смо радити све / оно што смо хтјели* – „све” или „оно” јесте прави објекат у акузативу.

(жб) Код прилошких адвербатива: – [...] *да их је бог покарао што су некрсту помагали*; – *Покајих се што изметнух пушку* – корелатив има облик и функцију адвербативне секвенце прилошког карактера: – [...] *да их је бог покарао због тога што су некрсту помагали*; – *Покајих се због тога што изметнух пушку*.

3. Закључне напомене

1. Закључак о конструкцијама са „што/шта” морамо мало шире формулисати јер су функције овога везника врло разноврсне и суптилно уређене.

2. У најкраћим цртама, резултати анализе грађе за реченице уведене формом „што/шта” могу се свести на следећи начин.

1) Форма „што/шта” примарно је заменички супстантив који своју везну функцију заснива на анафоричности својственој заменичким речима, тј. на способности да укаже на претходећи контекст. Ту способност појачава и могућност удруживања заменичког супстантива са другим заменичким супстантивом у секвенцу у којој има апозитивну или атрибутивну функцију: „то/оно/све” или сл. + „што/шта”. На анафоричност „што/шта” – „то/оно/све” реагује катафоричношћу, те се тако конструктивној синтаксичкој узајамнос-

ти двеју јединица додаје комуникативна синтаксичка. Оваква се веза тих двају чланова с правом обележава специјалним термином корелативност. Овом двоструком узајамношћу, или корелативношћу, чланови секвенци „то што”, „оно што”, „све што” итд. – оспособљени су за повезивање и узајамно дискретних конструкција ако се дивергентно укључе у њих. А то се управо и дешава: – [...] *радило се све што се хтело*. – Као субјекти двеју клауза (радило се све – што се хтело), „све” и „што” чине спону међу њима, и том својом улогом из заменичке сфере залазе у функционалну сферу конексионних, а биполарношћу катафорско-анафорске везе – и конкретно везничких речи.

2) Апозитивно или атрибутивно „што/шта” у зависном је односу према „то/оно/све” – што се преноси и на обе структуре чији су они чланови. Тако се формира однос: зависна реченица према управној реченици или конструкцији. Управни члан уже прономиналне секвенце, дакле „то/оно/све” и сл., назван је у синтакси правим корелативом, а за зависни је добро узети већ много пута употребљени аналошки термин релативизатор.

3) Два прономинална супстантива – овде „то” и „што”, „оно” и „што”, „све” и „што” итд. – способна су да преузму прономинализацијску улогу, то јест и да преузму функционалне ингеренције један од другог, па се тиме један од њих чини сувишним. Релативизатор је свакако неопходнији, те је *mutatis mutandis* теже одбацив, док је корелатив у ствари факултативан. Релативизатор на тај начин, преуевши функционална обележја корелатива, постаје бифункционалан, повезујући две дискретне конструкције у јединствену синтаксичку структуру – коју синтаксичари обично називају сложеном реченицом. Биполарни релативизатор има у том случају карактер праве везничке речи.

4) Преузимајући функције изостављеног корелатива, релативизатор „што/шта” овладава још једном додатном способношћу: да функционално дивергира у свим оним структурним правцима где су у управној конструкцији били позиционирани корелативи. Тако од монофункционалне реченичне структуре добијамо полифункционалну.

а) У адноминалној позицији реченица уведена релативизатором „што/шта” има по правилу апозитивну или атрибутску функцију: – *Окрајци косе, што су вирили испод фесића, жутјели су се као восак // – Окрајци косе што су вирили испод фесића, жутјели су се као восак*. – Разлика је између осталог и у ширини захвата релативизатора у тематски садржај номена: апозитивни карактерише номинални садржај као целину, а атрибутски то чини парцијално. Зависна реченица у овом случају представља квалификацију номиналног садржаја, а управни номен именује тај садржај, и тако прецизира и значење релативизатора и саме реченице: то је конкретизатор. Но са своје стране, конкретизатор је способан за изјашњавање различитих нивоа апстракције, а реченица не мора пратити те сигнификацијске ступњеве, већ за себе може сама одређивати ниво апстракције управног денотата. Стога је она оспособљена да квалификацијску функцију допуни класификацијском и рестрикцијском, те на тај начин да ограничи ниво конкретности денотата

који одговара њеној сигнификацијској интенцији. Стога је оправдано адноминалне клаузе са „што/шта” разделити у класу рестриктивних и нерестриктивних – исто као оне са „који” и др.

б) У адвербалној, тј. приглаголској позицији, клауза уведена релативизатором „што/шта” може имати разноврсне функције.

ба) Може бити квалификатор садржаја означеног глаголом: – *Они мисле да их је бог покарао **што** су некрсту помагали.* – Зависна реченица објашњава узрок радње управног глагола.

бб) Може бити комплетив, одн. упућивати на садржај управног глагола као његов објекат: – [...] *да видимо **шта** ће доћи са царства.*

бв) Може имати специфичну улогу утолико што управној конструкцији, упућујући на њу из неке посебне перспективе, приписује карактер номиналног сигнификатора садржаја: – [...] *чак је и мене куцнуо кажипрстом иза ува(,) **чему** сам се пола дана чудуо.* – Оно „чему сам се пола дана чудуо” не може бити друкчије сигнификовано него као „куцање кажипрстом иза ува”. Глаголску конструкцију превели смо у именску да бисмо адекватно објаснили однос зависне реченице према управној: зависна клауза и сама ту конструкцију одређује као номиналну, наравно на таксемском, тј. комуникативно-синтаксичком плану. То значи да релативизатор испољава способност прономинализирања реченичног садржаја, и то тако што га сажима и сигнификује као супстантивну тематску целину.

в) Уз друге речи и конструкције зависна клауза уведена везником ‘што’ има онакву позицију какву те речи или конструкције могу прихватити као своје квалификаторе, комплетиве, квантификаторе или сл. Узећемо само један од тих примера: – [...] *радосни **што** су живи, жељни одмора и уживања, размислили су се по вароши.* – Управни придев „радосни” поседује аспектуализацијске особености глагола „радовати се” (нечему // због нечега), и по томе је зависна клауза схватљива као његов комплетив. Са првога становишта посматрана, клауза је само допуна управног придева и сигнификатор његовог садржаја („радосни” = „што су живи”). Са другог пак, оквалификован је својим узроком описаним у зависној реченици, при чему ова добија карактер узрочне прилошке реченице.

5) На крају ваља напоменути да су све функције о којима говоримо у ствари секундарне, наметнуте конструкцији односима у тематском садржају и тумачењем тих односа од стране аутора или говорника. Домен зависне клаузе јесте домен функционалне адаптације реченичних међуодноса синтагматским, при чему ови последњи доживљавају знатну престилизацију.

3. Анализа грађе коју чине клаузалне конструкције са ‘што/шта’ врло је поучна и са једнога додатног становишта: указује на врло живе процесе у ономе што назвасмо адаптацијом клаузалних на тагемске конструктивне форме. При томе адаптација може ићи разноврсним путевима, и давати разноврсне резултате. Из тога проистиче појава коју смо назвали мутацијом и миграцијом синтаксичких структура или модела, а која се тиче и синтаксичких функција. Наиме, комплетивне реченице употребљене у посебним комуникативним условима попримају карактер адлокативних детерминатора

и сл. То је врло важан механизам развоја синтаксичких структурних механизма и стварања могућности за синтаксичку мобилност, и функционалну флексибилност структурно-синтаксичких форми у односу према комуникативно-синтаксичким функционалним потребама.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић 2001:** Ivana Antonić, *Vremenska rečenica*, Novi Sad: Knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Даничић 1983:** Ђура Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских I–III*, У Биограду: Државна штампарија 1963. – Друго изд.: Београд: Вук Караџић.
- Ковачевић 2000:** Милош Ковачевић, *Синтакса сложене реченице*, Београд: Рашка школа.
- Кордић 1995:** Snježana Kordić, *Relativna rečenica*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Маретић 1963:** Tomislav Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga narodnog jezika*, Zagreb: Sveučilišna naklada Globus.
- Петровић 1997:** Владислава Петровић, *Синтаксичке структуре као комплементизатори*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Симић–Јовановић 2002:** Радоје Симић и Јелена Јовановић, *Српска синтакса I–II*, Београд: НДСЈ и Јасен.
- Стевановић 1991:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик. Језички системи и књижевнојезичка норма I–II*, 5. изд., Београд: Научна књига.
- Трофимкина 1993:** Ольга Трофимкина, *Синтаксис современного сербохрватского языка. Словосочетание и предложение*, СПб.

Jelena Jovanović Simić

SEMANTIC AND FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF CONJUNCTION ŠTO IN SERBIAN LANGUAGE

Summary

Considering the problematic questions about complex sentences, particular attention is reserved for the meaning and usage of conjunctions. Pronouns as conjunctions are especially interesting due to their basic lexical characteristics. These attributes allow them to become a conjunction as a part of speech, in the same time as strong variety of factors affects them to change their primary part of speech and convert from pronouns to conjunctions. From this perspective, pronoun *što/šta* is particularly interesting for the linguistic analysis.

Душка Б. КЛИКОВАЦ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

О ДВОТАЧКИ

Рад је посвећен интерпункцијском знаку две тачке (двотачки). Најпре се разматра његова обрада у правописним приручницима у српској и хрватској средини, а затим се, на основу анализе корпуса, издвајају његове различите употребе и приказују типичне грешке у вези с њима. На крају се утврђује његово опште значење и фонолошка и стилска вредност.

Кључне речи: српски језик, интерпункција, две тачке, црта, прозодија, пауза, набрајање, управни говор, изричне реченице

1. Увод: циљ рада и корпус

У овом раду циљ нам је да размотримо основна питања у вези са интерпункцијским знаком две тачке (двотачком). Најпре ћемо приказати и прокоментарисати његову обраду у досадашњим правописним приручницима¹ – термилошка решења за њега (т. 2), његов изговорни корелат (т. 3) и његове употребе како су досад приказиване (т. 4) – а затим ћемо издвојити његове употребе на основу анализе корпуса, упоређујући га при томе с другим интерпункцијским знаковима (т. 5–11), и приказати типичне грешке у вези с његовим писањем (т. 12). На крају ћемо резултате анализе сажети у закључку (т. 13).

Корпус сачињавају сви примери из досадашњих правописа и један број примера (укупно око три стотине) из извора чији списак прилажемо на крају рада. По потреби ћемо у примерима речи или изразе који су важни за употребу двотачке истицати масним слогом, а ако двотачки у неком примеру има више, подвући ћемо ону која је за нас релевантна.

*klikovac@fil.bg.ac.rs

¹ У питању су нама доступни правописи одн. граматички приручници који садрже правописне препоруке, објављени у Србији и Хрватској после усвајања заједничке основе књижевног језика, као и после распада српскохрватског као књижевног језика.

2. Термин

Називе за овај интерпункцијски знак приказаћемо у табели бр. 1:

Табела бр. 1

Приручник	Термин
Стојановић 1891	<i>две тачке</i>
Броз 1892	<i>двје тачке</i>
Новаковић 1894	<i>две тачке</i>
Петровић 1912, 1914	<i>две тачке</i>
Боранић ¹⁰ 1951 [1921]	<i>двје тачке</i>
Белић 1923, ³ 1934 [1930], 1950	<i>две тачке</i>
<i>Правописно упутство</i> [1929]	[Не помиње овај знак.]
<i>Ново правописно упутство</i> [1943]	<i>две тачке</i>
<i>Правопис</i> 1960	<i>две тачке</i>
Пешикан и др. 1993	<i>две тачке</i> , само једанпут <i>двотачка</i> (у наслову, у загради, као алтернатива термину <i>две тачке</i>)
Симић и др. 1993	<i>двотачка</i> , <i>двје тачке</i> (у наслову се првome даје првенство, а у тексту се употребљавају оба)
Дешић 1994	<i>две тачке</i>
Бабић и др. ⁶ 2002 [1996]	<i>двоточје</i>
Симић и др. 1998	Исто као Симић 1993.
Анић и Силић 2001	<i>двоточка</i> , <i>двоточје</i> (ово друго само двапут, и оба пута у загради, као алтернатива термину <i>двоточка</i>)
Пижурица и др. 2010	<i>две тачке</i>

Видимо да је у српској средини уобичајенији термин *две тачке*, али да ни термин *двотачка* није непознат (Пешикан и др. 1993; Симић и др. 1993; Симић и др. 1998 – иако се у првome од та три правописа практично само помиње). Првенство ћемо дати овome другом термину, јер се састоји само од једне речи. Термин *две тачке* мање је погодан за употребу не само зато што је двочлан него и зато што се деклинира на начин који је мање уобичајен².

² Шипка (2000: 1414) такође сматра да би „ваљало [...] поразмислити о усвајању назива *двотачка*“, јер је „практичнији“ од двочланог термина *две тачке*.

3. Изговорни корелат двотачке

Као што то по правилу важи и за друге интерпункцијске знакове, и двотачки одговарају – макар начелно – одређени елементи прозодије³.

Занимљиво је да о томе у правописним приручницима има врло мало речи. Једини који макар делимично на тој основи дефинишу општу употребу двотачке јесу Бабић и др. (*2002 [1996]: 107): „Двоточје је *razgodak koji označuje stanku, promjenu intonacije ili jačine glasa ispred upravnoga govora ili nabrajanja.*”

Писање двотачке доводе у везу с прозодијом још само Пешикан и др. (1993) (а за њима и Пижурица и др. (2010)), и то у вези с набрајањем:

Две тачке не треба писати ако текст испред набрајања не чини *посебну синтаксичку и ритмичку целину*, те се у говору слива с даљим казивањем. [...] Једино ако се низ посебно издваја и наглашава се као набрајање, ако му се придаје карактер подробног ређања или неког пописа (што углавном бива кад је набрајање дуже), онда испред њега у *говору долази до застанка и извесног спуштања гласа*, а у писању се могу употребити две тачке (Пешикан и др.: 282; курзив наш – Д. К.).

Двотачки, дакле, одговара пауза са спуштањем тона, а то спуштање тона значи да се део реченице испред двотачке осећа као целовит у неком смислу. Један од наших задатака у овом раду јесте и да утврдимо каква то целовитост може бити.

4. Употребе двотачке у досадашњим правописним приручницима

4.1. Преглед употреба

У табели бр. 2 приказујемо које се интерпункцијске (реченичне) употребе двотачке издвајају у правописним приручницима; при томе изворни текст ради краткоће делимично парафразирамо⁴:

³ То важи за случајеве кад двотачка служи томе да забележи те прозодијске елементе, али и за случајеве кад је текст изворно писани и никад није био изговорен. У овом другом случају такав текст би био наглас прочитан на одређен начин – тако да двотачка добије извесну изговорну вредност. Има можда и један случај кад се двотачка употребљава и без те вредности (тада је писање наметнуло, како каже Клајн (2000: 139), „сопствена средства и сопствене унутарње законитости”); о томе ће бити речи у т. 10.2.

⁴ Потпуности ради, додаћемо и следећи податак: у најстаријим правописима (Стојановић 1891; Броз 1892; Новаковић 1894) двотачка се штампа углавном одвојена од претходне речи; затим следи период колебања (Петровић 1912, 1914; *Правописно упутство* [1929], прва два издања Белићевог правописа), кад се штампа и одвојено и припојено претходној речи; најзад, од половине прошлог века (од *Новог правописног упутства* [1943] и издања Белићевог правописа из 1950) штампа се доследно припојено претходној речи.

Табела бр. 2

Приручник	Употреба
Стојановић 1891	1. кад се нешто набраја 2. кад се наводе туђе речи како су изговорене или написане
Броз 1892	1. испред правог (директног) говора 2. између реченица које нису везане везницима, а другом се претходна објашњава или се износи њена последица 3. на половини реченице („периода”) 4. испред набрајања 5. у навођењу, кад оно што се наводи није састављено од више делова
Новаковић 1894	1. испред навода туђих речи 2. испред набрајања 3. кад се објашњава, потврђује, исказује другим речима и поближе оно што је речено у претходној реченици; кад се укратко понавља и у целину своди оно што је побројано 4. уместо тачке и запете, на преломима у оквиру дуже реченице
Петровић 1912	1. испред навода туђих речи 2. испред реченице којом се тумачи смисао раније реченице 3. испред набрајања
Петровић 1914	1. испред директног говора или цитата 2. на крају прве половине периодичне реченице 3. између двеју напоредних реченица ако нема везника а друга тумачи прву или износи њену последицу 4. испред набрајања
Боранић ¹⁰ 1951 [1921]	1. испред управног говора 2. испред реченице без везника којом се објашњава пређашња реченица 3. у половини реченице 4. испред набрајања 5. у навођењу, ако оно што се наводи није састављено од више делова [дато само као напомена, а не паралелно претходним употребама]
Белић 1923, ³ 1934 [1930], 1950	[Општа употреба је „експликација“ – а обухвата навођење, набрајање, објашњавање, изношење последице, намере, резултат итд.]
<i>Ново правописно упутство</i> [1943]	1. испред управног говора 2. испред набрајања 3. испред објашњења које долази иза неке мисли као нешто ново

Правопис 1960	<ol style="list-style-type: none"> 1. испред набрајања 2. испред наведених туђих речи 3. између првог и другог дела реченичног периода ако садржај другог истиче из садржаја претходног дела
Пешикан и др. 1993	<ol style="list-style-type: none"> 1. при преласку на нечији наведени текст [У оквиру те тачке још две употребе: између имена аутора и наслова или назива његовог дела; при преласку на текст који се наводи као илустрација и сл.] 2. као најава набрајања 3. кад се неки садржај развија, рашчлањује или конкретизује
Симић и др. 1993	<ol style="list-style-type: none"> 1. иза неке конструкције или речи кад следи говор о истом, друкчији 2. испред прикључених исказа; кад се другим исказом описује садржај који је назван неком речју из првог 3. кад у значајној равнотежи стоји израз испред двотачке и више израза иза ње
Дешић 1994	<ol style="list-style-type: none"> 1. испред набрајања 2. испред наведених туђих речи 3. кад се једна целина раставља на два дела, и то тако да други део допуњава и објашњава садржај првог
Бабић и др. ‘2002 [1996]	<ol style="list-style-type: none"> 1. испред управног говора 2. иза дела који се објашњава 3. испред дела реченице у којем се нешто набраја
Симић и др. 1998	<ol style="list-style-type: none"> 1. кад је оно што следи после две тачке објашњење ономе што им претходи 2. кад неки садржај произлази из претходног, као последица из узрока и сл. 3. кад после две тачке следи објашњење 4. испред набрајања 5. на крају израза којим се уводи цитат или управни говор
Анић и Силић 2001	<ol style="list-style-type: none"> 1. за објашњење текста 2. за навођење текста 3. за развијање текста – што се може чинити низањем (набрајањем) и објашњавањем [при чему говори само о низању]
Пижурица и др. 2010	<ol style="list-style-type: none"> 1. испред набрајања 2. испред објашњења, допуне или конкретизације претходне реченице одн. њеног дела 3. испред дела реченице који конкретизује садржај претходног дела 4. испред навода туђих речи [У оквиру правописне употребе (у ужем смислу): испред примера којима се илуструје дефиниција; између имена аутора и имена дела.]

Видимо да се издвајају две добро дефинисане употребе – набрајање и навођење туђих речи, и бар још једна – која се најчешће дефинише речју *објашњење*. Представимо их тим редом.

4.2. Набрајање

4.2.1. Правило о употреби двотачке у набрајању дају готово сви правописи, формулацијама које су међусобно врло сличне; приказаћемо их (у виду цитата) у табели бр. 3:

Табела бр. 3⁵

Стојановић 1891	кад се нешто набраја (стр. 27)
Броз 1892	у набрајању испред дијелова, који се набрајају, а изричу се или појединим riječима или појединим rečenicama (стр. 60)
Новаковић 1894	Кад се иначе хоће што да побраја, пред самим почетком тога побрајања (стр. 375)
Петровић 1912	при набрајању непосредно испред набрајања (стр. 64)
Петровић 1914	испред набрајања (стр. 48)
Боранић ¹⁰ 1951 [1921]	ispred onoga dijela rečenice, u kojemu se što nabraja (стр. 75)
Белић 1923, ³ 1934 [1930], 1950	[Набрајање сврстава у „експликацију“ и не говори о њему издвојено.]
<i>Ново правописно упутство</i> [1943]	испред набрајања (стр. 55)
<i>Правопис 1960</i>	Иза израза којима се наговештава неко набрајање, а испред онога што се набраја (стр. 111)
Пешикан и др. 1993	као најава набрајања, ако се оно јасно одељује од претходног текста (стр. 282)
Симић и др. 1993	[Не помиње се употреба под називом набрајање.] ⁵
Дешић 1994	Две тачке се пишу кад се посебно истиче набрајање, а стављају се испред низа (стр. 141).
Бабић и др. ⁶ 2002 [1996]	ispred onoga dijela rečenice u kojem se što nabraja (стр. 108)

⁵ Постоји правило чија би формулација могла подразумевати набрајање: „Посебан случај настаје када у означној равнотежи са изразом испред двотачке иза ње стоји више њих“ (Симић и др. 1993: 149). Као илустрација се наводе два примера у којима иза двотачке стоји више ставки. Међутим, не знамо да ли су аутори имали у виду набрајање, будући да би се у тим примерима двотачка употребила и да стоји само једна ставка (то су примери које ми наводимо под бр. 39 и 115).

Симић и др. 1998	после израза који најављује набрајање, а испред самог набрајања (стр. 142)
Анић и Силић 2001	за objašnjavanje, navođenje i razvijanje teksta (стр. 57).
Пижурица и др. 2010	иза дела реченице који упућује на набрајање, а испред дела реченице који се састоји од онога што се набраја (стр. 130)

Када се, међутим, погледају примери којима се ова готово идентично формулисана правила илуструју, открива се да правописи понекад прописују различита решења (о чему ће бити речи у т. 4.2.2), али и да набрајању као критеријуму за употребу двотачке приписују различиту важност (о чему ће бити речи у т. 4.2.3). Затим ћемо скренути пажњу на неке околности у вези с овом употребом двотачке о којима се у правописима не говори (т. 4.2.4, 4.2.5).

4.2.2. Ако се двотачка пише у набрајању, да ли се набрајање и употреба двотачке поклапају? Све до најновијих правописа то се питање није постављало – о томе први говоре Пешикан и др. (1993: 282). Ево шта они кажу:

Две тачке су обавезне ако је почетак низа и формално обележен – најавним речима (*ови, следећи, ево шта* и сл.) или преласком на нови ред (тј. рашчлањеношћу низа на пасусе). [И нешто даље:] Када пак нема формалног обележја почетка низа, могућ је двојак правописни поступак. [...] Једино ако се низ посебно издваја и наглашава се као набрајање, ако му се придаје карактер подробног ређања или неког пописа (што углавном бива кад је набрајање дуже), онда испред њега у говору долази до застанка и извесног спуштања гласа, а у писању се могу употребити две тачке.

Дакле, двотачка се пише ако текст испред ње чини прозодијску целину (тј. ако се он на његовом крају спушта и иза њега прави пауза). С двотачком наводе следеће примере – пр. 1–3 као илустрацију случаја кад постоји формално обележје почетка низа, а пр. 4 кад не постоји:

- (1) Ево шта од старих књига има та библиотека: Октоих петогласник црнојевићки, Псалтир црнојевићки, Служабник гораждански...
- (2) Потписници уговора обавезују се: ... [обавезе у посебним пасусима].
- (3) Из тога се изузимају ови случајеви: ... [набројени изузеци].
- (4) На његовом столу нашли смо: два неотворена писма, неке рачуне, нотес са адресама, роковник, јучерашње новине, три стручне књиге, једну празну свеску и писаћи прибор.

А када се двотачка не пише? Пешикан и др. (1993: 282) о томе кажу ово:

Две тачке не треба писати ако текст испред набрајања не чини посебну синтаксичку и ритмичку целину, те се у говору слива с даљим казивањем; низ се тада уклапа у реченицу као њен нормални наставак, па је знак испред њега сувишан. Ово је углавном редован поступак кад је набрајање краће и слободније.

Пижурица и др. (2010: 130) кажу слично, мада не и сасвим исто: две тачке се не пишу „[к]ад нема формалног обележја почетка низа и кад је набрајање краће”. Они, дакле, то не повезују са прозодијском (и синтаксичком) несамосталношћу дела реченице који стоји испред низа⁶.

У ова два правописа наводе се следећи примери:

- (5) Купила је на пијаци нешто поврћа, воћа, салате и неки расад.
- (6) На столу му стоји гомила књига, писаћа машина, разна писма и листићи и обавезна пепелјара.
- (7) Набавили су шаторе, пољске кревете, ћебад и нешто хране.

Да има и набрајања без двотачке, кажу и Анић и Силић (2001) и Бабић и др. (2002 [1996]). Анић и Силић (2001: 58) наводе два случаја кад је двотачка необавезна: „[a]ко се јединице у nizanju (nabrajanju) odnose prema rečenici iza koje slijede kao njezini izravni članovi” и „[a]ко се у rečenici iza koje slijedi niza-nje (nabrajanje) ne navodi nadređeni pojam”; ово друго остаје нејасно. Бабић и др. (2002 [1996]: 108) кажу да се двотачка „ne stavlja ispred onoga nabrajanja koje se normalno uklapa u rečenicu”, али не објашњавају шта то тачно значи. Ево по једног примера из оба правописа:

(8) Bila je to večer uspešno odabranog programa, virtuozne izvedbe i nadahnutog koncertiranja. (Анић и Силић 2002: 58)

(9) Ali mi Ivica pokaza Jelačićev trg, Svetog Kralja, Maksimir, Tuškanac, Promenadu i cio Gornji grad, pa i ono mjesto gdje su Gupca mučili... (Бабић и др. 2002 [1996]: 108)

Други правописи о набрајању без двотачке углавном не говоре ништа⁷; а пошто правило о писању двотачке у набрајању формулишу на исти начин као, на пример, правило о њеном писању испред управног говора, читалац стиче закључак да су те две употребе подједнако обавезне⁸. Да такве формулације нису случајне, него да је двотачка заиста често схватана као обавезна испред набрајања, показују нам многи примери из самих правописа. Занимљиво је да нису у питању само старији правописи (пр. 10–16) него и неки нови – иако се у њима експлицитно напомиње, и примерима илуструје, да постоји и набрајање које се не обележава двотачком (пр. 17–18):

(10) Сваки је молио свога ранијега господара да га препоручи, како је био: добар, вредан, уредан, веран и поштен. (Петровић 1912: 65)

⁶ Треба, међутим, приметити да се у пр. 6 набрајање не може се сматрати кратким, па је у вези с њим неопходно поменути прозодијску несамосталност првог дела реченице – поготово што та несамосталност проистиче из облика предиката, који конгруира само с првом ставком у набрајању.

⁷ Белић (1923, ³1934 [1930], 1950) и Дешић (1994) у својим се дефиницијама ограђују, али без даљег објашњења: „[Две тачке] се стављају пред оним што се из претходнога изводи, што се наводи, набраја, *пошто је у изразима који претходе означено да ће се то навођење или набрајање вршити [...]*” (Белић 1950: 99), односно „Две тачке се пишу *кад се посебно истиче* набрајање, а стављају се испред низа” (Дешић 1994: 141) (у оба случаја курзив наш – Д. К.).

⁸ У *Правопису 1960* такав закључак произлази из начина на који је сročено правило о двотачки у набрајању, које гласи овако: „Иза израза којима се наговештава неко набрајање, а испред онога што се набраја, стављају се две тачке” (стр. 111). Дакле, не прописује се стављање двотачке, него означавање набрајања, тако да се имплицира да набрајање захтева двотачку.

- (11) Зидару је потребан: креч, песак, цигла и камен. (Петровић 1912: 65)
 (12) И данас су онамо још најобичније момачке игре: метање камена, скакање, рвање и гађање у нишан. (Новаковић 1894: 375)
 (13) Он је распрскао градове: Ужице, Соко Кастел. (Стојановић 1891: 27)
 (14) Kosovo se zove sav onaj kraj, gdje su varoši: Priština, Vučitrn, Mitrovica i Banjska. (Броз 1892: 60)
 (15) Na putu u Dubrovnik svratit ćemo se na otoke: Krk, Rab, Hvar, Korčulu, Mljet. (Боранић ¹⁰1951 [1921]: 75)
 (16) На путу у Далмацију посјетит ћемо градове: Загреб, Ријеку, Сењ и Раб. (*Правопис 1960*: 111)
 (17) Na sličan način možemo interpretirati sudove: Ljubav je jača od mržnje, Grom je uzrok vatre. (Анић и Силић 2002: 61)
 (18) У току екскурзије посетили су манастире: Жичу, Студеницу, Сопоћане и Грачаницу. (Пижурица и др. 2010: 130)

Приметићемо да у неким од ових примера двотачка може завести читаоца на погрешан пут: из пр. 18 произлази да од манастира постоје само они који су наведени после двотачке (о томе ће бити више речи у т. 12.2).

4.2.3. Пешикан и др. (1993: 283) примећују – једини од свих аутора правописа – да карактер низа (набрајања) може имати и развијање, рашчлањавање или конкретизација неког садржаја „који је претходно само уопштено поменут, оквирно или неодређено наговештен”. Од примера које наводе, само у првome (овде пр. 19) иза двотачке следе три ставке; у другоме (пр. 20) следе две, а у трећем (пр. 21) само једна – по чему видимо да ни у првом примеру двотачка није употребљена само због пуке чињенице што у њему налазимо више ставки:

- (19) У откопаном женском гробу нађени су разноврсни прилози: два бронзана новца, мишћуша од златне жице, кутија од полиране кости, гвоздени прстен, три перле од глинасте пасте, гвоздени кључ, украсна бронзана нитна.
 (20) На столу га је чекала данашња пошта: једна позивница и новине.
 (21) Добила је и поклон: један сребрни прстен.

Примере као што је 19 други правописи подводе под набрајање. О томе ћемо више говорити у т. 5.2.6. и 5.2.7.

4.2.4. Видели смо да Пешикан и др. (1993: 282) кажу да је двотачка обавезна кад се набрајање уводи најавном речју (*овај, следећи* и сл.). У правописима се налазе и други такви примери (дати да илуструју употребу двотачке у набрајању):

- (22) У Ваљеву се данас раде **ови** занати: ковачки, опанчарски, столарски, итд. (Стојановић 1891: 27)
 (23) Znate li šta? **Ovako** da uradimo: neka djevojka uzme tri loze, pa neka posadi u bašci namjenjujući koju kome hoće, pa na čijoj sjutra bude grožđe, za onoga neka pođe djevojka. (Броз 1892: 60)
 (24) Да би се усавршио у својој струци, чини **ово**: говори истину, чини право, чини поштено, одупири се рђавим склоностима и врши разумно своју дужност. (Петровић 1912: 65)
 (25) Књижевна теорија у појавности говора налази и **ове** вредноте: tempo, pauzu, речећичну мелодију и друге. (Анић и Силић 2002: 59)

Овде можемо приметити две ствари. Једна је да функцију најавне речи може имати и нека неодређена (пр. 26, 27), упитно-односна (пр. 28–30) или општа (пр. 31, 32) заменичка реч или реч која означава број (пр. 33–35):

(26) Бања и рат имају **нешто** заједничко: за рат се, на име, чине спреме годинама, а и за бању. (Новаковић 1894: 376)

(27) **Nekoliko** је **bitnih elemenata** utjecalo на ovaj film: prvo, talijanski neorealizam s De Sicom на челу; друго, film more i njegov neodoljivi šarm; треће, film ceste s neizmernim mogućnostima improvizacije. (Анић и Силић 2001: 58)

(28) Znadu oni, **što** ih чека: šuma, glad, studen, probijanje кроз krš i trnjake, hodanje putovima i klancima, sad gonjeni, sad gonitelji. (Боранић¹⁰1951 [1921]: 75)

(29) Не знам, драги чико, **чему** овде пре да се дивим: увек ведру небу, горостасним планина, плавоме мору, или вавек благој клими? (Новаковић 1894: 375)

(30) А ти „Петракови дани” у рану јесен обично су увијек били празнични, сјајни и пуни шапата, па ме тако повуку и ошамуте да не знам **куд** бих прије: кроз кукурузе, низ поток, уз бријег. (Дешић 1994: 141)

(31) Кад дођемо у двор к моме оцу, он ће теби давати **што год** заиштеш: сребра, злата и камења драгога. (Новаковић 1894: 375)

(32) Бог им да, те стеку у **свачем**: у говедама, у коњима, у овцама, у свињама, у печелама и у свему другом. (Петровић 1914: 48)

(33) И до њега **две** српске војводе: једно ми је Косанчић Иване, друго ми је Топлица Милане. (Петровић 1914: 48)

(34) Овде недостају само **три ствари**: птица што збори, дрво што пева, вода зелена. (Белић 1950: 99)

(35) Сеоба Срба од 1690. године изазвала је **двострука** померања: становништа и дијалекатских граница. (Симић и др. 1998: 114)

Друго је да сама употреба најавне речи не повлачи нужно за собом набрајање: иза двотачке могу стајати две ставке (пр. 36), па и једна једина (пр. 37)⁹:

(36) Буди умерен у **свему**: и у раду и у одмору. (Петровић 1914: 48)

(37) Морам **ово** да ти кажем: стање је озбиљно. (Ivan Klajn, *O funkciji i prirodi zamenica*, Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 1985, стр. 42)

Другим речима, разлог за употребу двотачке у примерима са најавном речју није набрајање, него сама та најавна реч. Више о таквим случајевима биће речи у т. 5.2.

4.2.5. У правописима се наводе и следећи примери (пр. 38 и 39 као илустрација за набрајање, а пр. 40 као илустрација правила да „у означној равнотежи са изразом испред двотачке иза ње стоји више њих”):

(38) Neka naša braća vide: to govori zemlja naša, to miriše zemlja naša, to brat brata dočekuje. (Боранић¹⁰1951 [1921]: 75)

(39) Okladi se s njima: ako ne pojede sve jelo, da im da svoju kijaču; ako li pojede, da oni njemu dadu sve, što je gvozdено на njihovim plugovima. (Броз 1892: 60)

(40) Сети се: то је она згрешила, није јој опроштено, а сад дошла казна божја. (Симић и др. 1993: 149)

⁹ И неки од малочас наведених примера могу се скратити или преиначити тако да иза двотачке не следи низ, него само једна ставка: (23а) *Овако да урадимо: да отпутујемо*; (24а) *Да би се усавршио у својој струци, чини ово: говори истину*.

Међутим, и у тим примерима иза двотачке може да стоји само једна једина ставка:

(38a) Нека наша браћа виде: то говори земља наша.

(39a) Опклади се с њима: ако не поједе све јело, да им да своју кијачу.

(40a) Сети се: то је она згрешила.

Дакле, разлог за употребу двотачке опет није то што се у реченици наводи више ставки, него што оне допуњавају одређени тип глагола – а то су глаголи опажања, мишљења или говорења. Више о томе биће у т. 7.

4.3. Навођење туђих речи

Као што смо видели у т. 4.1, ову употребу помињу сви правописи, а многи о њој говоре на првом месту. Формулације су цитиране у табели бр. 4:

Табела бр. 4

Дело	Употреба
Стојановић 1891	Кад се хоће да наведу туђе речи како их је сам изговорио или написао (стр. 27)
Броз 1892	ispred govora (pravoga ili direktnoga), koji se spominje riječ po riječ a ne stoji u početku rečenice cjeline (стр. 59)
Новаковић 1894	При навођењу чијих год речи, пред самим почетком навода (стр. 374)
Петровић 1912	кад наводимо туђе речи, пред самим почетком навода (стр. 64)
Петровић 1914	на крају реченице пред директним говором или цитатима (стр. 47).
Боранић ¹⁰ 1951 [1921]	ispred upravnoga govora (стр. 75)
Белић 1923, ³ 1934 [1930], 1950	[„Навођење“ сврстава у општи појам „експликације“ и ту употребу не дефинише посебно.]
<i>Ново правописно упутство</i> [1943]	испред навођења управног говора (пдд. 55)
<i>Правопис 1960</i>	испред наведених туђих речи, а непосредно иза речи којима се то навођење наговештава (стр. 111)
Пешикан и др. 1993	при преласку на нечији наведени текст, иза речи које га најављују (стр. 281–282)
Симић и др. 1993	[...] да [...] обилеже израз који најављује укључивање уз исказ другог (стр. 149)
Дешић 1994	испред наведених туђих речи (стр. 141)

Бабић и др. 2002 [1996]	ispred upravnoga govora (стр. 107)
Симић и др. 1998	на крају израза којим се уводи цитат или управни говор (стр. 115)
Анић и Силић 2001	S desne strane teksta u koji se navođeni tekst unosi stavlja se dvotočka. S lijeve i s desne strane navođenoga teksta stavljaju se navodnici (стр. 57–58). ¹⁰
Пижурица и др. 2010	иза дела реченице који упућује на то да ће се наводити туђе речи, а испред речи које се наводе (стр. 130)

Како видимо,¹⁰ дефиниције су углавном сличне, неке неодређеније а неке подробније: негде се помињу уопште „туђе речи”, „наведени / навође-ни текст”, негде само управни (директни) говор, а негде и цитат и управни говор. Што се примера тиче, углавном су такви да у уводном делу реченице стоји глагол говорења којем треба допуна (пр. 41–45), али то није нужно (пр. 46–49). Туђе речи по правилу почињу великим словом и обележене су наводницима или цртом; ипак, јавља се и почетно мало слово (пр. 43), одн. изостаје обележавање управног говора (пр. 42, 43)¹¹.

(41) **Не говори** ближњему својему: „Иди и дођи други пут, и сјутра ћу ти дати”, кад имаш. (Новаковић 1894: 374)

(42) Сви **рецимо**: У име Бога. (Новаковић 1894: 374)

(43) Сваким устима најтеже је **рећи**: бољи си од мене. (Петровић 1914: 47)

(44) Kad su uveče stigli novi borci sa Korduna, **zapita** ih Stojan: „Drugovi, koji ste iz moga sela, vidjeste li moju sestru Milicu?” Nato **će** jedan: „Govorio sam s njom. Za koji dan eto je ovamo s nekoliko drugarica.” (Боранић ¹⁰1951 [1921]: 75)

(45) **Вели** њојзи Југовић Војине: „Иди, сестро, на бијелу кулу...” (Пешикан и др. 1993: 282)

(46) Не заборавите никада **речи** Венијамина Франклина: „Марљивост је мати среће.” (Петровић 1912: 64)

(47) Jednom **se stane** car **razgovarati** sa svojim sinovima: „Kud se dijeva rod s naše jabuke!” (Броз 1892: 59)

(48) Немања је **благосиљао** синове: „Синови, немојте заборавити мојих закона”. (Ново правописно упућство [1943]: 55)

(49) Бледи од узбуђења, **певали су** сложено: – Сарајево и Босна, / Свака мајка жалосна... (Симић и др. 1998: 115)

Осим овога, А. Белић, у оквиру „експликативног” значења, помиње и да се двотачка употребљава испред изричних зависних реченица, где алтернира

¹⁰ И у два од три примера које наводе под заглављем „Објашњење текста“ налази се (и) управни говор (Анић и Силић 2001: 57): *Ta planinska kosa zove se Rebro. A Rebro upravo i znači: planinska kosa. Ali ovdajšnji ljudi to priprosto objašnjavaju: 'To je mjesto gdje je netko slomio rebro.'* И следећи: *Ali inače je staro geslo bilo potpuno u pravu: Ne treba o svemu razmišljati.*

¹¹ Занимљиво је да М. Петровић у два своја приручника наводи исти пример једанпут с наводницима: *Лепо вели арапска пословица: „Стрљивост и време претварају у свилу и дудово лииће”* (Петровић 1912: 64), а други пут без њих: *Лепо вели арапска пословица: Стрљивост и време претварају у свилу и дудово лииће* (Петровић 1914: 47). У оба случаја, међутим, цитат почиње великим словом.

са „прекидним знаком” (цртом) – „особито када се изрични део реченице нарочито истиче”, или се може и изоставити – „јер и две тачке означају у овом случају извесно подвлачење изричнога смисла речи или реченице” (цитат према Белић 1950: 100). Ту наводи пример који овде дајемо под бр. 50 Такав је и пр. 51, који наводи нешто раније:

(50) Али питам ја тебе: шта је то Аустрија и ко је то Аустрија.

(51) Сад ће ко запитати: које ћемо списатеље наше почети рецензирати.

О употреби двотачке приликом навођења туђих речи говорићемо детаљније у т. 7.

4.4. „Објашњење”

Остале употребе двотачке које се помињу у правописима приказујемо табелом бр. 5:

Табела бр. 5

Стојановић 1891	[Нема других значења.]
Броз 1892	<ul style="list-style-type: none"> • između rečenica, koje nijesu među sobom vezane veznicima, a potomjom se ponajviše kao objašnjuje pređašnja ili joj se kazuje posljedak (стр. 59) • u navođenju, kad ono, što se navodi, nije upravo sastavljeno od više odjelitih dijelova (стр. 60–61)
Новаковић 1894	објашњавање, потврђивање, исказивање другим речима и поближе онога што је у претходној реченици казано. Или се после побрајања у кратко понавља и у целину своди оно што је побројано (стр. 375)
Петровић 1912	испред реченице, којом се тумачи смисао раније реченице (стр. 64)
Петровић 1914	између двеју асиндетских приређених реченица, ако друга реченица тумачи прву, или јој казује последицу (стр. 48)
Боранић ¹⁰ 1951 [1921]	ispred rečenice bez veznika, kojom se objašnjava pređašnja rečenica (стр. 75)
Белић 1923, ³ 1934 [1930], 1950	[Говори о општем значењу „експликације”: „[две тачке] се стављају пред оним што из раније реченог излази, што се наводи, набраја [...]. Јасно је по себи да се може наводити и износити све оно што истиче из израза за којим своје две тачке, била то каква последица, намера, резултат ма какве врсте, просто набрајање и сл. Свако развијање унутрашњег смисла или садржаја речи, израза и реченица [...], улази у појам „експликације” пред којом овај знак може стајати (стр. 99–100)]

<i>Ново правописно упутство</i> [1943]	испред објашњења које долази иза неке мисли као нешто ново (стр. 55)
<i>Правопис 1960</i>	између првог и другог дела реченичног периода ако садржај наредног истиче из претходног дела (стр. 112)
Пешикан и др. 1993	Две тачке се често могу писати кад се развија, рашчлањује или конкретизује неки садржај који је претходно само уопштено поменуто, оквирно или неодређено наговештен. [...] Две тачке, дакле, наглашавају да ће оно што је већ речено бити доречено и конкретизовано (стр. 282–283)
Симић и др. 1993	<ul style="list-style-type: none"> • иза неке конструкције или ријечи кад затим слиједи говор о истим, друкчији • [исказ] описује исти садржај који је назван неком ријечју из првог • када у означној равнотежи са изразом испред двотачке иза ње стоји више њих (стр. 149)
Дешић 1994	једна целина [се] раставља на два дела, и то тако што други део допуњава и објашњава садржај првог (стр. 141)
Бабић и др. ⁶ 2002 [1996]	иза дијела који се објашњава (стр. 107)
Симић и др. 1998	<ul style="list-style-type: none"> • Оно што следи после две тачке, може бити објашњење ономе што им претходи • Садржај што се износи после две тачке, може произлазити из оног што им претходи као последица из узрока или сл. (стр. 114) • Однос може бити и обрнут, тј. да објашњење следи после две тачке (стр. 115)
Анић и Силић 2001	Објашњење текста (стр. 57)
Пижурица и др. 2010	<ul style="list-style-type: none"> • иза реченице одн. њеног дела који уводе у садржај реченице која следи а који је њихово објашњење, допуна или конкретизација • иза дела реченице у коме се уопштено, неодређено и оквирно означава садржај, а испред њеног дела у којем се налазе речи које конкретизују тај садржај (стр. 130)

Примећујемо да се ове дефиниције међусобно разликују много више него дефиниције у вези с набрајањем и навођењем туђих речи. У њима се најчешће помиње реч *објашњавање* (Броз 1892; Новаковић 1894; Боранић ¹⁰1951 [1921]; *Ново правописно упутство* [1943]; Дешић 1994; Анић и Силић 2001; Бабић и др. ⁶2002 [1996]; Пижурица и др. 2010) одн. *тумачење* (Петровић 1912, 1914), затим *допуњавање* (Дешић 1994; Пижурица и др. 2010), *конкретизација* (Пешикан и др. 1993; Пижурица и др. 2010), као и исказивање *последнице* (Броз 1892; Петровић 1914, Белић 1923, ³1934 [1930], 1950; Симић и др. 1998). Појављује се и следеће: *намера* (Белић 1923, ³1934 [1930]),

1950), *результат ма какве врсте* (Белић 1923, ³1934 [1930], 1950), *развијање одн. раишчлањивање неког садржаја* (Пешикан и др. 1993), *потврђивање, исказивање другим речима и поближе* (Новаковић 1894), *укратко понављање и свођење у целину* онога што је набројано (Новаковић 1894), као и да садржај другог дела реченице *истиче из претходног* (Белић 1923, ³1934 [1930], 1950; *Правопис 1960*).

При томе, различите употребе се често наводе заједно, у истој дефиницији (Броз 1892; Новаковић 1894; Петровић 1914, Белић 1923, ³1934 [1930], 1950; Дешић 1994; Пешикан и др. 1993), али постоји и обрнуто: да се раздвајају две употребе дефиницијама које нису међусобно довољно дистинктивне (па тако Пижурица и др. 1993 у двама дефиницијама употребљавају реч *конкретизација*). Најзад, има и нејасних дефиниција, на основу којих не можемо закључити о каквој је употреби двотачке стварно реч (таква је Брзова друга дефиниција из горње табеле, а и дефиниције у *Новом правописном упутству* [1943] и код Симића и др. 1993).

Уместо да анализирамо сваки правопис понаособ – што би одузело превише простора – на одговарајућим местима у оквиру анализе нашег корпуса наводићемо и примере из њих и, по потреби, упућивати на одговарајуће дефиниције.

4.5. Једна застарела употреба двотачке

У неким старијим правописима наилазимо на једну употребу двотачке које у новијим правописима нема.

Тако Новаковић (1894: 376–377) каже да се две тачке пишу „[м]есто тачке и запете [...] на преломима већих реченичних низова, у којима су поједини чланови већ издвајани тачком и запетом” (то илуструје пр. 52–54). Слично томе, Броз (1892: 60) каже да се две тачке пишу „и polovini perioda, kad je jedna ili druga polovina sastavljena od dijelova, koji su između sebe odijeljeni точком i zarezom” (пр. 55).

(52) Истина је, да су се по духу тога нама непријатељског времена они престали Србима звати; истина је и то, да се Србима и неће да зову; истина је, на послетку, и то, да се братска љубав између нас умалила и место њезино отуђење заузело: али, хоће л’ и може ли то отуђење на свагда постојати; треба ли то раздељење и на даље да постоји ?

(53) У Шумадији нема брда, високих као Ртањ; нема планина, големих као Копаник; нема стена, голих као Сто; нема равни, глатких као Мачва, нити река као што су Млава или Ибар: али има брежуљака, обраслих свакојаким дрвећем; има питомих лука, родних коса и цветних долова, да од њих очију не можеш одвојити.

(54) Кад помислим да ће у овој обласној скупштини половина, а можда и више иноплеменог елемента бити; кад видимо да нам овај иноплеменит елемент није свој, није одан, него шта више противан; кад расудимо колика вештина, колика духовна снага, колико богатство, колика енергија у суседству нашем стоји, која ће радо и весело овом иноплеменом елементу у помоћ притећи, која ће, можда, за задатак свој сматрати, да уплив тога елемента сили и множи: онда мислим да ми се бар лако опростити може, што у овој гаранцији изнутрашњој баш никакве, ама никакве гаранције не видим, и што мислим да ће нас лед бити, откуд се ми надамо да нас сунце греје.

(55) Ако је сунце високо, ако је земља широка, ако је море дубоко, ако је све пуно бољег створа и по zraku и по води и по копну: човек, у кога науке нема, за то се не стара, за то не пита; njega нити је брига колико је тога, ни како је; ни зашто је, ни оtkад је, ни од кога је, ни кому је.

Дакле, двотачка може да послужи да подели дугачку реченицу на мање делове; у пр. 52 и 53 те две целине су самосталне, што одговара данашњој употреби тачке са зарезом; у пр. 54 и 55 данас би се на том месту употребила црта, будући да једна од те две целине не може да стоји самостално.

Слична правила имају и Боранић (¹⁰1951 [1921]: 75), који каже да се две тачке пишу „у половини реченичног склопа” (пр. 56), и Петровић (1914: 47), који каже да се оне пишу „на крају прве половине периодичне реченице” (пр. 57). Примери су овде, међутим, нешто другачији: у њима двотачка раздваја (или би се пре могло рећи – спаја) делове међу којима постоји одређен семантички однос: у пр. 56 та два дела реченице исказују последицу па узрок, а у пр. 57 двотачка стоји испред неке врсте резимеа, закључка.

(56) Omladina će na ovome trećem sastanku ogledati svoje djelovanje i iznijeti plodove jednogodišnjeg truda; bit će ovi proljetnji dani za nju doba žetve, a u isti čas i dani nove sjetve na našoj narodnoj njivi: omladina ima zlatne ruke, i svaka kaplja njezina znoja plodonosna je u vrijeme mira, kao što bijaše plodonosna i svaka kaplja njene krvi u godinama rata.

(57) Ил вас когод увр'једио брата; ил' нејаку драги противнику живот дигнув огр'јешо душу; или путну затворио врата; ил' до вјеру, па кренуо њоме; или гладну ускратио храну; ил' рањену не завио рану: све је гријех, све су дела прика.

Најзад, пр. 56 преузима *Правонис 1960*, који даје следеће правило (стр. 112): „Две тачке могу се ставити између првог и другог дела реченичног периода ако садржај наредног истиче из претходног дела”. Дакле, ни у правилу се овде више не говори о пуком раздвајању два дела дуже целине, него о исказивању одређеног семантичког односа између та два дела.

Дакле, употреба двотачке да раздвоји делове дуже реченице еволуирала је у њену употребу да споји реченице које стоје у одређеном семантичком односу (који ћемо даље разматрати у т. 8), а функцију раздвајања дуже реченице на мање целине преузели су други знаци – тачка са зарезом и црта.

4.6. Општа употреба двотачке

У неким правописима формулише се и општа употреба двотачке¹². Тако А. Белић каже (цитат према Белић 1950: 99–100):

Њихов је смисао експликативан: оне се стављају пред оним што из раније реченог излази, што се наводи, набраја, пошто је у изразима који претходе означено да ће се то навођење или набрајање вршити, или пошто је у њима означен појам који треба да се објасни или из којег се што изводи. [...] Јасно је по себи да се може наводити и износити све оно што истиче из израза за којим стоје две тачке, била то каква последица, намера, резултат

¹² Анић и Силић (2001: 57) у том погледу нису јасни: одмах на почетку говора о двотачки кажу да она „показује да текст који стоји с њезине десне стране објашњава текст који стоје с њезине лијеве стране”, али одмах затим, у следећој тачки, кажу да се она „употребљава за објашњавање, навођење и развијање текста”. Није, према томе, јасно да ли „објашњење” треба схватити као надређени појам или појам који би био паралелан „навођењу и развијању” текста.

ма какве врсте, просто набрајање и сл. Свако развијање унутрашњег смисла или садржаја речи, израза и реченица, простих или сложених, улази у појам „експликације” пред којом овај знак може стајати.

Р. Симић овако резимира употребу овог знака: „Двотачка стоји између придружених исказа када на разне начине означавају исто” (Симић и др. 1993: 149), односно: „Две тачке стављају се између речи, конструкција и реченица – од којих потоња друкчије описује садржај претходне” (Симић и др. 1998: 114). На општу употребу двотачке враћићемо се у Закључку, а сада ћемо приказати употребу двотачке коју смо реконструисали из корпуса.

5. Двотачка најављује одређење неког појма, компоненте ситуације или целе ситуације

5.1. Под одређењем подразумевамо више сродних, али и мање или више различитих појмова: идентификацију, објашњење, конкретизацију, експлицирање, опис или еквивалент (појма, ситуације или неког њеног дела). Сродност тих појмова огледа се и у томе што је понекад тешко рећи шта је од тога тачно у питању, или се може рећи да је истовремено у питању више од тих ствари.

Пешикан и др. (1993: 282–283) истичу да је у случају „кад се развија, рашчлањује или конкретизује неки садржај” могуће употребити и црту, а слично наводе и Пижурица и др. (2010: 131). У светлости наше анализе, рећи ћемо да црта може уместо двотачке може употребити у свим случајевима осим кад се у делу реченице испред двотачке налази показна реч 1. лица (први део т. 5.2.1).

5.2. Први део реченице (онај испред двотачке) може садржавати неку реч која је семантички празна (т. 5.2.1) или недовољно одређена (т. 5.2.2–5.2.9); двотачка у том случају најављује идентификацију појма који је у питању. Тај појам се може идентификовати само помоћу једног појма, али и помоћу два или више њих – што значи да иза двотачке може стајати било који број ставки; али ако је реч испред двотачке одговарајуће семантике или стоји у множини, ставки иза двотачке има више.

На том месту у реченици тон се спушта и прави се пауза, тако да су испуњени прозодијски услови за употребу двотачке. Први део реченице је потпун синтаксички, мада не и семантички. Кад је први део изразито семантички непотпун, можемо рећи да реч чија идентификација следи после двотачке служи као најавна реч (т. 5.2.1–5.2.5).

5.2.1. Први део реченице (онај испред двотачке) садржи катафорички употребљену показну реч за 1. лице (пр. 58, 59, а в. и пр. 1, 3, 22–25, 37)¹³ или реч *следећи* (пр. 60). Та реч, одн. реченични члан којем она припада, обично непосредно претходи двотачки. Двотачка има исту функцију као и та реч:

¹³ О граматичкој категорији лица код показних речи в. Кликовац 2010 и Кликовац 2013.

најављује постцедент(е). Кад је постцедент само један (пр. 37, 58, 59), таква најава служи томе да га нарочито истакне.

Пошто је показна реч семантички празна, део реченице који стоји испред постцедента семантички је непотпун. Међутим, пошто су сви реченични чланови ту, тај део реченице је синтаксички потпун.

(58) Могу ти рећи само **ово**: разумећеш наш мрављи језик још током овог дана [...]. (Вел.: 13)

(59) Друга напомена била би у **овоме**: ми старији добро памтимо атмосферу на нашем Универзитету пре овога рата. (Бошк.: 196)

(60) Оно што повезује обе плоче јесу **следеће** чињенице: на обе чујемо инструменталну цез музику, обе потписују по два музичара, обе су објављене у мају 20111. године и у обе сам уживао током лета исте године. (Заб.: 52)

У првом делу реченице, обично на њеном почетку, може стајати показна реч за 2. лице, која упућује на део реченице иза двотачке; ако је у питању показна речца, уз њу стоји и упитно-односна заменица или прилог (пр. 64, а в. и пр. 1), а између показне речце 1. и 2. лица некад нема значајне разлике – в. пр. 64. Иза двотачке може стајати било који реченични конституент, а његова природа најављује се врстом одн. значењем показне речи.

(61) **То** му је најтеже падало: што већ тако много месеци није видео мајку и што не зна кад ће је опет видети. (Вел.: 42)

(62) **Таква** је то врста познатости: у једном часу те спази, у следећем заборави. (Дан.: 370)

(63) И **тако** из дана у дан: дједове жалбе све су краће и безгласније, док се најзад не сведу само на мрмљање и потврдно климање главом. (Дешић 1994: 141)

(64) **Ето зашто** је ово лагање било убедљивије и убитачније од чиновничког подваљивања Титових послушника: комунизам је, у целини, био противприродна појава, док лаж слободног света проистиче из саме природе ствари, држи се на лености, саможивости, избегавању слободног мишљења [...]. (Дан.: 25) = Ево зашто...

Кад је у првом делу реченице употребљена показна реч 3. лица, за њу се везује зависна реченица, а двотачка најављује текст који идентификује појам означен целом том синтагмом; испред двотачке могао би се реконструисати израз с речју следећи (*а то је следеће, са следећег места, на следећи начин* и сл.):

(65) Neka živi **ono, što nam je najdraže**: bratstvo i jedinstvo naših naroda! (Боранић ¹⁰1951 [1921]: 75)

(66) Тада је тек право и потпуно могао да види **оно што раније, занесен и млад, није ни слутио**: шта све може да дели човека од жене коју воли, и уопште људе једне од других. (Дешић 1994: 141)

(67) У његовим речима и поступцима није било **оног** отужног зачина **што га источњаци стављају у сва своја прегнућа, како племенита тако и гнусна**: није било сентименталности. (Дан.: 52)

(68) [...] спас се очекивао **одонуд откуда нам никад у прошлости није дошао**: споља. (Дан.: 33)

(69) [...] једној врсти небрижљивих и незахтевних читалаца намећеш се **онако као што се уличним шетачима намеће бандера на тргу**: виде је а не примећују је, гледају је ништа не мислећи о њој [...]. (Дан.: 370)

5.2.2. Први део реченице садржи број. И у том случају тај део реченице самосталан је синтаксички, али не и семантички, тако да двотачка најављује идентификацију појма који је бројно одређен (одн. појмова који су бројно одређени) у првом делу реченице (пр. 70–74, а в. и пр. 33–35). Испред двотачке би могло стајати *а то је следећи* одн. *а то су следећи*¹⁴.

(70) Истина, и Врутко је имао **једну ману**: није дозвољавао Урошу да се удаљава. (Вел.: 42)

(71) **Једна једина таква именица** не пише се тако, са завршетком *сткњиа*, него упрошћено, са завршетком *скиња*: м о д и с к и њ а . (Бошк.: 224)

(72) Учинила је **једино што је могла**: закључала је врата и подупрла их каучом. (Пешикан и др. 1993: 283)

(73) Почетак јуна 2000. године у Београду је за тада шестогодишњег Војислава Абрамовића значио само **једно**: досаду. (Заб.: 18)

(74) Он је основао „Ликвид мани” (течни новац), предузеће које већ неколико година производи **две врсте парфема**, мушки и женски: „Његов новац” и „Њен новац”. (Заб.: 12)

Напомена. Иза дела реченице који садржи показну реч или број не мора бити стављена двотачка. Наиме, ако је оно што се најављује дуже, аутор текста може одлучити да га издвоји у посебну реченицу; тада и део који садржи упућивачку реч или број издваја у посебну реченицу и на његовом крају пише тачку. То је могуће из истих оних разлога из којих може да стоји и двотачка: тај део реченице је синтаксички и прозодијски самосталан. Ево примера за то:

(75) Остаје нам – да после свега реченог и на основу свега реченог **овако** резонујемо о постанку наших придева на *ћи* и *њи*, *ни*. Прво, што се општег дела тих придева тиче: ти придеви стоје данас у семазиолошкој вези с глаголским именицама поред себе [...]. Друго, што се суфикса тих придева тиче: ти придеви су направљени помоћу неког структуралног суфикса [...]. (Бошк.: 212)

(76) **Једна** напомена. Скерлићу се чинило да је књижевни језик наш постао деведесетих година прошлога века књижевнији зато што се ослободио од филолошке контроле, од грамагичарских догми, од филолошке критике. (Бошк.: 189)

(77) Учинићу најпре **две** констатације. Прва: Белић је лингвист који је целог свог живота размишљао [...]. Друга констатација: Белић је лингвист који има свој, самосталан правац у лингвистици [...]. (Бошк.: 191)

5.2.3. У првом делу реченице налази се нека неодређена заменичка реч, а појмом или појмовима који су именовани иза двотачке садржај те речи се идентификује (пр. 78, 79, а в. и пр. 26, 27). Испред двотачке може се реконструисати *а то је следеће*, одн. *а то су следећи* (ово друго кад заменичка реч подразумева већи број појмова – в. пр. 27).

(78) Е, сад их је чекало **нешто теже**: да у удољници запале ватру а да то остане непримећено. (Вел.: 50)

(79) [...] а наш је задатак **нешто друго, нешто уже**: да видимо како је Даничић гледао на књижевни језик уопште и колико је утицао на формирање књижевног језика нашега напосе. (Бошк.: 187)

¹⁴ Тако је једна од парафраза које Пешикан и др. (1993) дају за пр. 71 следећа: *Једино што је могла учинити то је да закључа врата и да их подупре каучом* (друга је слободнија и гласи: *Закључала је врата и подупрла их каучом, чиме је учинила једино што је могла*).

5.2.4. У првом делу реченице постоји нека општа заменичка реч, а двотачка најављује идентификацију појмова које та општа заменичка речка подразумева (пр. 80–83, а в. и пр. 31, 32); због семантике тих општих заменичких речи, појмова којима се њихов садржај идентификује мора бити више. Испред двотачке може се реконструисати неки израз с речју *следећи* (*а то је следеће, а то су следећи, на следећим местима* ИТД.).

(80) И у поласку и у повратку у удољицу **сви њихови заточеници** били су увек на броју: млади краљевић Урош и његових шест пратилаца. (Вел.: 52)

(81) **Све** им долази одозго: чиновни, награде, станови, ставови, опредељења, тумачења [...]. (Дан.: 355)

(82) Било је ту **свега и свачега**: од татине опреме за пецање и препарираниг улова до поломљених играчака које чекају дан када ће бити враћене у живот, старог намештаја и прашњавих књига које „нису биле за децу”. (Заб.: 18)

(83) Његова мајка, српска краљица Ана, носила је само бисере. Имала их је **свуда по себи**: у коси, око врата, у ушима, на одећи од меканих тканина, на обући. (Вел.: 42)

5.2.5. У делу реченице испред двотачке стоји упитно-односна заменичка реч; текстом иза двотачке значење те речи се експлицира, конкретизује (пр. 84, а в. и пр. 28–30). Ставки по природи ствари мора бити више од једне.

(84) **Шта** би радије: да се мачујемо или да се вежбамо у гађању копљем? (Вел.: 46)

5.2.6. У делу реченице испред двотачке постоји нека именица у множини или именица чије значење имплицира већи број појмова; двотачка најављује идентификацију тих појмова (пр. 85–90, а в. и пр. 19, 20). Испред ње би могао стајати неки израз с речју *следећи* (*а то су следећи, а то је следеће* и сл.).

(85) Под маховом леже **старе славе знаци**: оружије светло, коњи и јунаци. (Белић 1950: 100)

(86) Маму су обилазиле куме, прије и наше расквочане тетке и ујне са торбицама пуним **дарова**: ораха, јаја, сувих крушака или бар краставаца – дај што даш! (Дешић 1994: 141)

(87) Путник обећа да неће ником причати, а затим пође око царевог дворца да скупља **играчке за своју децу**, и натрпа их пуну торбу: кућицу која сама хода, пужа што сваки час пушта и увлачи рокове, рака од корала, сукнену кравицу која даје млеко, лутку што зна да говори три језика, пајаци који изводи најопасније циркуске вежбе и ваздан још неких мртвих стварчица што умеју да скачу, лете, пливају, трче као да су живе. (Макс.: 11)

(88) No nije samo lijeska prilagođena na obrašivanje vjetroм, nego i **većina našeg šumskog дрвећа**: hrast, grab, bukva, kesten, breza. (Бабић и др. 2002 [1996]: 107)

(89) Те облачи **дивно одијело**: самур-калпак и чекрк-челенку, а на себе три ката хаљина. (Новаковић 1894: 375)

(90) Понаша се према **утврђеном реду**: одлази у купатило, умива се и пресвлачи, брзо, а онда, споро, пропитује децу, Марију и Вељу. (Пижурица и др. 2010: 130)

5.2.7. Први део реченице садржи именицу у облику једнине која није довољно одређена – било зато што нема уз себе одредбу (в. пр. 21) или зато што је одредба која уз њу стоји не одређује довољно (пр. 91–94). Двотачка најављује прецизно одређење, идентификацију именичког појма; испред ње би могло стајати *а то је следећи*. Текст иза двотачке, тако, долази на питање *Коју?*:

(91) Али, схватио је да не може остати код свог **првобитног наума**: да украде мече из пећине, док је медведица одсутна у потрази за храном. (Вел.: 9)

(92) А кад је свануло, то ноћно таласање снова и привида престало је, и на белом дану остала је **проста истина**: суседа заиста није било. (Андрић: 41)

(93) **Сврха** овог јединственог фена је **врло једноставна**: њиме може да се осуши коса, али има на себи и један мали пипак, који може да уђе у ушни канал. (Заб.: 12)

(94) Даничић је дошао – што се каже – у **згодан час**: кад је, с једне стране, Вук увелике изводио језичку револуцију код нас и кад је, с друге стране, Миклошић увелике постављао нормални колосек славистици у Европи. (Бошк.: 187)

5.2.8. Први део реченице садржи придев чије значење није довољно одређено; двотачка најављује објашњење, конкретизацију тог појма. Испред ње би могло стајати *а то значи следеће*. Текст иза двотачке долази на питање *Какав?*.

(95) Архимандрит је Стефан био **врло прикладан човјек**: раста танка а висока, лица бела и весела, косе смеђе, образа дугуљастих. (Новаковић 1894: 375)

(96) Држећи је [биљчицу] испред себе, угледа на биљци два мрава. Били су **запослени**: други је ишао за првим који је носио неку полупрозрачну млечнобелу куглицу [...]. (Вел.: 11)

5.2.9. Иза двотачке може да следи и објашњење, конкретизација неког прилошког појма, исказаног неким адвербијалом у реченици испред двотачке. Испред двотачке такође може да стоји *а то значи следеће*. Текст иза двотачке долази на питање *Како?*.

(97) Tada se ponudi drugi sin da čuva jabuku, ali i on prođe **као i онај**: zaspi pod jabukom. (Броз 1892: 59)

(98) Уосталом, неслобода и духовно насиље ти, све до средине шездесетих, и нису задавали већих тешкоћа. Примао си их прилично **мудро**: као климатску нужду. (Дан.: 29)

5.3. Двотачка може најављивати конкретизацију неке ситуације. Део реченице који стоји испред ње самосталан је синтаксички, а семантички није сасвим: део иза двотачке чини читаву реченицу смисаоно целовитом – или, да се послужио речима Пешикана и др. (1993: 283), „реченица без ових допуна само [је] формално и граматички довршена, а у ствари је смисаоно недоречена, те ће тек с допуном добити праву мотивацију и смисао”.

5.3.1. Кад се у делу реченице испред двотачке именује нека ситуација означена глаголом општег значења, двотачка најављује конкретизацију те ситуације; испред ње је могуће реконструисати следећи текст: *то* [=ситуација означена глаголом одн. предикатом] *значи (подразумева) следеће*.

(99) Свуд **иди мудро**: мотри, разбирај, извештавај се. (Новаковић 1894: 376)

(100) А кад је мали чобанин остарио и стекао унучиће, орашчићи-палчићи **су их забављали**: љуљали их и певали им, да не плачу. (Макс.: 29)

(101) Иако нерадо, Немања је морао да призна да су му браћа у **праву**: медведица је очигледно била нањушила њихово присуство. (Вел.: 9)

(102) Захваљујући техничком напретку у производњи гласила [...] и утицају финансијских ајкула на уређивачку политику, и политику уопште, стање **се**, стотинак година после Бодлерове смрти, битно **погоршало**: просташтво је добило планетарни замах, збрисане су националне и локалне посебности, прорадила је једна и јединствена мрежа. (Дан.: 16)

(103) Ту пристижу и сви они који су упућени по казни, као прогнаници, из западних покрајина, и овде **се решава** њихова судбина: или се, помоћу цариградских веза и заштит-

ника, ослобађају и враћају кући или бивају упућени у место свога заточења у Малој Азији или Африци. (Андрић: 20–21)

5.3.2. У неким случајевима та конкретизација може се схватити као начин остварења ситуације из првог дела реченице; тако је у пр. 100 и 103. У следећа два примера значење другог дела реченице (онога иза двотачке) само је начинско (у пр. 104 начинско значење је сугерисано употребом глаголског прилога садашњег, а то значење експлицитно препознају и Пешикан и др. (1993) кад парафразирају пр. 105). Испред двотачке би се могао реконструирати израз *на следећи начин* (или би се могло рећи да двотачка има вредност везничког споја *тако / тиме што*).

(104) Школску 1908–1909 годину **провео је** на студијама у Немачкој: један семестар слушајући Бругмана, Хирта и Виндиша у Лајпцигу, један семестар слушајући Шульца, Цимера и Брикнера у Берлину. (Бошк.: 201)

(105) Све нас **је изненадио**: вратио је све без икаквог противљења. – Све нас је изненадио *тиме што* је вратио све без икаквог противљења. (Пешикан и др. 1993: 276)

(106) Ова теза **је доказива експериментално**: усуђемо у епрувету мало воде и заревати до кључања... (Симић и др. 1998: 115)

5.3.3. Двотачка најављује парафразу, објашњење текста (клаузе одн. клауза) који стоји испред ње. Испред ње би могло стајати *a to* [= ситуација означена целом клаузом] *значи следеће*.

(107) Живела у тој реци и нека риба коју није никад нико видео, али чији глас смо многи од нас чули. Она је становала у најширем и најдубљем виру и бавила се возарским занатом: била нека врста чамције. (Макс.: 12)

5.4. Испред двотачке је клауза која садржи (или имплицира) глагол у одричном облику, а иза двотачке је клауза која исказује која се ситуација реализује уместо оне прве; двотачка има вредност „него”. Овај случај није чест (у нашем корпусу је ограничен на два аутора, чији се стил и иначе одликује слободнијом употребом двотачке) и таква употреба двотачке може се сматрати стилски маркираном. Уместо ње могла би се употребити тачка са зарезом – а то би, вероватно, било и чешће решење.

(108) За долазак на универзитет **није се тражио** – само и толико – рад или таленат: тражила се легитимација покрајине, класе, расе и што ти ја знам чега. (Бошк.: 196)

(109) Скерлићу се чинило да је књижевни језик наш постао деведесетих година прошлога века књижевнији зато што се ослободио од филолошке контроле, од граматичарских догми, од филолошке критике. А **није**: он је постао књижевнији зато што је тек крајем прошлога века, [...] постао – књижевни језик. (Бошк.: 189)

(110) Његово је пожртвовање носило безизражајну маску; држао се као да је помагање ономе ко је у невољи најприроднији однос међу људима, као да си ту, несебичну и хитну помоћ, заслужио својим голим постојањем... **Ни** пријатељ, **ни** непријатељ: човек је човеку дужност, и он је ту дужност, према теби, предано извршавао. (Дан.: 52)

5.5. Двотачка може најављивати дефиницију, опис или еквивалент појма који стоји испред ње.

5.5.1. Двотачка најављује дефиницију или опис неког именичког појма. Испред ње би могло стајати *то је следеће*. Пешикан и др. (1993: 277) у так-

вим случајевима („у значењу објашњења (дефиниције), језичког еквивалента и сл.”) предвиђају црту – а она би се могла употребити и у нашим примерима:

(111) Разбој: направа за ткање (Симић и др. 1998: 114)

(112) Љубомора: та аждаја која убија љубав под изговором да је одржава у животу. (Заб.: 67, цитиран Хенри Елис)

(113) Београд: хаос, мафина, страх и политички терор. (Симић и др. 1993: 149)

Напомена. Кад је заиста употребљен глагол *јесам* / *бити*, за двотачку нема синтаксичких услова (први део реченице није самосталан), а ни прозодичких (осим ако набрајање није дуже). Упркос томе, у правописима налазимо и ове примере (наведене у оквиру употребе двотачке у набрајању):

(114) Дарови, који се не могу купити, јесу: здравље, лепота, младост, дух и спокојство. (Петровић 1912: 65)

(115) У тој клијети смјештени су: сто, столица, једна дугачка клупа, полица и гвоздени кревет. (Правопис 1960: 111)

(116) Основни математички појмови јесу: *тачка*, *права* и *раван*. (Симић и др. 1998: 115)

5.5.2. Текст који стоји иза двотачке износи садржај именичке јединице која стоји испред а која означава неку језичку (текстуалну) форму. Двотачка означава еквивалентност и испред ње би могло стајати *је следећи*. Кад су употребљене именице у творбеној вези с глаголима говорења, ови примери се приближавају употреби двотачке испред управног говора¹⁵.

(117) Nalog Titov: nitko ne smije dolje, dok i posljednji ranjenik nije prošaо. (Боранић¹⁰1951 [1921]: 75) – Уп. Тито је наложио: ...

(118) Две напомене уз ову анализу. Прва: ја сам при анализи наших примера ишао по суфиксалној, а не по лексичкој линији; друга ме линија овде мање интересује. Друга напомена: од именица уз које наведени примери стоје или могу стајати у нашем језику, ја сам узео само оне које су дате у Вукову Рјечнику и у Рјечнику Ивековићеву [...]. (Бошк.: 211) – Напоменућу: ...

(119) Белгијски град Лијеж је 1897. године запослио двадесет седам домаћих мачака. Опис посла: разношење поште по граду и оближњим селима. (Заб.: 16)

(120) Најзад су изменили, скратили свој општи део. Доказ: данашњи морфолошки склоп њихов [...]. (Бошк.: 218)

5.5.3. Двотачка најављује потпун или делимичан попис ставки које подразумева појам испред ње; испред ње би се могао реконструисати израз су *следећи* одн. *је следећи*:

(121) Придеви на *ћи*: *бријаћи* [...]; *целиваћи* [...]; *јахаћи* [...]; *обуваћи* [...]. (Бошк., стр. 211)

Напомена. Бабић и др. (2002 [1996]: 108) напомињу да се двотачка обично не пише „*iza naslova pod kojim dolazi nabрајање*, као што је SADRŽAJ, KAZALO, POPIS, PREGLED i sl.”. У правописима се такав случај обично не

¹⁵ Иза именице *питање* а испред клаузе која исказује садржину тог питања двотачка може да се напише и не мора; ако се напише, она проглашава клаузу независном и на њеном крају стоји упитник, као у следећем примеру: *Поставља се питање: ита је одредило, детерминисало поменути [...] развџтак Белићев?* (Бошк.: 192). Да нема двотачке, упитник на крају не би могао да стоји, јер би клауза била зависноупитна.

помиње, али се у пракси обично тако поступа: то је једно од оних правила која се усвајају прећутно.

5.6. Двотачка може да стоји и иза текстуалних конектора *напротив* и *обрнуто*. Она тада најављује експлицирање ситуације која се у њиховом значењу подразумева, а која је супротна у односу на оно што је изнесено претходном реченицом. Испред ње би се могло реконструисати *важи* (*десило се* и сл.) *следеће*.

Две тачке тада алтернирају са цртом и зарезом. Зарез би само означио да реченица није завршена, црта би најавила супротност и истакла део који следи, а двотачка најављује оно што ти конектори подразумевају, експлицирање њиховог садржаја. Двотачка, дакле, има највећи семантички набој од та три знака.

(122) Сок се сливао у Немањино грло и он је уживао. Одједном као да више није био ни нестрпљив, ни обес[т]ан, ни незадовољан због своје незадовољене жеље за мечетом.

Напротив: постао је смирен и весео. (Вел.: 11)

(123) Такав је, у извесном правцу, и Вуков језик у првим, а донекле и у доцнијим делима његовим; такав је и Његошев језик [...]. И **обрнуто:** такав није језик ниједнога од доцнијих и данашњих писаца наших. (Бошк.: 190)

6. Двотачка најављује обједињавање или уопштавање претходног садржаја

Примери из ове групе су управо супротни неким из претходне: испред двотачке се износи више ставки, а иза ње се оне обједињују – по речима С. Новаковића (1894: 376) – „после побрајања [се] у кратко понавља и у целину своди оно што је побројано”. У тим случајевима иза двотачке стоји заменичка реч 2. лица – овог пута анафорички употребљена (пр. 124, 125), одн. одрична заменичка реч (у пр. 126 она се подразумева) (в. и пр. 57):

(124) Пастири, који уз двојнице гоне своја весела стада на Космају; њихове витешке игре метања камена с размена; њихова хајка на курјака; њихове несташне шале; њихова веровања, са вилама и вилинским колом; Ивањ-дан са венцима ивањскога цвећа; Космај, са Марковим Столом, са његовим планинским ливадама и пашњацима, његовим гудурама и вировима: **све** је **то** он умео сложити ванредно сретно у овај свој спев, да би то, да није трагичкога свршетка, била најлепша идила што је може бити.

(125) Слободоумље, слободарство, слободољубље, слободија, слобоштина, кућица-слободица, сад измислише и слободиште: **толико** изведеница из језгра кога, у Вуковом *Рјечнику*, нема! (Дан.: 386)

(126) Ни тко шапће, ни тко збори, ни тко пјева, нит' се смеје: од сто гласа гласа чути није. (Новаковић 1894: 376) = „ниједног гласа чути није”

У средној употреби, двотачка најављује уопштавање онога што је испред ње речено конкретније:

(127) Потомци сељака-ратника ишли су за несумњивим господарем света, као што су и твоје сународнике предводили наопаки изабраници, као што је, уосталом, и господар планете био недостојан потомак оних који су, у XVIII веку, на Потомаку, ударали темеље

модерне демократије: циклус повести је пролазио кроз једну од најјаловијих својих фаза, чије су одлике осредњост и нискост. (Дан.: 47)

У датим примерима би уместо двотачке могла стајати – а вероватно би била и обичнија – црта.

7. Двотачка најављује садржај глагола говорења, мишљења и перцепције

7.1. Две тачке се употребљавају иза дела реченице¹⁶ којим се најављује управни говор или цитат – дакле, дословно пренесен туђ текст, говорени или писани¹⁷. То је једна од типичних употреба двотачке, и обрнуто: испред управног говора или цитата двотачка се обично пише. При томе – како смо видели и у т. 4.3, туђе речи по правилу почињу великим словом и обележавају се наводницима или цртом.

Управни говор је дословно навођење туђих речи, а туђе речи се дословно наводе онда кад је битна њихова формулација. Дакле, навођењем у виду управног говора туђе речи се истичу. Исту функцију – да истакне туђе речи тако што ће их најавити паузом – има и двотачка.

У делу реченице који се налази испред двотачке најчешће је употребљен прелазни глагол коме је туђи текст допуна; у питању је најчешће глагол говорења (пр. 128, а в. и пр. 41–45), али може бити и неки који означава стварање писаног текста (пр. 129), затим глагол мишљења (пр. 140), чулног опажања (пр. 131) и сл. Стога део реченице који најављује туђ текст најчешће није потпун ни семантички ни синтаксички. Упркос томе, на његовом крају глас се спушта и прави се пауза, и то се у писању обележава двотачком. Осим глагола, може бити употребљена и одговарајућа именица (пр. 130, а в. и пр. 45). Испред двотачке могла би се реконструисати реч *следећи* (у одговарајућем облику).

(128) Кад га је сасвим сатерао у камени угао, **рекао** му је тихим али страшним гласом, без увода: – Слушај, ствар је крупна [...]. (Андрић: 34–35)

(129) – Пиши даље – чује се опори глас старог фратра – **пиши**: „Једна клијешта велика, крешевска. Једна.” (Андрић: 18)

(130) Лебдело је [златно јагње] изнад њега и **зачуо је** глас и **речи**: „На теби је да сваком живом створу на земљи чиниш добро [...]” (Вел.: 38)

Међутим, уводни део реченице може бити тако срочен да би могао стајати и самостално (целовит је и семантички и синтаксички). У том случају двотачка саопштава да следи наставак реченице, а из контекста се препознаје да

¹⁶ Овде под реченицом подразумевамо целокупну реченицу, која обухвата и уводни текст (који најављује туђе речи) и туђе речи.

¹⁷ Туђи текст, при томе, мора бити заокружена целина – или потпун исказ (све што је неко рекао у једном наврату) или синтаксички и семантички заокружен део нечијег писаног исказа – једна реченица или више њих. Ако је у питању део реченице, онда се он ставља под наводнике, али се не уводи двотачком.

тај наставак доноси садржај глагола говорења (односно одговарајућих именица). Такви су пр. 131–134 (а в. и пр. 46–48). Испред двотачке могло би да стоји *са следећим речима*.

(131) Понекад се рвао са таквим човеком или грлио, био га или миловао, и једнако му се уносио у очи: „Признај, јади те не знали! Признај, и спаси главу, јер видећеш да ћеш крепати на мукама. Признај!” (Андрић: 32)

(132) А свако такво причање завршавао је чудним повицима, готово кликтањем: „Е! А!” (Андрић: 43)

(133) Озбиљним гласом обавестио је Смита да је центар града обавијен густом маглом: „Не види се врх Емпајер стејта. Предлажем да слетите овде!” (Заб.: 23)

(134) У писму написаном много година касније, 1991, стари лекар присетио се судбоносне посете музеју и онога што јој је претходило: „Историја медицине препуна је занимљивих приповести о откривањима болести [...]” (Заб.: 44)

Двотачка се пише и у драмским делима иза имена лика који изговара неку реплику:

(135) АНЂА (долази из леве собе): Шта си ме звао? (Бранислав Нушић, *Сумњиво лице*)

Иако се двотачком типично најављују нечије речи, њоме се може најавити и ономагопеја која имитира оглашавање неког ентитета који није човек (тада се она не ставља под наводнике и не пише се великим словом):

(136) Срце му је ударило као војнички бубањ: бум-бам, бум-бам. (Вел.: 26)¹⁸

Напомена 1. Иако се управни говор типично уводи двотачком, то не мора бити случај; наводници су тада довољни да укажу на то да су у питању туђе речи (пр. 137). Као водич за то да ли треба употребити двотачку или не, може послужити пад тона на крају уводног дела реченице¹⁹.

(137) Чим им је притрчао, почели су да му **довикнују** и „Бежи, ти мали!” и „Склони се, плачљивко!” и „Не играмо се с тобом!” и „Ниси наше друштво, ти, кмекави!” (Вел.: 29)

Напомена 2. Кад иза глагола *гласити* и *значити* следи читава реченица, обично се пише и двотачка (пр. 138, 139) – слично управном говору.

(138) Рибица му се праћакнула у рукама, весело, и Урош је разумео да то **значи**: „Спусти ме у воду и прати ме! Не бој се!” (Вел.: 58)

(139) Укратко, питање **гласи**: куда ће се упутити Украјина ако победи Јанукович [...]? (ЕК)

¹⁸ У оваквим случајевима, иако је двотачка чешћа, може се употребити и црта: [...] *повучем ручицу и катапултирам се – бум! – излетим из авиона у пламену* (ЕК).

¹⁹ У вези с тим, прокоментарисаћемо један пример из правописа: *Nije više govorila: „Šiti..., umiri se..., on će otići ako se ne javiš...”* (Бабић и др. 2002 [1996]: 107). Двотачка ту заводи читаоца на погрешан пут, јер тражи да се тон на том месту спусти; а ако се то учини, онда се тај део реченице чита као самосталан, па *није више говорила* стиче значење „ћутала је”; онда се очекује да иза двотачке следи неко објашњење, а не садржај глагола *говорити*. Стога је то управо пример за случај кад двотачку не треба употребити испред управног говора.

7.2. Наишли смо и на примере у којима управни говор није обележен нити је започет великим словом (140–144, а в. и пр. 43). У њима или говорник није тачно одређен (пр. 141, 142), или је управни говор уведен глаголом мишљења (као у пр. 140), или говорник цитира сам себе (пр. 143, 144). У таквим случајевима је управни говор тешко разликовати од неуправног; тако у пр. 141, 143, 144 само упитник одн. узвичник на крају реченице наводи на тумачење те реченице као независне, тј. тог говора као управног (на супрот томе стоје пр. као што је 149, где се због завршне тачке реченица иза двотачке тумачи као неуправни говор).

(140) Фра Петар је разговарао живље. Био је срећан што је нашао овог сабеседника, али је у себи одмах **помислио**: ја ово разговарам са болесним човеком. (Андрић: 40)

(141) Могао би ко **рећи**: јесте, али може ли се доказати да је суфикс њ употребљаван некад у словенским језицима за прављење придева од именица, од именичких општих делова? (Бошк.: 213)

(142) ... него заје тако [жена] по вароши, па што **кажу**: у једној руци слама а у другој ватра. (Андрић: 23)

(143) **Чудио си се**: откуд им право и храброст да с такве висине суде о нечему што их у сваком погледу превазилази? (Дан.: 18)

(144) **Кажем** ја увјек: ниси ти Растислав, него Распислав! (Андрић: 18)

7.3. Двотачка може најављивати садржину глагола говорења, мишљења и опажања и онда кад стоји испред изричне реченице. Тада се, кад су у питању глаголи говорења, не инсистира на томе да се туђе речи преносе дословно; другим речима, у питању је неуправни говор. Двотачка је обавезна кад су у питању асиндетске декларативне реченице²⁰, а необавезна – и експресивна (в. Белићеву анализу у т. 4.3) – кад је изрична реченица зависноупитна.

Глагол који изрична реченица допуњава може бити изречен (пр. 145–148), али се може и подразумевати (пр. 149–153); у тим другим случајевима двотачка је семантички оптерећенија, а тиме и стилогена²¹.

(145) Треба **знати**: књижевни језик није књижевни само зато што је језик књиге, језик писане речи [...]. (Бошк.: 190)

(146) Више **није било сумње**: тај неко га је журио! (Вел.: 79)

(147) **Чудио се** браћи: како могу тако мирно да спавају док вуци бесне. (Вел.: 25)

(148) Кад стигоше кући, **имају шта видети**: Баук се кроз мрежу измигољио и утекао [...]. (Макс.: 44) = „Кад стигоше кући, видели су...”

(149) **Једном речју**: Вук остаје на идеолошкој линији, ако тако можемо рећи, своје реформе књижевног језика. (Бошк.: 189) = „Можемо рећи једном речју...”

(150) Вруто **је** данима пажљиво **разгледао** оружје скривено у пећини: било је старинско али још у врло добром стању. (Вел.: 61) = „и видео: ...”

²⁰ И у *Граматици српског језика за гимназије и средње школе* (Поповић ¹²2010: 313) уз констатацију да изрична реченица може бити асиндетска стоји напомена да се тада „у писању обично стављају две тачке”; пример гласи: *Марко је рекао: доћи ће.*

²¹ Илуструјући своју тврдњу да су две тачке, кад „наглашавају да ће оно што је већ речено бити доречено и конкретизовано”, „важне за јасност и изразитост стила”, Пешикан и др. (1993: 283) наводе и следећи пример: *Схватио је мајчину намеру: ублажавала је његову љутњу на сестру* и парафразирају га на следећи начин: *Схватио је да мајка хоће [боље: намерава] да ублажи његову љутњу на сестру.* У питању је, дакле, асиндетска изрична (модална) реченица.

(151) Кад прошло двадесет година они тамо, али јест: не даду се врата отворити. (*Ново правописно упутство* [1943]: 55) = „... покушају да отворе врата, али виде / установе: не даду се врата отворити”

(152) **Погледа** кроз прозор: снег. (*Ново правописно упутство* [1943]: 55) = „Погледа кроз прозор и виде снег.”

(153) То што шушти **пропила** руком: сено (Д. Ћосић). (Симић и др. 1998: 114) = „... пропила руком и осети сено”

И следећи примери могу се интерпретирати тако као да је изостављен глагол говорења или мишљења испред изричне (декларативне или зависно-упитне) реченице. У њима је двотачку могуће заменити зарезом и цртом; и један и други знак би имплицирали да тон на том месту остаје подигнут, али би црта истакла текст који следи, исто као и двотачка. С друге стране, двотачком, која означава да тон на том месту пада, имитира се спорији говор, одн. смишљање реченице у току говора – што је опет стилогено:

(154) Али о свему томе – ја не мислим овде говорити; већ ћу узети само једно од свега тога, само питање постанка тих придева; друго ништа. Уз то и у вези с тим: ограничу се само на извештај број придева на *ћу* [...]. (Бошк.: 207) = „Уз то и у вези с тим, рећи ћу: ...”

(155) Остаје нам – да после свега реченог и на основу свега реченог овако резонујемо о постанку наших придева на *ћи* и *њи*, *ни*. Прво, што се општег дела тих придева тиче: ти придеви стоје данас у семантичкој вези с глаголским именицама поред себе [...]. Друго, што се суфикса тих придева тиче: ти придеви су направљени помоћу неког структуралног суфикса [...]. (Бошк.: 212) = „...што се суфикса тих придева тиче, можемо рећи / мислимо: ...”

(156) Дакле: шта представљају [...] српскохрватски придеви на *ћу* по постанку своје? (Бошк.: 207) = „Дакле, упитаћемо се: ...”

(157) Онима који нису читали ове бајке препоручујемо најлепшу. Али: која је то? Зашто? (Макс.: у тексту приређивача, стр. 47) = „Али, морамо се запитати: ...”

8. Узрок и образложење, последица и закључак

8.1. У овом случају део реченице испред двотачке потпун је у сваком смислу – и прозодијски, и синтаксички, и семантички. Иза двотачке следи клауза (или више њих) која исказује ситуацију која је у семантичкој вези са клаузом испред. Међутим, та семантичка веза није произвољна: у питању је најчешће узрок ситуације, али може бити и њена последица.

Дакле, двотачка најављује наставак реченице, али наставак који је у прилично добро дефинисаној семантичкој вези с текстом испред двотачке. Према томе, двотачка овде има и јасан семантички набој.

8.2. Најбројнији су случајеви у којима клауза иза двотачке износи узрок (пр. 158–166) или изазивача ситуације (пр. 167) коју означава клауза испред. Узрок неке ситуације може бити и питање које је неко сам себи поставио (пр. 166). У правописима се овакви примери наводе, али се правило углавном формулише помоћу речи *објашњење*, а не *узрок* (Новаковић 1894; Боранић¹⁰ 1951 [1921]; Симић и др. 1998; Бабић и др. 2002 [1996]; Пижурица и др. 2010), одн. да садржај другог дела истиче из садржаја првог (*Правопис 1960* – в. пр. 56). Двотачка овде има вредност „јер, наиме, из следећег разлога”.

(158) Otac i mati i drugi dvorani stanu ga odvrćati, da se prođe te sramote: kako bi on, carski sin, uzeo govedarsku kćer kod tolikih carskih i kraljevskih kćeri. (Броз 1892: 61)

(159) У тај мах донеше домаћину неке телеграме: пријатељи с разних страна Србије честитају му имени дан. (Новаковић 1894: 376)

(160) Бојим се њега: он може свашта учинити. – [Еквивалент:] Бојим се њега, јер он може свашта учинити. (Пешикан и др. 1993: 283)

(161) Та је сумња била неоправдана: у историјској документацији, па ни у Копитаровој преписци с аустријским државним органима, нема ни помена о некој његовој жељи да се Срби покатоличе или да приме унију. (Пижурица и др. 2010: 130)

(162) Вукова се није плашио: знао је шта треба да чини ако их сретне [...]. (Макс.: 30)

(163) Данас му је био срећан дан: открио је и пећину, и улаз. (Вел.: 7)

(164) Право говорећи, био је тежак човекомрзац. То ти је, у почетку, задавало понажећу муку: ниси имао искустава са племенитом суштином мизантропије. (Дан.: 53)

(165) Лако је било Вуку писати народним језиком: он је сељачки син из Подриња [...]. (Бошк.: 188)

(166) Јурнуо је до воде, одједном престрављен: шта ако је рибица отпливала и остала га овде, самог? (Вел.: 58)

(167) Танак али оштар звиждук допре до њега: Страцимир га је упозоравао на опасност. (Вел.: 8) = Звиждук је потицао од тога што...

8.3. Иза двотачке следи образложење за тврдњу (пр. 168), закључак (пр. 169) или претпоставку (пр. 170) који су изнесени у делу реченице пре двотачке. Реч је, заправо, о истом односу као у т. 8.2, само не у области стварног света, него у домену закључивања. Као и у претходном случају, двотачка има вредност „јер, наиме”.

(168) Људски сој, који се, ево, представља као Међународна Заједница, склонији је безразложној мржњи, него безразложној љубави: није га требало дуго наговарати на линч [...]. (Дан.: 30) = „...а то закључујемо из следећег: није га требало дуго наговарати...”

(169) Не, тај што се шуња никако не може бити човек: тако нечујно испуњава простор својим кретањем само дивља звер. (Вел.: 26) = „а то се закључује из следећег: тако нечујно испуњава простор...”

(170) Затим као да је [медведица] постала опрезна: почела је да њуши ваздух и да гледа око себе. (Вел.: 7) = „...а то се закључује из следећег: почела је...”

8.4. Видели смо да се и у неким правописима помиње да се двотачка ставља и између двеју реченица од којих друга износи последицу прве (пр. 171–175). Додајмо да у питању, евентуално, може бити и исход неке ситуације (пр. 178), као и да последица може бити и неки говорни чин (пр. 179). Двотачка у овој употреби има вредност „тако да / због чега се дешава следеће”. Ипак, ова њена употреба није много продуктивна и такви примери су стилски обележени.

(171) I rešetو srce ima: stani mu na jedan kraj, ono će te drugim po golijenu. (Броз 1892: 59)

(172) Oni svi na to pristanu: djevojka posadi tri loze u bašči i svakome namijeni po jednu. (Броз 1892: 59)

(173) Стрина ти не може никад да буде без бриге: сад опет хуче, кад ће те видети окућена. (Новаковић 1894: 376)

(174) Па гдје скокну, пусти колан пуче: силан ага на трави се нађе. (Петровић 1914: 48)

(175) Закони тржишта су угушени: инфлација је неминовна. (Симић и др. 1998: 114)²²

(176) Пакети старих новина, од наизменичног накишњавања и сушења претворени у дрвенасту масу: пакети сад личе на натруле шумске пањеве, као да се хартија вратила у сировину од које је произведена. (Дан.: 356)

(177) Начињен је покор у мишљењу, моћ расуђивања је ограничена и усмерена у правцу који одговара поробљивачима јавног мњења: о свим појавама и збивањима с којима нисмо у непосредној вези, с којима немамо личног искуства, ми мислимо оно што нам је преко новина и телевизије потурено, а то значи да ништа не мислимо [...]. (Дан.: 17)

(178) Цело поподне си повео на тржићу: ништа да се појави... (Дан.: 182)

(179) Лето неће вечно трајати: напуни свој амбар. (*Заб.*: 67, цитиран Хесиод) = „Лето неће вечно трајати и због тога ти кажем следеће: напуни свој амбар.”

8.5. Двотачка најављује закључак из претходне ситуације и има вредност „дакле”, „из чега закључујемо следеће”. Однос између ове две ситуације је исти као и однос између узрока и последице, само важи не у домену стварног света, него у домену закључивања (епистемичком домену).

(180) Нема аута испред куће: Милан још није дошао с посла.

(181) Тело у једнаким временским размацима не прелази исте него различите путеве, најпре мање па све веће: кретање је променљиво, односно – убрзава се. (Симић и др. 1998: 114)

9. Двотачка испред набрајања

9.1. Пре него што пређемо на разматрање ове употребе, треба да дефинишемо набрајање. Прво питање јесте: колико ставки мора бити да би се могло говорити о низу, набрајању? У *РСЈ* као основно значење речи *набрајати* налазимо „наводити, спомињати једно за другим, низати, ређати: ~ имена, ~ разлоге”, а основно значење речи *низ* јесте „више лица, предмета, појава и сл. који су један поред другог или један за другим, у једном реду: ~ људи, ~ кућа, ~ година, геометријски ~”. Да би се „низале једна за другом”, „низале и ређале”, одн. „биле једна поред друге или једна за другом”, ставки би, како се чини, морало бити бар три.

Друго је питање – шта је у синтаксичком погледу набрајање? Можемо рећи да тада има више синтаксичких јединица у напоредном односу које се налазе, као конституенти, у оквиру неке више јединице. Ти конституенти се могу уклапати у реченичну структуру непосредно (нпр. *Засадила сам цвеће, воће и украсно жбуње*) или посредно – преко неког другог конституента (*Засадила сам ово: цвеће, воће и украсно жбуње*). Док се у другом случају двотачка мора употребити, у првом је пре изузетак него правило, и о тим случајевима ће даље бити речи.

²² Симић и др. (1998) тим примером илуструју да „[с]адржај што се износи после две тачке, може произлазити из оног што им претходи као последица из узрока или сл.”. Међутим, оно што следи за двотачком овде би се могло интерпретирати и као закључак. (као и пр. 181, којим се у том правопису илуструје исто правило).

9.2. Видели смо (т. 4.2.2) да двотачку испред набрајања треба писати ако се тон спушта и прави пауза. Видели смо и да се то дешава кад се низ „посебно издваја и наглашава као набрајање, ако му се придаје карактер подробног ређања или неког пописа (што углавном бива кад је набрајање дуже” (Пешикан и др. 1993: 282); такав је пр. 4, а такви су и пр. 182–184. У тим слушајевима, дакле, део испред двотачке стиче прозодијску самосталност иако није самосталан ни семантички ни синтаксички.

(182) Највећа је част на мрсу: љети печено јагње, а зими прасе, уз то погача, медена ракија и цицвара и гибаница. (Новаковић 1894: 375)

(183) Гледао је презриво и одговарао дрско: да не знају шта говоре, да им је то могао казати неко необавештен, да су француски цар и турски султан велики пријатељи и да је из Цариграда поручено... (*Правонис 1960*: 111)

(184) Потписници уговора обавезују се: да ће своје јединице повући на полазне линије, да ће се међусобно обавештавати о покретима својих јединица, да ће спорове разматрати у заједничким органима контроле примирја... (Пижурица и др. 2010: 130)

Некад се пауза може, али и не мора направити. Двотачка се тада може ставити да би дугачка реченица била прегледнија и лакше се разумела:

(185) У уобичајене ставке које се налазе у регистру финансијских интереса спадају: поседовање акција у јавним и приватним компанијама, право својине на непокретности, новчане накнаде на име директорске функције или на име пословног партнерства... (*Parlament i demokratija u XXI veku*, Beograd: UNDP Srbija, str. 100)

9.3. Постоји још један случај кад се двотачка употребљава и онда кад део реченице који најављује набрајање није синтаксички потпун. Наиме, Пешикан и др. (1993: 282) кажу да су две тачке „обавезне ако је почетак низа и формално обележен [...] преласком на нови ред (тј. рашчлањеношћу низа на пасусе)” и то илуструју следећим примерима:

(186) Потписници уговора обавезују се: ... [обавезе у посебним пасусима].

(187) Из стога се изузимају ови случајеви: ... [набројени изузеци].²³

Примећујемо да је само у пр. 187 део реченице испред двотачке садржи најавну реч, па је целовит не само прозодијски него и синтаксички; стога би се двотачка писала и да се ставке не наводе у посебним пасусима. У пр. 186 први део стиче прозодијску самосталност само захваљујући томе што се ставке наводе у посебним пасусима.

Напомена 1. Бабић и др. (2002 [1996]: 108) сматрају да се двотачка не сме стављати иза проклитике, као у следећем примеру:

(188) То је потребно за:

- чвршћа и дугорочнија programska povezivanja
- интензивирања примijenjenih i razvojnih istraživanja
- prilagođavanje uvoznih tehnoloških rješenja...

²³ Пижурица и др. (2010) о овом случају уопште не говоре, иако је он у пракси чест. Уместо тога, пр. 186 преузимају у облику који је наведен као пр. 184, где се двотачка пише зато што је набрајање дуже, па део испред њега стиче прозодијску самосталност.

И заиста, пошто се проклитика изговара заједно с речју која следи за њом, иза ње се не може направити пауза; ако писани текст треба у највећој могућој мери да следи говор одн. читање наглас, двотачки ту није место. Међутим, треба додати да се то правило не односи на оне напоредне везнике који могу служити као конектори, какав је у пр. 189 везник *или*:

(189) Ми, на пример, кажемо: *Сунце се рађа*. Или: *Сунце излази и залази*. (Шипка: 217) = „Или кажемо: ...”

Напомена 2. У вези са навођењем сваке ставке у засебном реду одн. пасусу поставља се питање да ли оне почињу великим или малим словом. Начелно говорећи, пошто су ставке у набрајању, заједно с текстом који се налази испред двотачке, делови исте реченице, било би логично да се пишу малим словом. Тако се и прописује (Анић и Силић 2001: 59; Симић 1998: 115).²⁴

Међутим, ставке у набрајању могу саме почињати великим словом (што мора бити случај кад се састоје од више реченица). Тада се поставља питање да ли се и оне могу најавити двотачком (иза које треба, као што смо управо видели, писати мало слово)? Одговор који се нама чини прикладним јесте да не могу.²⁵ Начин да се тај случај реши јесте да се набрајање најави одговарајућом речју, а да на крају такве реченице стоји тачка (слични случајеви дати су у напомени у оквиру т. 5.2.2). То бисмо могли илустровати следећим примером:

(190) У писању запете у вези са зависним реченицама примењују се следећа правила.

- 1) Ако је зависна реченица у инверзији, запета се мора писати.
- 2) Ако је зависна реченица уметнута међу друге делове више реченице, издваја се запетама.

9.4. Ставке у набрајању се понекад наводе у истом пасусу као и део реченице који их најављује, али су обележене бројевима или словима (пр. 191, који наводе Анић и Силић 2001: 58, у другачијем контексту). Тада се, паралелно случају кад се ставке наводе у посебним пасусима, двотачка може писати и кад нема прозодијских услова за то.

(191) *Mogućnost za širenje epidemije opet nastaje čim broj oboljelih poraste, a taj broj raste:* a) *opadanjem broja imunih zbog kratkotrajne imunosti;* b) *rađanjem djece koja su osjetljiva;* c) *migracijom, dolaskom neimunih ili odlaskom imunih iz kolektiva;* d) *umiranjem starijih, uglavnom imunih;* e) *gladovanjem, iscrpljenošću itd.*

²⁴ Анић и Силић (2001) наводе и изузетке од тог правила; али пошто они залазе у употребу великог и малог слова више него што је то у вези с нашем основном темом нужно, о томе нећемо дискутовати.

²⁵ Тај случају помињу само Симић и др. (1998: 115): „Двотачка испред низа у набрајању, кад после ње следи велико слово) [...] може се заменити тачком [...]”

10. Двотачка најављује пример(е)

10.1. Пешикан и др. (1993: 282), уз правило да двотачка стоји „при преласку на нечији наведени текст, иза речи које га најављују”, дају и следеће, споредније правило: „Две тачке се пишу и при преласку на текст који се наводи као илустрација, оглед примене или доказ каквог правила, оцене, закључка и сл.” То правило, слично формулисано, имају и Пижурица и др. (2010: 131) и илуструју га пр. 192; додаћемо и пр. 193, из нашег корпуса. Двотачка има вредност „на пример”.

(192) Предлогом *за* у инструменталној синтагми одређује се место које се налази са било које стране предмета означеног именицом у инструменталу:

За другом ватром, у суседству, друкчији људи и друкчији разговори. – *За својим столом...* седео је пуковник ...

(193) Ипак, грешка у читању, а код нас и у писању, јавља се само у имену *Miguel*: *Мигуел Сервантес*, *Мигуел Најдоорф*. (Шипка: 140)

Можемо приметити две ствари. Најпре, двотачка и у овој употреби служи најави; дакле, то је суштински иста употреба као и у досадашњим случајевима – а то ће рећи интерпункцијска, а не правописна у ужем смислу (каквом је сматрају Пижурица и др. 2010). Друго: у датим примерима није неопходно да буду наведена два примера; довољан је само један. Другим речима, кад двотачка најављује егземплификацију, колико год примера да има, она се мора написати.

10.2. Примери се експлицитно најављују изразом *на пример*. Иза њега се двотачка пише кад примера има више:

(194) Општију примену има овакво писање две тачке у значењу ПРЕМА, највише кад се предочавају односи бројева и граматичких облика; на пример: *размер карте 1 : 50000; инфлација 1 : 15; резултат утакмице 4 : 1; однос наставака -ом : -ем, -ов : -ев; алтернације глаголских основа доводити : довести, извлачити : извући, рађати : родити* итд. (Пешикан и др. 1993: 283)

Неки правописи помињу и скраћеницу израза *на пример*, забрањујући двотачку иза ње (Боранић ¹⁰1951 [1921]: 76) или констатујући да се ту – као и иза осталих скраћеница – она обично не пише (Бабић и др. ⁶2002 [1996]: 108). Иако српски правописи о томе не говоре ништа, прегледањем ЕК утврдили смо да у српској средини углавном тако и поступа – вероватно због тога што иза скраћенице *нпр.* у гласном читању никад не би било прозодијских услова за двотачку; стога се сразмерно малобројни примери са двотачком иза те скраћенице доживљавају као грешка (као у следећем случају: *Тврда гума (нпр.: ебонит)* – пример из ЕК). Међутим, кад се та скраћеница нађе на крају пасуса, двотачка се иза ње и пише (као што то чине Пешикан и др. 1993) и не пише (како се то чини у *Синтакси савременога српског језика*, Београд: Институт за српски језик САНУ / Београдска књига / Матица српска, 2005). На исти начин се у пракси различито поступа и са двотачком иза скраћенице *уп.* кад та скраћеница најављује пример(е) а стоји на крају пасуса. Аутори који у таквим случајевима стављају двотачку на крај пасуса чине то, изгледа, из графичких разлога: да би се крај пасуса некако и визуелно обележио.

11. Друге најавне употребе

11.1. Пешикан и др. (1993: 282) кажу и да се двотачка пише „између имена аутора и наслова или назива његовог дела” и дају следеће примере:

(195) Винсент ван Гог: Звездана ноћ (потпис испод слике)

(196) Ђуро Даничић: Српски акценти (у библиограф.)

Пижурица и др. (2010: 131) преузимају то правило, али ту употребу двотачке сврставају у правописну, не у интерпункцијску. Сматрамо да то није оправдано: испред двотачке би се могло реконструисати *следеће дело* – дакле, она опет служи најави, као и у другим интерпункцијским употребама.

11.2. Двотачка има и неке најавне употребе које се углавном тичу научних текстова.

Двотачка се по конвенцији ставља између броја који означава годину објављивања рада и броја који означава број странице на којој се налази извор. Испред двотачке би се могао реконструисати текст *на следећој страни*.

Такође се може, у библиографијама, писати иза скраћенице библиографске јединице каква се јавља у тексту, а испред пуне библиографске јединице (како је и у овом раду).

Бабић и др. (2002 [1996]: 100–101) сматрају да двотачку не треба приликом навођења библиографских јединица стављати иза речи у кад за том речју следи назив зборника или других књига у којима је објављен неки рад, као у примеру *у: Оценаш из Хрватске*; у тим случајевима или реч у треба изоставити, или, ако није јасно о чему је реч, „staviti imenicu која означаје *parav djela*”, одн. њену скраћеницу: *и knj.*, *и zb.* Начелно бисмо се с тим могли сложити.

12. Типичне грешке у употреби двотачке

12.1. Грешке у употреби двотачке (грешке са гледишта нормe која у Србији важи од почетка деведесетих година) веома су честе. Иако се и ту може запазити више случајева, већина њих се суштински своди на исто: двотачка се употребљава и тамо где не постоје прозодијски услови за њу.

12.2. Један такав случај – који се, видели смо (т. 4.2.2), налази и у правописима – јесте да се двотачка аутоматски ставља испред набрајања (тј. више конституената у напоредном односу), тамо где нема ни прозодијског ни графичког услова за њу:

(197) Схватање детета односи се на атрибуте за које испитаници сматрају да добро описују децу (нпр. дете је: „добро”, „анђеоско”, „безазлено”, односно „неразумно”, „лукаво”, „себично” итд.). (ЕК)

(198) У истој екипи тренирају играчи: Јован, Петар и Бранко. Њихова презимена су: Петровић, Јовановић и Бранковић. (*Заб.*, стр. 26)

(199) Понављање радње у прошлости се исказује употребом: перфекта, потенцијала, императива. (Студ. рад)

(200) Глагол „путовати” је по природи персоналан [...], за разлику од глагола као што су: *грмети, севати, сванути...* (Студ. рад)

Видели смо, такође, да таква употреба двотачке може читаоца упутити у погрешном смеру: пошто испред низа не стоји најавна реч, двотачка се чита у свом објашњавачком значењу – као „а то је / а то су”, чиме се може чак добити и другачије значење. Такав је пр. 201 (а в. и пр. 13–18). Срећом, у разумевање реченица читалац уноси и своје позадинско знање (знање о свету), тако да такве грешке обично немају озбиљних последица (нпр. у пр. 200 знамо да глагола има много више него три). Ипак, да двотачка ипак може бити истински дистинктивна, показује пар реченица у пр. 202: са двотачком се подразумева да су *ли, да ли* и *зар* све упитне речце које постоје, а без двотачке се имплицира да их има још.

(201) У инструменталу ће стајати и именице уз глаголе: *заливати, хранити, послужити*. (Студ. рад)

(202) Обележја ових реченица су упитне речце: *да ли, ли, зар*. – Обележја ових реченица су упитне речце *да ли, ли, зар*.

12.3. Видели смо да се двотачком текст који се најављује нужно и истиче. Одатле је она уопште схваћена као средство за истицање, тј. за најаву реченичног фокуса (пр. 203, а такви су, практично, и пр. 201 и 202):

(203) Упитне реченице су независне реченице којима се поставља питање, те је њихова комуникативна функција: ПИТАЊЕ. (Студ. рад)

Томе би се могли прикључити и случајеви кад се двотачка ставља испред два конституента у напоредном односу, будући да не може бити у питању набрајање:

(204) Примера ради, у народним изрекама попут: „готов за секирче” или „зрео за сјекиру” види се однос према обичају... (*Заб.*, стр. 4)

(205) Апозитивне одредбе се могу поделити на: апозитив и апозицију. (Студ. рад)

(206) Овим реченицама се не изриче реална ситуација, него модална, тј. она ситуација која се: жели, мора. (Студ. рад)

12.4. Двотачка се некад употребљава да одвоји два слоја текста – предметни језик (пример) од метајезика, или наслов дела од остатка текста и сл. Она тада замењује писање тих речи под наводницима или другим типом слова. Пошто у таквим случајевима нема прозодијских услова за двотачку, могли бисмо рећи да би ти други начини, ако су могући, били бољи (пр. 207–211; в. и пр. 17). Кад је реч о навођењу значења (тј. о допуни глаголу *значити* и сроднима), њега би требало ставити под наводнике (пр. 212, 213).

(207) Једно од начела које заступа, али не само кад су мачке у питању, јесте: добијеш колико си спреман да даш. (*Заб.*: 51)

(208) А хтело се, ваљда, рећи нешто сасвим друго, па се тако могло и написати: „Позивате се (или: позивамо Вас) на заједнички састанак [...]” (Шипка: 205–206)

(209) У реченици: Људи су некада путовали возом [...]. (Студ. рад)

(210) За зависни конституент именичке синтагме употребљава се општи назив: атрибут. (Студ. рад)

(211) Следећа реченица може се тумачити кроз метафору: Научна аргументација је путовање. (Студ. рад)

(212) *Nadjenet će sinu ime Emanuilo, koje će reći: s nama Bog.* (Броз 1892: 61) – Боље... *које ће рећи „с нама Бог“.*

(213) *Ta planinska kosa zove se Rebro. A Rebro upravo i znači: planinska kosa.* (Анић и Силић 2001: 57) – Боље *А Ребро управо и значи „планинска коса“.*

У пракси се срећу случајеви кад се и ставља и двотачка и део текста се издаваја и на други начин; двотачка је ту сасвим излишна:

(214) Одговори на сва ова тешка питања у другом делу ове поучне приче под насловом: „Crazy Belgians”. (Заб.: 40)

(215) Ове расправе ван Вејкове штампане су и у засебној књизи с насловом: *Les langues slaves.* (Бошк.: 199)

(216) Насупрот томе, реченица: *Ноћас је пала роса* – није у језику необична. (Шипка: 217)

(217) чак постоји изрека: *доносићу ти цигарете у затвор*, која не води рачуна о томе да ли потенцијални затвореник пуши. (Студ. рад.)

(218) Прошетајте мало улицама места у коме живите, па ћете, вероватно, наићи и на понеку угоститељску радњу на којој пише: PIZZERIJA (уместо: PIZZERIA, или ПИЦЕРИЈА), или ЋЕВАПЦИНИЦА (уместо: ЋЕВАБЦИНИЦА), БУРЕКЦИНИЦА (уместо: БУРЕГЦИНИЦА) и сл. (Шипка: 142)

(219) То је некада била пуна реч, која је значила: „овај”, „тај”, а гласила је: СЪ, СЕГО. По томе, онда, и данас значи: „овога дана”, или, тачније: „дана овога”, што је постало од некадашњег ДАНА С(ЕГО). (Шипка: 195)

12.5. У корпусу смо наишли и на пример обрнут у односу на досадашње: да прозодијски услови за двотачку постоје, а она се не пише. У питању је управни говор, што пример чини веома необичним – и само је још један доказ како се у пракси може наићи на свакојаке случајеве:

(220) Кад женка позове кћерку или сина делфина, другарица другарицу, пријатељ неког од другара, овај му спремно одговара и каже „Ту сам, дођи да пливамо заједно!”. (Заб.: 25)

13. Закључак

13.1. Општа употреба двотачке

Из читаве претходне анализе могли бисмо закључити да двотачка одговара оној паузи у говору која служи најави – и то је њена општа употреба, која се може препознати у свим њеним посебним употребама. Због тога испред двотачке постоји или, чешће, може да се реконструише катафорички употребљена показна реч *овај*, *следећи* и сл.; а када се таква реч употреби, двотачка је, осим у ретким случајевима (в. напомену у т. 5.2.2), обавезна.

Међутим, оно што се двотачком најављује припада одређеном тематском кругу: то може бити одређење неког појма или ситуације (о чему смо говорили у т. 5), обједињавање или уопштавање претходног садржаја (т. 6), садржај глагола говорења, мишљења и опажања – типично у облику управног, али понекад и у облику неуправног говора (т. 7), узрок и, ређе, последица неке ситуације – било да је реч о деонтичком или епистемичком плану (т. 8).

Може да најави и „чисто” набрајање – оно које није покривено ниједном од претходних употреба (т. 9), као и примере (т. 10). Има и неке мање важне најавне употребе (т. 11). Другим речима, двотачка има одређену семантику.

Тиме што најављује неки садржај, двотачка га нужно и истиче. Одатле су се развиле и неке употребе које се не могу сматрати исправним (т. 12.3).

13.2. Самосталност дела реченице испред двотачке

Део реченице испред двотачке мора, како смо видели, у неком смислу – прозодијски, синтаксички, семантички – бити целовит. Прозодијска целовитост (која се састоји у томе што се тон на крају тог дела реченице спушта и после њега прави пауза) обавезна је и јавља се у свакој њеној употреби. Она се типично ствара на основу синтаксичке целовитости тог дела реченице, али може постојати и кад први део реченице није синтаксички целовит (што се дешава у неким случајевима набрајања и, у типичним случајевима, приликом најаве управног говора). Најзад, први део реченице може бити целовит и семантички – што се догађа кад се двотачком најављује узрок или последица.

У случају кад се ставке набрајају у посебним пасусима, двотачка се понекад ставља и кад за њу не може бити прозодијских услова (а то је после скраћеница); тада за њу, уместо прозодијских, постоје графички разлози: да се пасус који најављује набрајање визуелно ограничи (о томе је било речи у т. 10.2).

Најчешће грешке у употреби двотачке проистичу управо из тога што се правило о прозодијској целовитости дела реченице испред двотачке не поштује (т. 12.2, 12.4).

13.3. Дистинктивност двотачке

Двотачка улази у фонолошку опозицију с другим интерпункцијским знаковима²⁶. Најпре, дистинктивна је у односу на тачку, на исти начин како су то и зарез, црта или тачка са зарезом: обавештава читаоца да реченица није готова, него да следи наставак. А од тих других знакова разликује је управо семантика о којој смо малочас говорили.

Наиме, зарез типично бележи паузу испред које тон остаје подигнут, чиме само обавештава читаоца да реченица није готова. Тачка са зарезом означава паузу испред које се тон спушта, а део реченице испред и онај иза ње у сваком су погледу самостални; при томе ти делови стоје у блиској, али било којој значењској вези. Црта, као и зарез, типично обележава паузу испред које тон остаје подигнут, с тим што та пауза служи за истицање онога што следи. Испред двотачке, као и испред тачке са зарезом, тон се спушта, али она, као и црта, служи за истицање – и, поврх тога, наговештава одређену

²⁶ Ово је у духу разлике коју је Клајн (2000) успоставио између конвенционалне и функционалне употребе графема: ова друга „одражава неку фонолошку опозицију”, а обухвата и употребу интерпункцијских знакова.

семантичку везу између онога што јој претходи и онога што за њом следи. У исто време, њен семантички набој – који се често може експлицирати неким изразима (*јер, наиме, из следећег разлога, а то је / су, да, на пример* итд.) чини реченицу краћом и упечатљивијом²⁷.

Можемо закључити да је двотачка у неким употребама незаменљива – а то је кад најављује садржај глагола говорења, мишљења и опажања, кад јој претходи катафорички употребљена реч, кад најављује узрок и последицу и у случајевима „чистог“ набрајања. Видели смо, међутим, да се у великом делу своје употребе – а то је кад најављује одређење или уопштавање неког садржаја – може заменити цртом – која је, како се чини, у тим употребама и потискује²⁸. Понекад, али не често, може се заменити и тачком са зарезом и зарезом.

Двотачка може бити дистинктивна и у односу на одсуство интерпункцијског знака, како је у пр. 221 (а в. и пр. 202).

(221) Речца *не* се пише спојено с именицама: *невера, неистина, незнање, неразумевање*.

Наиме, у пр. 221 двотачка најављује егземплификацију, а без ње би реч именица и оно што следи за њом припадали истој синтагми, па би се разумело да се речца *не* пише само с наведеним именицама²⁹.

13.4. Обрада у правописима српског језика

Можемо рећи да се – са часним изузетком С. Новаковића (1894) – српски правописи нису двотачки одужили на достојан начин, будући да је њена употреба неоправдано поједностављивана и обично илустрована малим бројем типских и недовољно разграничених примера.

Двотачку су најпотпуније и највестраније обрадили Пешикан и др. (1993): дали су јасно упутство за њену употребу испред набрајања, приметили да сви случајеви набрајања нису исти, истакли семантичку вредност двотачке и утврдили њену стилску функцију.

Правопис који сада важи (Пижурница и др. 2010) чини, нажалост, у односу на свог претходника корак уназад, будући да није преузео све његове добре стране, а измене које је унео нису послужиле побољшању (в. наше коментаре у т. 4.2.2, 4.4., 9.3, 10.1. и 11.1). Између осталог, видели смо да се друго и треће правило које даје не разликују толико да би могла служити као упутства кориснику (у оба се говори о *конкретизацији*); сами примери не

²⁷ Стога Пешикан и др. (1993: 276) и кажу да две тачке наговештавају „да ће оно што је већ речено бити доречено и конкретизовано“ изричитије него алтернативни знакови, због чега су „важне за јасност и изразитост стила“, те да „омогућују једноставнији склоп реченице, пошто замењују речи и облике којима би се зависни односи изричито исказали“.

²⁸ Могуће је да се то догађа зато што је црта визуелно упадљивија од двотачке, будући да заузима више места и да и испред и иза ње постоји белина. Стога је погоднија за истицање.

²⁹ Тај пример потиче из личног искуства аутора овог рада: на нашу реченицу из пр. 203 једна стручна језичка комисија ставила је примедбу да таква формулација „упућује да се само наведене именице пишу заједно са *не*“ – полазећи, очигледно, од закључка да је двотачка написана због набрајања, тј. полазећи од правила да се двотачка аутоматски пише испред набрајања.

помажу много, јер они за 2. правило обухватају разнолике случајеве, укључујући и идентификацију појма испред двотачке (такав је трећи пример) – а такви примери илуструју 3. правило. Додајмо за се у првом примеру који илуструје 2. правило (овде под бр. 222) не види никакво оправдање за двотачку, него би то био сасвим добар пример за тачку са зарезом; а други пример у оквиру истог правила (пр. 223) није погодан (део испред двотачке није јасан, тако да се не може поуздано рећи какав је семантички однос између њега и дела иза):

(222) Питате ме, драго моје дете, да ли и даље волим живот. Признајем вам да налазим у њему жестоке болове: али ми је смрт још одвратнија.

(223) Нису ме чудили: откако смо ућутали једно према другом и удаљили се једно од другог... као да смо се приближили.

Из читаве наше анализе можемо закључити да је двотачка добар пример за то да се правописи у нашој средини традиционално не читају много, али и за то да би и они сами често могли бити потпунији и прецизнији.

Један број примера преузет је из задатака студената са писменог испита из предмета Синтакса српског језика, у јануарском и фебруарском року 2014. (иза примера стоји скраћеница *Студ. рад*). Осим тога, наведено је и неколико примера из појединачних извора (податак се налази у загради иза примера). Има, најзад, неколико примера које смо преузели из свакодневне језичке праксе, али нисмо могли навести тачан извор.

ИЗВОРИ

- Андрић 1985:** Ivo Andrić, *Prokleta avlija, Most na Žepi*, Sarajevo: Svjetlost.
- Бошковић (Бошк.) 1978:** Радосав Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*, Титоград: ЦАНУ.
- Велмар-Јанковић (Вел.) 1998:** Светлана Велмар-Јанковић, *Књига за Марка*, Београд: Стубови културе.
- Данојлић (Дан.) 2002:** Милован Данојлић, *Пустоловина или исповест у два гласа*, Београд: Филип Вишњић.
- ЕК:** Корпус савременог српског језика Природно-математичког факултета у Београду, www.korpus.matf.bg.ac.rs.
- Политикин Забавник (Заб.):** Политикин Забавник, бр. 3210, 16. 8. 2013.
- Максимовић (Макс.) 2001:** Десанка Максимовић, *Тако је причала мени моја бака (Избор из бајки)*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Шипка 2007:** Милан Шипка, *Занимљива граматика*, Нови Сад: Прометеј.

ЛИТЕРАТУРА

- Анић и Силић 2001:** Vladimir Anić, Josip Silić, *Pravopis hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi Liber.
- Бабих и др. 2002 [1996]:** Stjepan Babić, Božidar Finka, Milan Moguš, *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga (6. izdanje).
- Белић 1923:** Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Белић 1934:** Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1934. (3, поправљено издање).
- Белић 1950:** Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика* (ново, допуњено и исправљено издање), Београд: Просвета.
- Боранић 1951 [1921]:** D. Boranić, *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga (10. izdanje).
- Броз 1892:** Ivan Broz, *Hrvatski pravopis*, Zagreb.
- Дешић 1994:** Милорад Дешић, *Правопис српског језика – Приручник за школе*, Земун: Нијанса / Никшић: Унирекс.
- Клајн 2000:** Иван Клајн, „Конвенционално и суштинско у правопису”, [у књизи] *Лингвистичке студије*, Београд: Партедон, стр. 137–161.
- Кликовац 2013:** Душка Кликовац, „Граматичка категорија лица код показних речи у српском језику”, *Зборник Матице српске за славистику*, бр. 83, стр. 269–286.
- Новаковић 1894:** Стојан Новаковић, *Српска граматика*, Београд: Државна штампарија.
- Ново правописно упутство [1943]:** *Ново правописно упутство српског књижевног језика*, Београд: Министарство просвете.
- Петровић 1912:** Милан Петровић, *Српска граматика с правописом*, Нови Сад.
- Петровић 1914:** Милан Петровић, *Српски правопис за средње школе*, Нови Сад.
- Пешикан и др. 1993:** Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Пижурица и др. 2010:** Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српског језика, измењено и допуњено издање* (Редакција: Мато Пижурица (главни редактор), Милорад Дешић, Бранислав Остојић, Живојин Станојчић), Нови Сад: Матица српска.
- Поповић 2010:** Љубомир Поповић, „Синтакса”, [у књизи] Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика за гимназије и средње школе*, Београд: Завод за уџбенике.
- Правопис 1960:** *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска / Загреб: Матица хрватска.
- Правописно упутство [1929]:** *Правописно упутство за све основне, средње и стручне школе*, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.
- РСЈ:** *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска, 2007.

- Симић и др. 1993:** Радоје Симић, Живојин Станојчић, Бранислав Остојић, Божо Ћорић, Милош Ковачевић, *Правопис српскога језика са речником*, Београд: ЧИП „Штампа” / Никшић: ИТП „Унирекс”.
- Симић и др. 1998:** *Правописни приручник српскога књижевног језика* (приредила правописна комисија, одг. ред. Радоје Симић), Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.
- Стојановић 1891:** Љубомир Стојановић, *Лекције из српскога језика за II разред гимназије*.
- Шипка 2000:** Милан Шипка, „О српској правописној терминологији”, *Јужнословенски филолог*, LVI/3–4, стр. 1411–1417.

Duška Klikovac

ABOUT COLON

Summary

This paper analyzes punctuation mark known as colon. Author considers usage of colons in Serbian and Croatian orthographic handbooks. Also, the paper emphasizes the difference in its usage and typical mistakes, based on voluminous analyzed material. In the end, general meaning and both phonological and stylistic value of the punctuation mark are given.

Цветана Ј. КРСТЕВ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

АКРОНИМИ У АУТОМАТСКОЈ ОБРАДИ ТЕКСТОВА НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду се разматрају специфичности верзалних скраћеница (акронима) које су од значаја за аутоматску обраду текстова на српском језику засновану на лексичком препознавању. Анализирају се, пре свега, специфичности акронима које се тичу њиховог писања и изговора, а потом и оне које се односе на њихове морфолошке особине – род, број и флексију – као и деривациона својства. Ова анализа ослања се на потврде из Корпуса савременог српског језика. Предлаже се решење које на општепознате акрониме примењује лексички приступ у коме се електронски речници користе за препознавање акронима, њихово морфолошко етикетирање и повезивање са изворним обликом.

Кључне речи: акроними, морфолошки опис, аутоматска обрада, коначни трансдуктори, електронски речници

1. Специфичност акронима у обради природних језика

Један од озбиљних проблема у аутоматској обради текста представљају непознате речи. Ова категорија речи отежава рад и умањује квалитет како система који се заснивају на машинском учењу – јер се оне нису јавиле у корпусу на коме се систем обучавао – тако и оних који се заснивају на употреби лексичких ресурса – јер су то речи које нису пописане и описане у одговарајућим електронским речницима. Чињеница је да ће се, ма како велик и разноврстан био корпус за обучавање, односно, ма како да су богати лексички ресурси, у готово сваком новом тексту који се обрађује идентификовати изванредно велики број непознатих речи. Непознате речи се могу разврстати у три групе (Витас 2007): речи чије је појављивање везано за сам текст (у ову групу спадају, на пример, грешке у куцању или правопису, речи из страних језика), речи које нису покривене коришћеним речницима (на пример, услед мањка-

* cvetana@matf.bg.ac.rs

ности самих речника) и речи настале регуларним деривационим процесима (деминутиви и аугментативи, моција рода и слично).

Акроними, тј. верзалне скраћенице су „... састављене од почетних слова вишечланог назива, која се пишу као велика слова без скраћеничких тачака и међусловних белина” (ПЦЈ–МС 1993). Ова врста скраћеница се у аутоматској обради често појављује у групи непознатих речи. Према претходној подели, акроними би спадали у другу групу непознатих речи, тј. у групу речи која није пописана е-речницима. Неадекватност е-речника у односу на акрониме потиче отуда што је највећи део њих кратког трајања те стога није нигде ни пописан. Акроними некада врло чести у штампи и разумљиви општој публици, као **ХСС** (Хрватска сељачка странка) из прве половине или **ССРН** (Социјалистички савез радног народа) из друге половине 20. века, углавном су непознати данашњим читаоцима. Игнорисање акронима као непознатих речи није, међутим, препоручљива опција јер учесталост њиховог појављивања у одређеној врсти текстова, посебно новинских и научних, није занемарљива. Стога се адекватном обрадом акронима у биомедицинским текстовима бави велики број истраживача: њиховим екстраховањем (Јејтс 1999), интерпретирањем (на пример, израдом термилошких база података (Харкема и др. 2004) или идентификовањем дефиниција у самом тексту (Херст–Шварц 2003), (Рен–Гарнер 2002) и дезамбигуацијом (Мун и др. 2012). Значај решавања проблема акронима у биомедицинским текстовима поткрепљује се следећим подацима (Спасић и др. 2005): нови акроними се појављују у сваком петом до десетом апстракт, више од 80% коришћених акронима је амбигвитетно, а неки од њих имају и више од 15 интерпретација.

Табела 1: Примери превођења две реченице с енглеског на српски и француски Google преводиоцем

<p>Topping tech headlines on Thursday was the resignation of new Mozilla CEO Brendan Eichs after a controversy surrounding his support of an anti-gay marriage effort in California.</p>	<p>Изнад технологије наслове у четвртак је оставка нових Мозилла ЦЕО Брендан Еицхе после контроверзе око његовог подршку анти-геј брак напора у Калифорнији.</p>	<p>En tête de manchettes technologie le jeudi a été la démission du chef de la direction de nouveaux Mozilla Brendan Eichs après une controverse entourant son soutien à un effort de mariage anti-gay en Californie.</p>
<p>Tesla filed a petition with NHTSA seeking approval to add side-view camera technology to its vehicles.</p>	<p>Тесла је поднео петицију тражећи одобрење НХТ-СА да додам бочни поглед технологију камера на својим возилима.</p>	<p>Tesla a déposé une requête auprès de la NHTSA d’obtenir l’approbation d’ajouter vue latérale de la technologie de la caméra pour ses véhicules.</p>

Такође, адекватна обрада акронима је од значаја у разним пољима примене обраде природних језика, док је за неке од суштинског значаја, као што је машинско превођење (Волински и др. 1995). Погледајмо примере дате у табели 1 машинског превођења Google преводиоца с енглеског на француски и српски две насумично изабране реченица преузете са GoogleNews-a. Ако занемаримо остале неадекватности превода и концентришемо се само на акрониме, уочавамо да они у српском остају непреведени, док је у француском први од њих, вероватно зато што је познатији и чешће се користи, преведен (*CEO – chief executive officer*). Други, *NHTSA* (National Highway Traffic Safety Administration), није преведен ни на француски. Непревођење акронима умањује квалитет превода, што свакако битно утиче на разумевање самог текста.

Друго значајно поље примене алата заснованих на обради природног језика за које је успешна обрада акронима од великог значаја је обрада говора, а посебно синтеза говора из текста (енг. *text-to-speech – TTS*). Код неких аутора (Тејлор 2009: 5.4.1) се сугерише да сваки добро развијени систем за синтезу говора (за енглески) треба да се ослања на исцрпну листу „правих” акронима, чиме би се онемогућило да се, на пример, скраћеница *RAF* (Royal Air Force) третира као свака непозната реч и изговори /raef/ уместо, слово по по слово /'ɑ:geɪf/. Још давно је (Либерман–Черч 1992) истакнуто да се (за енглески) не може предвидети како се нека скраћеница изговара: на пример, *ОПЕС* (Organization of Petroleum Exporting Countries) је „претворена у реч” и изговара се као „О-реск”, за разлику од *НЕС* (Nippon Electric Company), која се изговара спеловањем слово по слово. Систем за синтезу говора из текста развијен за српски језик у оквиру Факултета техничких наука Универзитета у Новом Саду и фирме *AlfaNum* (Делић и др. 2010) такође има модул за рад с акронимима и другим скраћеницама; у раду, међутим, нису дати детаљи функционисања овог модула. Тестирањем овог система уочава се да се већина скраћеница изговара слово по слово – изузетак је *НАТО* – чак и оне које се уобичајено изговарају по абecedним називима слова, као на пример *САД* (Сједињене Америчке Државе) или *СНС* (Српска напредна странка).¹ У овом раду се, међутим, нећемо бавити изговором акронима, већ искључиво њиховом обрадом у писаном тексту, и то пре свега обрадом која се заснива на примени лексичких ресурса у форми електронских речника и коначних аутомата. Улога ових ресурса је препознавање акронима у писаном тексту, придруживање препознатим акронимима основних својстава – морфолошких, деривационих, семантичких – и коначно њихова интерпретација.

¹ *AlfaNumTTS* систем се може тестирати на страници РТВ Војводине (<http://www.rtv.rs/>)

2. Препознавање акронима и додељивање својстава

За препознавање акронима у писаном тексту, системи за обраду природног језика обично користе два основна приступа / решења:

- **Прво решење:** све словне ниске у тексту записане само великим словом које су остале као не(пре)познате после примене одговарајућих лексичких ресурса третирају као акрониме.
- **Друго решење:** акрониме пописати у речнику на сличан начин као и остале речи језика.

Ниједно од ова два решења само за себе није идеално и може да води било ка пропустима било ка грешкама у препознавању, што је илустровано на примеру акронима **СЕ** (Савет Европе).

- **Прво решење** – у тексту акроним неће никада бити препознат, јер се неће налазити у групи непрепознатих речи (тј. биће препознат као речца *се*, односно заменица *се*):
 - Србија и Црна Гора је постала чланица **СЕ** 3. априла 2003. године.²
- **Друго решење** – у наслову записаном верзалом увек ће се уз постојеће интерпретације (речца, односно, заменица) додати и нова – акроним:
 - ПРЕДСЕДНИК СРБИЈЕ И ПРЕМИЈЕР **СЕ** НЕДАВНО САСТАЛИ.

Оба решења имају и друге недостатке. Прво решење омогућава да се нека појавница у тексту идентификује као акроним, али не нуди могућност да се приликом анализе текста сазна нешто више о природи тог акронима. Тиме се акроними сврставају у лошију позицију у односу на појавнице у тексту које се препознају лексичким ресурсима и којима се у процесу анализе текста придружује једна или више могућих интерпретација. Узмимо за пример реченицу *Да ли је чувар Лувра наоружан?* Применом е-речника за српски језик у анализи овог текста³ све појавнице би добиле следеће интерпретације:⁴

```
{Да, да.PAR}
{ли, ли.PAR}
{je, јесам.V+Imperf+It+Iref+Aux:Pzsi}
{чувар, чувар.N+Hum:ms1v}
```

² Сви примери наведени у овом раду, осим ако није друкчије наведено, преузети су из Корпуса савременог српског језика – СрпКор (<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/>).

³ Више о садржају е-речника и кодирању граматичких, синтаксних и семантичких информација (Крстев 2008). Е-речници и остали ресурси имплементирани су под слободним системом за анализу корпуса Unitex који се може преузети с адресе: www-igm.univ-mlv.fr/~unitex/. Више о систему Unitex (Помије 2013).

⁴ У овом примеру је ради једноставности излагања за сваку појавницу задржана само једна интерпретација. У реалној примени би, рецимо, појавница *је* у првој фази обраде – лексичко препознавање – добила три могуће интерпретације: {je,јесам.V+Imperf+It+Iref+Aux:Pzsi}+{je,она.PRO+PrsJG:fsz2i}+{je,она.PRO+PrsJG:fsz4i}.

{Лувра,Лувр.N+NProp+Org+FR:ms2q}
 {наоружан,наоружати.V+Perf+Tr+Iref+Ref:Tms}
 ?

Уколико би, пак, реченица гласила *Да ли је припадник БИА наоружан*, добили бисмо следећу интерпретацију:

{Да, да.PAR}
 {ли, ли.PAR}
 {је, јесам.V+Imperf+It+Iref+Aux:Pzsi}
 {припадник, припадник.N+Hum:ms1v}
 {БИА, БИА.ABB+Asc}
 {наоружан,наоружати.V+Perf+Tr+Iref+Ref:Tms}
 ?

Уочавамо да је у другом случају појавница **БИА** (Безбедносно-информативна агенција) препозната као скраћеница (ABB), конкретно акроним (Asc), док све остале информације које су придружене у првом примеру појавници *Лувр* на основу информација садржаних у примењеним е-речницима недостају: *Лувр* је властита именица (NProp), конкретно организација (Org) из Француске (FR), у питању је именица мушког рода (m), која означава неживо (q), у облику јединине (s), у генитиву (2).

Највећи проблем другог решења – укључивање акронима у е-речник и њихово описивање на сличан начин као и других одредница – јесте, као што смо већ поменули, њихово пописивање. Стога ће у пракси бити најбоље комбиновано решење: пописивање и речничко описивање често коришћених акронима, а просто идентификовање осталих.

3. Правописне специфичности акронима

Но, и једно и друго решење морају да воде рачуна о специфичностима акронима које нису карактеристичне за уобичајене одреднице е-речника.

Властита имена се разликују од заједничких именица по почетном великом слову – *влада* и *Влада*, *ружа* и *Ружа*, и слично. С обзиром на то да се акроними пишу само великим словима, овај једноставан метод за разликовање властитих и заједничких именица не може се на њих применити. Тако се, с формалне тачке гледишта, не могу разликовати акроними **ФК** (фудбалски клуб), **ЈКП** (јавно-комунално предузеће), **ЕКГ** (електрокардиограм), **РС** (personal computer) од акронима **ЈНА** (Југословенска народна армија), **СФРЈ** (Социјалистичка Федеративна Република Југославија), **МОК** (Међународни олимпијски комитет).

Речи језика записују се само словним знацима – великим и малим, а само изузетно се користи и цртица код разних врста полусложеница (и још изузетније апостроф). Код акронима, цртица се јавља и као део самог акронима – **CD-ROM** (compact disc – read only memory), **ВМРО-ДПМНЕ** (Внатрешно Македонска Револуционерна Организација – Демократска Партија за Маке-

донско Национално Единство), **PGP-RTS** (Продукција грамофонских плоча – Радио-телевизија Србије) и као уобичајени знак записивања флективних и деривационих облика, као у примерима *Да ли се Влада Србије придржава свих споразума с ММФ-ом? И Добио је обавештење да се о ЛОТ-овом авиону ништа не зна*. Флективни облици акронима с цртицом ће, према томе, садржати две цртице: *представљање колекције база података на CD-ROM-у, Недавно је у издању PGP-RTS-a изашао албум..., коалиција владајућег ВМРО-ДПМНЕ-а...*

Акрониме, пре свега оне које су страног порекла и који се не преводе, карактерише велика разноврсност записивања. Ове скраћенице се могу записивати у изворној латиници, пресловљене у одговарајућа или најближа наша слова и према страном (углавном енглеском) изговору Према (ПСЈ–МС, 1993; т. 227). Примери из СрпКор-а за акроним **BBC** (The British Broadcasting Corporation) то потврђују и додају разне варијанте ових решења:

- Гледала сам неко вече на **BBC-у** енглеског краљевског астронома...
- Уочи конференције у Копенхагену, **Би-Би-Си** је објавио...
- Огромна нафтна мрља која се шири Мексичким заливом све је већа, преноси **БиБиСи**...
- ... који га је онда проследио Ричарду Вилијамсу, дописнику **БИБИ-СИЈА**.
- ...пошто су свуда преносили те снимке и на сиенену и на **биби-сију**...
- ... рад по сменама може да поремети метаболизам и да има штетан утицај на стил живота, преноси **Бибиси**. (извор Вечерње новости, јул 2012)

Као што је већ речено, акроними страног порекла могу се записивати изворном латиницом и тако користити у ћириличном тексту. Примери таквог коришћења се, нажалост, не могу лако наћи на вебу јер већина веб-издања новина, новинских и медијских агенција нуди и латиничне и ћириличне верзије које се, заправо, добијају процедурама за аутоматску транскрипцију које не воде рачуна о таквим финесама као што је писмо акронима.⁵ На пример, почетак вести са странице Продукције грамофонских плоча РТС-а⁶ на латиничном писму гласи *U prodaji je novi CD hora Kolibri – „Kolibri planeta”, u izdanju PGP-RTS-a* избором ћириличног писма постаје *У продају је нови ЦД хора Колибри – „Колибри планета”, у издању ППП-РТС-а*. Изгледа да сличне аутоматске рутине новинске куће користе и за своја штампана издања: Политикина ТВ Ревија из априла 2014. најављује кошаркашке утакмице **НЦАА**. Према Правопис (ПСЈ–МС 1993: т. 227) дозвољава записивање акронима **CD** (compact disc) и **NCAA** (The National Collegiate Athletic Association) ћи-

⁵ Примери се не могу наћи ни у СрпКор-у пошто су у њему сви текстови записани латиничним писмом, без обзира на то које је писмо изворно коришћено. За истраживања за која је СрпКор намењен избор писма није од значаја (Утвић 2014). Стога су сви примери у овом раду преузети из СрпКор-а записани латиницом.

⁶ <http://www.rts.rs/page/rt/sr/pgp.html> (децембар 2013)

риличним писмом, то ипак није уобичајено али може постати због овакве праксе веб-страница. Флективни облици латиничних акронима у ћириличном тексту ће, према томе, користити и ћирилично писмо, као у: *Знала је довољно о **BBC**-ју...*

Наравно, овакав приступ доноси нове недаће ако се у акрониму записаном латиницом појављују слова којих нема у српском ћириличном писму. Тако се на веб-презентацији РТС-а у латиничној варијанти појављује вест *Ekipa Zaubera je morala samostalno da radi od kako se **BMW** povukao iz partnerstva...* која после аутоматског превођења на ћирилично писмо постаје *Екипа Заубера је морала самостално да ради од како се **BMW** повукао из партнерства...* – акроним немачког произвођача аутомобила **BMW** (Bayerische Motoren Werke AG) записан је делимично ћириличним, а делимично латиничним писмом. И то је можда боље од онога што се појавило на ћириличној веб-презентацији дневног листа Дневник... *догодила се саобраћајна несрећа у којој је **БМЊ** зрењанинских регистрација...*⁷ – до оваквих несрећних комбинација долази ако се у припреми текста Unicode кодирање не користи доследно, већ латинична и ћирилична слова деле исте интерне кодове, а њихово разликовање се врши преко одговарајућих фонтова. Ако се на такав ћирилични текст поново примени нека аутоматска процедура за претварање у латиницу, може се добити нешто налик следећој вести: *Vozач automobila **BMNj** vozio prebrzo i proшао кроз црвено светло...*⁸ Свакако, проблеми преношења из једног писма у друго не погађају само акрониме већ и друге појавнице – на пример, оне које потичу из другог језика, што је илустровано следећом вешћу: „Закон о храни”, *познатији као **цодери алиментариус**, представља правилник о храни Уједињених нација које спонзоришу две УН организације – **ЊХО** (Светска здравствена организација)...*⁹

4. Морфолошке специфичности акронима

Поставља се, пре свега, питање у коју врсту речи спадају акроними. Пошто акроними скраћују називе (фразе) логично би било закључити да преузимају улогу именица. Међутим, ово је поједностављење јер се многи акроними понашају и као непроменљиви придеви у атрибутској функцији, што илуструју примери употребе акронима **LED** (light-emitting diode): *U Areni su postavljeni **LED** екрани на којима ће бити emitовани video микс...; ... са којом је потписала предуговор о отварању погона за производњу **LED** диода.* Није редак случај да се код овакве употребе акронима понови део фразе од које је акроним потекао, што се види и у наведеном примеру.

Да би се одговорило на питање да ли су акроними променљива или непроменљива врста речи треба, пре свега, одвојити вербализоване од неверба-

⁷ www.dnevnik.rs (1. IV 2014)

⁸ www.vesti-online.com (4 III 2012)

⁹ glasprodinja.mobi (21. III 2013)

лизованих акронима. Оваква подела се јавља у сва три анализирана правописа српског језика (ПСХЈ 1960: т. 147ц, ПСЈ–МС 1993: т. 228 и ПСЈ–Унирекс 1993: т. 234). Вербализовани акроними, који могу бити и домаћег – **JAT** (Југословенски аеротранспорт), **УДБА** (Управа државне безбедности), **СКОЈ** (Савез комунистичке омладине Југославије) – и страног порекла – **UNRRA** (United Nations Relief and Rehabilitation Administration), **FIFA** (Fédération Internationale de Football Association), **FIAT** (Fabbrica Italiana Automobili Torino) усвајају се као и сваке друге речи, па се према томе пишу и мењају као и друге речи: Јат, Удба, Ској, Унра, Фифа, Фиат и Фијат. Међутим, већина вербализованих акронима се понекад записује и мења као и сваки други акроним, као што показују примери коришћења шест вербализованих акронима поменутих у ПСЈ–МС 1993 (т. 228) екстрахованих из СрпКор-а (табела 2). Претраживање СрпКор-а такође показује да се неки од одабраних акронима понекад записују као акроними, великим словима, а мењају као вербализоване речи, премда ниједан од поменутих правописа српског језика тако нешто не предвиђа. То свакако може да буде последица грешака у куцању или непознавања правописа, али је занимљиво да аутори у (Бекавац и др. 2008: 6) управо овакву промену акронима у српском језику узимају као једну од дистинктивних разлика између српског, хрватског и босанског језика. У овом раду аутори дају пример фразе „zatvorCIA-e” (у хрватском и босанском) на супрот „zatvorCIE” (у српском). Претрага СрпКор-а показује да се акроним (у генитиву) **CIA** (The Central Intelligence Agency) у облику **Cie** не појављује, у облику **Cije** се појављује пет пута, у облику **CIA-e** 33 пута (укључујући и „zatvorCIA-e”), док се облик **CIE** јавља такође пет пута. Додуше, ниска **CIE** се у СрпКор-у јавља 22 пута, но сва остала појављивања се односе на један други акроним – **CIE** (Централна и Источна Европа).

Табела 2. Примери промене неких одабраних акронима: у горњем делу табеле су акроними домаћег порекла, а у доњем страног порекла. У колонама F1, F2 и F3 дата је учесталост појављивања одговарајућег записа акронима у СрпКор.

Табела 2

Промена као усвојених речи	F1	Промена као неусвојених речи	F2	Промена као усвојених речи, писање као акронима	F3
Jata/Jatu/Jatom	897	JAT-a/JAT-u/JAT-om	592	JATA	2
Udbe/Udbi/ Udbom/Udbu	171	UDBA-e	1	UDBE/UDBI /UDBU	24
Skoja	4	SKOJ-a/SKOJ-u	89	SKOJA/SKOJU...	0
Unre	2	UNRRA-e/UNRRA-om	4	UNRE	1
Fife/Fifi/ Fifu/Fifom	691	FIFA-e/FIFA-i/ FIFA-om/FIFA-u	16	FIFE/FIFI/FIFU	34
Fiata/Fiatu Fijata/Fijatu/Fijatom	16+ 1071	FIAT-a/FIAT-u/ FIAT-om	53	FIATA/FIATU...	0

Према ПСЈ–Унирекс 1993 (т. 234, белешка 2), скраћенице које су неповољне за изговор, као **СПЈ** (Савезна Република Југославија) и **ПТТ** (Пошта, телеграф и телефон), треба писати увек исто и без икаквих додатака за облик чак и кад се друкчије изговарају. Насупрот томе, према ПСХЈ 1960 (т. 147а и б) невербализовани акроними могу се писати као непроменљиви и као променљиви, док неки иду и по једном и по другом обрасцу (ПСЈ–МС 1993: т. 227а). То потврђују и неки примери из СрпКор-а:

- ... а представници **ФИФА-е** пренели су га преко црвеног тетића...
- ... Јер се и пре избора за председника **ФИФА** знао домаћин ...
- ... с тим што ће бити праћен сломом антифашистичке коалиције **СССР-а**, Велике Британије и **САД**, те наступањем...

Постоје верзалне скраћенице које су непроменљиве – **СФРЈ** и **USA** (United States of America) су неке од њих. У СрпКор-у се прва јавља 4,723 пута а друга 163 пута, али ни једна ни друга се не јављају у променљивом облику. С друге стране, изгледа да све скраћенице које се могу мењати, могу исто тако остати и непромењене.

На питање каква је промена верзалних скраћеница одговор гласи: „Промена је условљена граматичким родом саме скраћенице, а не родом пуне основне речи;... то практично значи да се на верзалну скраћеницу додају наставци м. рода или се не додају никакви” (ПСЈ–МС 1993: т. 227а). У хрватском „...род кратице се одређује према изговорном облику... Тако се онда и деклинира” (Анић–Силић 1990: т. 295). Примери који се наводе показују да тај род може бити мушки (**ZUR-a**) или женски (**CIА-е**). Ово тврђење се даље експлицира (Фулгоси 2006): акроними (у хрватском) који се мењају испољавају правилно понашање: углавном припадају флективној класи А (мушки род) и класи Е (женски род), док се флективна класа средњег рода избегава.

Међутим, род акронима није од значаја само за њихову промену – сви акроними, као и све именице, имају род независно од тога да ли се мењају или не. Поставља се питање какав је граматички род акронима и да ли он зависи од тога да ли је акроним домаћег или страног порекла, да ли је променљив или не, да ли се изговара сливено или не. У табели 3 су дати подаци о роду акронима одабраних тако да покривају све могуће различите комбинације поменутих особина.¹⁰ Подаци из табеле говоре да постоје акроними који имају стабилан граматички род (примери **СФРЈ**, **NATO** и **CEFTA**), али који очигледно не зависи од одабраних параметара. Већина одабраних акронима се користи у оба рода – граматичком који је условљен склопом самог акронима и „природном” који потиче од рода главе фразе од које је акроним настао. Акроними у „природном” роду се не мењају (изузетак је **НОБ**), уколико се „природни” и граматички род разликују.

¹⁰ То су следећи акроними: **JAP** (Јужноафричка Република), **НОБ** (Народноослободилачка борба), **РТС**, **САНУ** (Српска академија наука и уметности), **СФРЈ**, **СДК** (Служба друштвеног књиговодства), **NATO** (The North Atlantic Treaty Organization), **CEFTA** (Central European Free Trade Agreement), **UNDP** (United Nations Development Program), **ЦСКА** (Централный спортивный клуб Армии), **ISO** (International Standard Organization), **USA**.

Претрага СрпКор-а показује да су акроними средњег рода веома ретки. Ево примера једног акронима домаћег порекла **ДТО** (Дирекција трамваја и осветљена) – *Krajem 1932. godine ДТО је имало аутобуски парк од 10 возила, и то...* – и једног акронима страног порекла **TUE** (Therapeutic Use Exemption) – *Mogu se javiti i slučajeви када је TUE истекло или је повучено... Svako TUE треба да има одређено трајање које одређује...*

Табела 3

Акро- ним	До- маћа	Про- мен.	Сли- вени изго- вор	род	Пример
JAP	да	Да	да	м	... ondašnji predsednik JAR-a Viliјem de Klerk objaviо је svetu да је JAR четири године раније uništiо
		Не		ж	JAR је таквим политичким стилем svedena на banana republiku.
NOB		Да		м	У našem NOB-u смо имали puno znamenitih lekara...
		Да*		ж	...о заједништву iskovanом у našoj slavnoj NOB... ...učесnik NOB-e , nosilac Partizanske spomenice 1941...
RTS	Да	Да	не	м	RTS који је за kupovinu opreme dobio око milion и po dinara
		Не		ж	RTS је najavila sinoć у informativnoj emisiji...
SANU	Да	Не	да	м*	Mnogi су platili glavom, а SANU је ostao nedirnut...
				ж	Prvo је SANU 11. novembra izabrala Tita за svog prvog počasnog člana...
SФРЈ	да	Не	не	ж	Nekadašnja SFRJ је bila veliko tržište за plasman knjiga.
СДК				м	Ratovalo се, razbijale и stvarale државе, SDK је postao ZOP...
				ж	SDK је 1991. године obavila kontrolu imovine...
NATO	Не	Да	да	м	NATO је želeo да игра на сигурно...

CEFTA	не	Да	да	ж	CEFTA је важна и у политичком смислу...
UNDP	Не	Да	не	м	UNDP је snimio кратметражни документарни филм о сиромаштву...
ЦСКА	Не	Да	Не	м	CSKA је заслужено pobedio .
		Не		ж*	а CSKA је šutirala јако лоше...
ISO	Не	Не	Да	м	ISO је odgovoran за развој, одржавање и издавање стандарда...
				ж*	ISO је 2005. године objavila ISO22000:2005 standard
USA	Не	Не	Не	ж	USA је diktirala и nametnula своју доктрину...

Табела 3. Род одабраних скраћеница према подацима из СрпКор-а. Звездицом су означени случајеви у којима се скраћеница у том роду значајније ређе јавља од друге могућности.

Конечно, треба нешто рећи и о броју акронима. Акроними који нису настали од властитих имена имају множину као и друге именице. То показују следећи примери употребе акронима **HBO** (невладина организација): *Na dobijenoj lokaciji radio bi NVO koji se bavi ovom problematikom...*; *Pojedine NVO koje se bave ljudskim pravima...*

С друге стране, постоје акроними настали од властитих имена који су у множини, што је обично условљено самом фразом од које је акроним настао. Акроним **УАЕ** (Уједињени Арапски Емирати) је у множини, и према СрпКор-у, увек се тако и користи: *Samo proteklih godina UAE kupili su od Amerikanaca 80 aviona...* То, ипак, није опште правило. За многе акрониме који су настали од фраза у множини користи се и „природни” и граматички број акронима, као што показују примери употребе акронима **САД** и **УН** (Уједињене нације) дати у табели 4.

Табела 4: Природни и граматички број и род акронима

Број, род	Примери из СрпКор-а
једнина, граматички род	SAD је igrao добро и брзо у свим елементима игре ... SAD је propustio велику прилику, што смо искористили на прави начин. – UN jepredao досије, са бројним доказима ратних злочина... UN је након теškog оклевања odobrio контингент од 2.000 „plavih šlemova”...
једнина, природни род	SAD је imala још једну зrelu прилику да изједначи... и SAD је тридесетих година izašla из економске кризе тако што је градila путеве. – UN је organizovala студијско путовање представника свих... Немци су најзабринутiji, пошто је UN uvela марку као основно платежно средство.

множина, природни род	Од aprila prošle godine, SAD su za sto odsto podigle raznorazne dažbine na uvoz evropske robe. SAD su zbog toga uvele ekonomske sankcije... – UN su zbog ovakvih predviđanja ranije optuživale SZO da širi paniku... UN su , zbog nepoštovanja obaveza, uvele Iranu već tri runde sankcija.
-----------------------	---

Из ових примера се уочава да када акроним користи „природан” број, и род акронима је „природан” – у оба случаја женски (*државе... нације...*), док се, с друге стране, у комбинацији с граматичким бројем акронима (једнина) користе и граматички род (мушки) и „природни” род (женски).

5. Деривација акронима

На акрониме се често примењују обрасци регуларне деривације ради формирања нових врста речи, а најчешће се формирају присвојни придеви и нове именице. Присвојни придеви се формирају како од акронима домаћег порекла тако и страног, како од акронима који су добијени од властитих имена тако и од оних других, што илуструју примери из табеле 5.¹¹ Изгледа да се присвојни придеви ређе формирају од акронима који су непроменљиви и који се не изговарају сливено – за акрониме који се иначе веома често јављају, **СФПЈ** и **USA**, у СрпКор-у нема примера за изведене присвојне придеве.

Табела 5: Формирање присвојних придева од акронима

Акроним	Примери из СрпКор-а
домаћег порекла	CISAC naglašava činjenicu da poništenje SOKOJ-eve licence za vršenje...
страног порекла	Poznat je primer NASA-inih snimaka svemira.
од заједничке именице	Radar Gunsa je već neko vreme bio svestan DJ-evog prisustva...
од властите именице	BIGZ-ov jubilej možda novine neće ni zabeležiti...

Избор суфикса *-ов*, *-ев* и *-ин* за формирање присвојних придева од акронима зависи, као и код именица, од завршног гласа (Станојчић–Поповић 2010: т. 319–321). У случају акронима, од пресудног је значаја њихов изго-

¹¹ Коришћени су акроними: **СОКОЈ** (Савез организација композитора Југославије), **NASA** (The National Aeronautics and Space Administration), **БИГЗ** (Београдски издавачко-графички завод), **DJ** (disc jockey).

вор. Према подацима из СрпКор-а суфикси *-ев* и *-ин* се користе ређе,¹² и то *-ев*, за акрониме који се завршавају сонантом *j*, на пример, *АВНОЈ-ев* (Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије), и за акрониме који се завршавају вокалом *и* (са уметнутим *-j-*), на пример, *ВВС-јев*, а суфикс *-ин*, за акрониме који се завршавају на *а*, на пример, *IFLA-ин* (The International Federation of Library Associations and Institutions).

Осим присвојних придева, од акронима се граде и именице са значењем особа. Од свих суфикса (и суфиксоида) за грађење именица мушког рода са значењем особа (Станојчић–Поповић 2010: т. 285–291) користи се само суфикс *-ац*. Као и у случају присвојних придева, и ове именице се граде како од акронима домаћег порекла, тако и страног, како од акронима који су добијени од властитих имена тако и од оних других, што илуструју примери из табеле 6.¹³ На овако изведене именице, понекад се примењује моција род, те се добијају именице истог значења за женска лица.¹⁴ Као и у случају самих акронима, и ови изведени облици су некада лексикализовани па се користе као и сваке друге речи: на пример, за припаднике *SS* јединица користи се и реч *есесовац*: *Vreme kada je kao mlad esesovac, zadihan od mržnje, tukao ljude po ulicama i pivnicama – prošlo je.*

У СрпКор-у је идентификован само један случај деривације из акронима именице са значењем предмета, и то коришћењем суфикса *-ка*: „Uniforma, šlem i *PAP-ovka*”¹⁵ su me čekali, kao uostalom i ceo muški sastav Vojnog instituta.” И овај деривациони облик је лексикализован па се употребљава и као такав: „U Sjedinjenim Državama „papovka” koja se reklamira pod sloganom...”

Табела 6: Формирање именица са значењем особа

Акроним	Примери из СрпКор-а
домаћег порекла	<i>DIF-ovci</i> će plesati, voditelji stižu sa Fakulteta dramskih umetnosti,...
страног порекла	Osim toga što je bio <i>NKVD-ovac</i> , radio je u aparatu Kominterne...
од заједничке именице	...samo <i>VIP-ovci</i> nisu imali problema sa povratkom kući.

¹² Образац [A-Z]{2,} [-] (ov|ev|jev|in)(a|e|i|u|o|om|og|oj|im|ih)? проналази у СрпКор-у 3.032 појављивања, од којих скоро сви примери одговарају присвојним придевима изведеним из акронима. Од тог броја у само 59 случајева се користе суфикси *-ев* и *-ин*.

¹³ Коришћени су акроними: *ДИФ* (Државни институт за фискултуру), *НКВД* (Народный комиссариат внутренних дел), *VIP* (a very important person), *ОПЕК* (од енгл. *ОПЕС*), *SS* (Schutzstaffel), *ДС* (Демократска странка).

¹⁴ Образац [A-Z]{2,} [-] (ov|v|ev|jev|in)(ac|ca|ce|cu|cem|ci|cima) проналази у СрпКор-у 70 појављивања која сва одговарају именицама мушког рода са значењем особа, а образац [[A-Z]{2,} [-] (ov|v|ev|jev|in) (ka|ke|ki|ku|ko|kom|kama) проналази пет појављивања, од којих четири одговарају именицама женског рода са значењем особа.

¹⁵ *ПАП* (полуаутоматска пушка)

од властите именице	Saudijska Arabija, jedini OPEK-ovac koji ima značajnije rezervne kapacitete,...
изведеница мушког рода	... budući da ga je dovodio u neposredan dodir sa SS-ovcima ...
изведеница женског рода	Devojke, pa za nama su krenule DS-ovke , a gde su bile do sada?

6. Интерпретација акронима

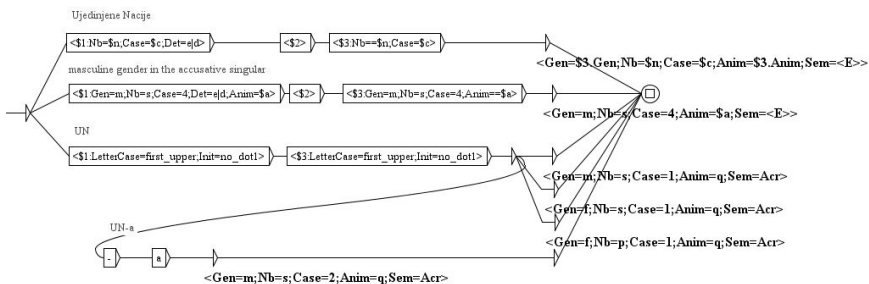
Посебан изазов у обради акронима у тексту на природном (српском) језику је семантичка интерпретација акронима. Наиме, није довољно да се акроними у тексту препознају, те да им се придружи исправна граматичка интерпретација. Да би анализа текста била заиста успешна, потребно је повезати, пре свега, нелексикализоване акрониме с њиховим пуним обликом. С обзиром на природу акронима, који су стално у настајању и нестајању, понекад се примењују разне технике скенирања великих колекција текстова (или целог веба) у потрази за акронимима и њиховом пуном формом (Цеонгхи–Сандерсан 1999), (Пустејовски и др. 2001). Ово је једини могући приступ за акрониме који нису општеприхваћени, већ их аутори сами уводе (да би скратили текст или га учинили читљивијим), поступак који се посебно често користи у енглеском. Али ово ни у ком случају није једноставан задатак јер се акроними и њихове пуне форме не морају налазити у тексту једни до других, док правила скраћивања и записивања нису увек једноставна, о чему је већ било речи. Такође, понекад организација мења назив, али задржава стари општепознати акроним, што знатно отежава њихово аутоматско повезивање. На пример, акроним *Организације музичких аутора Србије* је **СОКОЈ**, који је настао од претходног назива *Савез организација композитора Југославије*. У раду (Рен–Гарнер 2002) у коме аутори представљају систем заснован на хеуристичким методама за идентификацију парова акроним/дефиниција у слободним (неструктурираним) медицинским текстовима истиче се да је у бази MEDLINE 36% акронима повезано с више дефиниција, док је 10% дефиниција повезано с више акронима. За неке општеприхваћене акрониме, као што је **HIV** (Human Immunodeficiency Virus), истиче се (Пустејовски и др. 2001) да се дефиниција неће ни налазити у истом тексту па се она мора потражити у некој бази акронима – дакле, за решавање проблема потребан је хибридни приступ.

Алтернативни приступ овом проблему је представљен (Раншолд и др. 2004) за португалски. Анализа текста описана у овом раду заснива се на употреби лексичких ресурса – е-речника – па се и на акрониме примењује исти приступ. Веза између акронима и његове дефиниције остварује се на следећи начин:

EUA,eua.N+Sig+Top:mp
Estados Unidos da América,eua.N+DSig+Top:mp

И акроним **EUA** и његов изворни облик *Estados Unidos da América* (Сједињене Америчке Државе) добијају посредством е-речника исту „лему“ – *eua* – али и исте кодове граматичких категорија (m – мушки род, p – множина) и семантичке маркере (+Top – топоним).

Како се анализа текстова на српском језику која се описује у овом раду такође заснива на употреби лексичких ресурса, поставља се питање њихове ефикасне изградње, јер за српски, за разлику од португалског, нису довољне две наведене линије е-речника, већ треба водити рачуна о флексији како вишечланих назива тако и из њих изведених акронима. За потребе флексије вишечланих речи развијена је посебна врста трансдуктора с коначним бројем стања (енгл. *Finite-State Transducers*) (Марцињак и др. 2011), а њихова примена за српски језик описана је у Крстев и др. 2013. Ова врста трансдуктора омогућава да се прецизно генеришу и опишу (придруживањем морфолошких и других својстава) вишечлани изрази, као и акроними који се из њих изводе. Један такав трансдуктор који би могао да генерише све облике за назив *Уједињене нације* дат је на слици 1, с обзиром на све могућности везане за род и број акронима, као и начин промене описане у одељку 4.

Слика 1: Поједностављени флективни трансдуктор за вишечлане речи који се састоје од придева и именице, које се не мењају по броју и од којих се формира акроним.

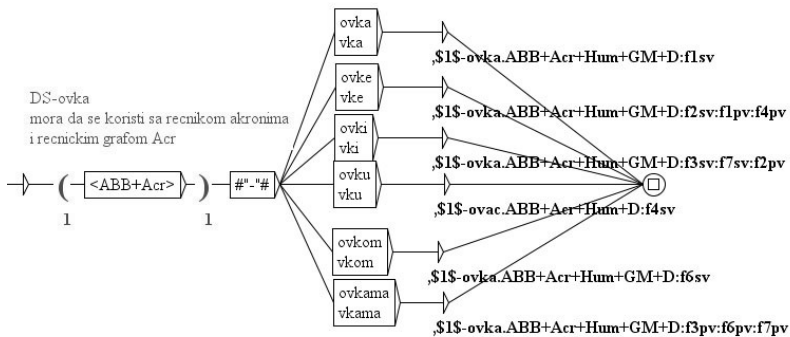
Неке од линија у е-речнику које производи флективни трансдуктор са слике 2 су:

Уједињене нације,Уједињене нације.N:fp1q
Уједињених нација,Уједињене нације.N:fp2q
Уједињеним нацијама,Уједињене нације.N:fp3q
УН,Уједињене нације.N+Acr:ms1q
УН,Уједињене нације.N+Acr:fs1q
УН,Уједињене нације.N+Acr:fp1q
УН-а,Уједињене нације.N+Acr:ms2q

Овакав приступ је, наравно, могућ само за релативно стабилне и добро познате акрониме. За све остале треба применити решење 1 поменуто у одељку 2. Оно се може реализовати применом друге врсте трансдуктора с

коначним бројем стања који се за анализу српских текстова успешно користе за обраду и других врста регуларне деривације (нпр. извођење придева, именица и прилога из бројева). Трансдуктор који се користи за препознавање акронима који нису описани е-речницима као *Уједињене нације* у претходном примеру функционишу у основи на следећи начин: уколико се у тексту идентификује ниска састављена само од верзалних слова која није препозната неким лексичким ресурсом, њој ће бити додељена ознака скраћенице (ABB), конкретно акронима (Acr). Тако је обрађен акроним *БИА* у примеру у одељку 2.

За препознавање речи изведених из акронима и придруживање одговарајућих граматичких категорија користе се опет коначни трансдуктори који у овом случају функционишу на следећи начин: уколико се у тексту идентификују акроними на основу е-речника (или других трансдуктора) на које су надовезани суфикси регуларне деривације, онда се комплетна ниска тумачи као нова лексичка јединица (иначе непокривена е-речницима) којој се придружују одговарајућа граматичка, синтаксичка и семантичка својства. Пример једног таквог трансдуктора је приказан на слици 1. Уколико се овакав трансдуктор укључи у анализу текста, онда се текст може (у систему Unitex) претраживати, на пример, обрасцем $\langle ABB+Acr+Hum+D:f \rangle$ да би се пронашла сва појављивања именица изведених из акронима која означавају особе и која су у женском роду.

Слика 2: Коначни трансдуктор за идентификацију именица женског рода са значењем особе изведених из акронима. Излаз из тансдуктора обезбеђује придруживање истих информација препознатој ниски као да се она налази у е-речнику.

7. Закључак

Акроними представљају сложен проблем за аутоматску обраду текста на српском језику. Решење које се предлаже може да опише већину правописних и морфолошких специфичности акронима те да их повеже с њиховим

изворним обликом. Проблем овог решења је пописивање самих акронима, бар оних често коришћених, утврђивање њихових морфолошких особина и повезивање с дефиницијом. Стога морфолошки е-речник српског језика у овом тренутку садржи само 40 овако исцрпно описаних акронима. Будући задатак је развијање аутоматске процедуре која би на основу СрпКор-а, или неког његовог дела, предложила листу акронима – кандидата за морфолошки е-речник која би садржала њихове морфолошке особине и дефиниције.

ЛИТЕРАТУРА

- Анић–Силић 1990:** Vladimir Anić, Josip Silić, *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Бекавац и др. 2008:** Božo Bekavac, Sanja Seljan, Ivana Simeon. „Corpus-based comparison of contemporary Croatian, Serbian and Bosnian”. [in:] *6th International Conference on Formal Approaches to South Slavic and Balkan Languages*, 25.-28.09.2008, Dubrovnik, Hrvatska.
- Витас 2007:** Душко Витас, „О проблему не (пре) познате речи у обради текстова на српском језику”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 50, 1–2, 111–120.
- Волински и др. 1995:** Francis Wolinski, Frantz Vichot, Bruno Dillet, „Automatic processing of proper names in texts”, in: *Proceedings of the seventh conference on European chapter of the Association for Computational Linguistics*, Morgan Kaufmann Publishers Inc., 23–30.
- Делић и др. 2010:** Vlado Delić, Milan Sečujić, Nikša Jakovljević, Marko Janev, Radovan Obradović, Darko Pekar, „Speech technologies for Serbian and kindred South Slavic languages”, *Advances in Speech Recognition*, 141–164.
- Јејтс 1999:** Stuart Yeates, „Automatic Extraction of Acronyms from Text”, in: *New Zealand Computer Science Research Students' Conference*, 117–124.
- Крстев 2008:** Cvetana Krstev, *Processing of Serbian – Automata, Texts and Electronic dictionaries*, Belgrade: Faculty of Philology, University of Belgrade.
- Крстев и др. 2013:** Cvetana Krstev, Ivan Obradović, Ranka Stanković, Duško Vitas, „An Approach to Efficient Processing of Multi-word Units”, in: *Computational Linguistics*, Berlin Heidelberg: Springer, 109–129.
- Либерман–Черч 1992:** Mark Y. Liberman, Kenneth W. Church, „Text analysis and word pronunciation in text-to-speech synthesis”, in: S. Furui and M. Sondhi [Ed.] *Advances in speech signal processing*, New York: Marcel Dekker, Inc., 791–831.
- Марцињак и др. 2011:** Małgorzata Marciniak, Agata Savary, Piotr Sikora, Marcin Woliński, „Toposław–A Lexicographic Framework for Multi-word Units”, in: *Human Language Technology. Challenges for Computer Science and Linguistics*, Berlin Heidelberg: Springer, 139–150.
- Мун и др. 2012:** Sungrim Moon, Serguei Pakhomov, Genevieve B. Melton, „Automated disambiguation of acronyms and abbreviations in clinical texts:

- window and training size considerations”, in: *AMIA Annual Symposium Proceedings*, vol. 2012, American Medical Informatics Association, p. 1310.
- Помије 2013:** Sébastien Paumier, *Unitex 3.1 User Manual*. <http://www-igm.univ-mlv.fr/unitex/UnitexManual3.1.pdf>.
- ПСХЈ 1960:** *Правонис српскохрватскога књижевног језика са правонисним речником*, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.
- ПСЈ–МС 1993:** *Правонис српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- ПСЈ–Унирекс 1993:** *Правонис српскога језика с рјечником*, Никшић: Унирекс.
- Пустејовски и др. 2001:** James Pustejovsky, José Castano, Brent Cochran, Maciej Kotecki, Michael Morrell, „Automatic extraction of acronym-meaning pairs from MEDLINE databases”, *Medinfo*.10 (Pt), 371–375.
- Раншолд и др. 2004:** Elisabete Ranchhod, Paula Carvalho, Cristina Mota, Anabela Barreiro, „Portuguese Large-scale Language Resources for NLP Applications”, in: *Proceedings of 4th LREC, Lisbon, 1755–1758*.
- Рен–Гарнер 2002:** Jonathan D. Wren, Harold R. Garner, „Heuristics for identification of acronym-definition patterns within text: towards an automated construction of comprehensive acronym-definition dictionaries”, *Methods of information in medicine* 41, no. 5, 426–434.
- Спасић и др. 2005:** Irena Spasić, Sophia Ananiadou, John McNaught, Anand Kumar, „Text mining and ontologies in biomedicine: making sense of raw text”, *Briefings in bioinformatics* 6, no. 3, 239–251.
- Станојчић–Поповић 2010:** Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамматика српског језика за гимназије и средње школе*, Београд: Завод за уџбенике.
- Тејлор 2009:** Paul Taylor, *Text-to-speech synthesis*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Утвић 2014:** Милош Утвић, *Израдња референтног корпуса савременог српског језика*, докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет.
- Фулгоси 2006:** Sanja Fulgosi, „Inflection of Acronyms in Croatian”, in: Svetla Koeva and Mila Dimitrova-Vulchanova [eds.] *Fifth International Conference Formal Approaches to South Slavic and Balkan languages (FASSBL)*, Sofia, Bulgaria, October, 2006, Sofia: The Department of Computational Linguistics, Institute of Bulgarian Language, 94–98.
- Харкема и др. 2004:** Henk Harkema, Robert Gaizauskas, Mark Hepple, Angus Roberts, Ian Roberts, Neil Davis, Yikun Guo, „A large scale terminology resource for biomedical text processing”, in: *Proc BioLINK 2004*, 53–60.
- Херст–Шварц 2003:** Marti A. Hearst, Ariel S. Schwartz, „A simple algorithm for identifying abbreviation definitions in biomedical text”, in: *Proc. of the Pacific Symposium on Biocomputing: Kauai, Hawaii, 3–7 January 2003*, World Scientific, ISBN 9812776303, 451–462.
- Цеонгхи–Сандерсан 1999:** Yi Jeonghee, Neel Sundaresan, „Mining the Web for acronyms using the duality of patterns and relations.”, in: Cyrus Shahabi[Ed.] *Proceedings of the 2nd international workshop on Web information and data management (WIDM '99)*, New York: ACM, 48–52.

Cvetana Krstev

ACRONYMS IN THE AUTOMATIC PROCESSING
OF TEXTS IN SERBIAN

Summary

In this paper we analyze characteristics of acronyms that affect the automatic processing of Serbian texts that is based on lexical recognition. First of all we analyze characteristics of their orthography and pronunciation, than their morphological characteristics – inflection, gender and number – and finally their derivational capacities. This research is based primarily on evidenced obtained in the Corpus of Contemporary Serbian (SrpKor). We propose a solution that apply to established and well-known acronyms the lexical approach in which electronic dictionaries are used for acronym recognition, morphological tagging and connection to their source phrase.

Александар М. МИЛАНОВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ЖАНР КАО РЕСУРС ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ИСТОРИЈЕ
СРПСКИХ КЊИЖЕВНИХ ЈЕЗИКА
У 18–19. ВЕКУ

Рад је посвећен променама теоријско-методолошке перспективе при анализама предвуковске и вуковске епохе у развоју српског књижевног језика. На основу кључних теоријских ставова најзначајнијих истраживача ових епоха, предлаже се прелазак са постојеће доминантне парадигме, монографија посвећених језику и стилу писаца, на нову парадигму, која би у фокусу имала језик и стил жанрова. Предлажу се, такође, и технички поступци који ће обезбедити да жанрови постану релевантни ресурси за испитивање српског књижевног језика у 18–19. в.

Кључне речи: жанр, предвуковска епоха, вуковска епоха, српски књижевни језик, славеносрпски језик, функционални стил

0. На теоријски значај *жанра* у модерној лингвистици први је указао Михаил Бахтин, указујући да „употреба језика остварује се у форми појединачних конкретних исказа (усмених и писаних) учесника неке одређене области човековог рада” (Бахтин 2013: 149). Бахтиново учење веома је брзо прихватано и развијано и ван граница руске тј. совјетске лингвистике и филологије. Сви следбеници Бахтинове поставке проблема „говорних жанрова” сложили су се са основном поставком да „ти искази одражавају специфичне услове и циљеве сваке од тих области не само својим садржајем (тематским) и језичким стилем, то јест избором лексичких, фразеолошких и граматичких средстава језика, већ пре свега својом композиционом структуром” (Бахтин 2013: 149).

Питање жанрова као ресурса за истраживање историје српских књижевних језика, или српског књижевног језика, прилично је компликовано из више разлога. Познато је да су и у оквирима историје књижевног језика и ван њих пре свега анализирани књижевни жанрови, а да се на значај истражи-

*aleksandar.jus@gmail.com

вања жанрова других функционалних стилова (публицистичког, научног, административног, разговорног) више указивало него што се њима приступало. Са друге стране, кроз историју мењало се и схватање жанрова, њихових норми и квалитета, нарочито баш у 18–19. в. (Шефер 2013), што је налазило свој одраз и у радовима историчара језика.

1. У досадашњим монографијама о књижевним језицима у преддуковском периоду није се довољно водило рачуна о жанровској раслојености писаних текстова, чак ни о функционалностилској, будући да ауторе на такав методолошки поступак није обавезивао примењени Младеновићев допуњени модел статистичког испитивања руских и рускословенских (славеносрпских) наспрам народних особина, заснован на попуњавању упитника (Младеновић 1970).¹

Иако је много допринео пионирским истраживањима језика писаца преддуковске епохе, теоријско-методолошки оквир истраживања Александра Младеновића стога је убрзо допуњен, а истраживања су кренула и у новим правцима.

2. Тако је, нераздвојан од појмова *периодизације* и *конкуренције норми*, у Толстојевим анализама српске књижевнојезичке ситуације у 18–19. в. и појам *жанра* дошао у фокус истраживања: „Жанровско-стилска диференцијација и с њом повезана разноврсност норми не означава мешавину норми. Уз то је, крајем XVIII и почетком XIX в., ова диференцијација у језичком смислу и код Срба почела постепено да слаби” (Толстој 2004: 56). Као значајан податак Толстој истиче да је од 1780. до 1825. систем литерарних жанрова у српској књижевности постао још потпунији (161), те да су поједини књижевни правци имали жанрове типичне само за њих: „Са жанровима, па чак и са појединим правцима, била су повезана конкретна схватања језика и стила” (162). На истоме месту Толстој истиче корелацију између развоја жанрова и развоја књижевних праваца: „Конкуренција књижевних праваца налазила се у вези са конкуренцијом жанрова и књижевнојезичких норми и ову последњу је чак и узроковала” (162).

3. Вођена првенствено руским погледима на развој српског књижевног језика, прву потпунију критику Младеновићевог модела написала је Толстојева ученица и следбеница Ана Кречмер у више својих радова, нудећи истовремено у својој монографији модел анализе који у фокус истраживања доводи *текст* и његову *врсту*: „Metod upitnika smatra svojim objektom jezik odvojeno od teksta. Zato se konvencionalna analiza ne interesuje ni za vrstu teksta ni za njegovu intenciju ni za odgovarajući kulturnoistorijski kontekst” (Кречмер 1989: 208).² Ауторка више пута истиче да је текст, односно *врста текста*, централна величина њене анализе (Кречмер 1989: 211), стварајући дистан-

¹ Младеновићев модел прихватила је у монографијама читава новосадска лингвистичка школа: Јован Кашић, Јован Јерковић, Александар Албин (Албијанић), Питер Херити, а допунили су га и развили Љиљана Суботић и Јухани Нуорлуто.

² О теоријско-методолошком оквиру анализе ауторка каже: „Puna analiza sadrži pored lingvističke još najmanje dve druge komponente – tekstualnu i sociokulturnu, pošto je tekst u prvom redu komunikativna jedinica” (Кречмер 1989: 209).

цу према Младеновићевом моделу, који запоставља функционалностилску и жанровску раслојеност језика. Вођена и Толстојевим погледима, А. Кречмер за корпус жанрова у сопственом истраживању констатује како „као највећу relevantnost за своју анализу узимамo световне текстове, i tu u prvom redu prevode, školske udžbenike, novine i časopise” (Кречмер 1989: 209).

Из речене перспективе, нарочито је важан рад А. Кречмер из 2000. године, у којем се истиче значај периодизација књижевнојезичких традиција и њиховог (дис)континуитета (Кречмер 2000: 544–549). Попут свог учитеља Н. И. Толстоја, и А. Кречмер питање периодизације спољашње историје српског језика директно доводи у везу са „саставом и структуром канона жанрова појединих књижевно-језичких традиција” (548). Међу најважнијим задацима будућег истраживачког рада у *историјској стандардологији* она издваја и „реконструкцију појединих жанровских канона и њихове унутрашње структуре”, те „проналажење жанровских инваријанти и допустиве варијације” (550), чиме је опет наглашен значај жанровске припадности текста у дијахроничким књижевнојезичким истраживањима. Између осталог, наведено је илустровано и на примеру претече првих руских новина, *Вести-Куранты* (553).

4. Толстојева испитивања утицала су и на Ирену Грицкат, која након њих издваја дела написана „нижим слојем славеносрпског”, који се налази на рубној, граничној области са српским језиком у којем су задржане ретки, готово искључиво лексички црквенославенизми и русизми (Грицкат 1987: 112). У дела писана овим „слојем славеносрпског” сврстала је годишњаке – календаре, часописе, паранаучне саставе и забавно штиво за одрасле, уз значајно жанровско одређење: „Та врста публикација не иде без остатка ни у један писмени или књижевни ’жанр’; особине које се ту садрже налазе се расуће по другим радовима и у извесној мери спадају у већ приказиване одлике наше предвуковске писане продукције” (Грицкат 1987: 117). На истом месту И. Грицкат ову врсту текстова одмах одређује према „лепо израђеној класификацији славеносрпске проблематике коју је дао Н. Толстој” и констатује да заслужено нису добили посебан одељак јер немају „свој филолошки профил, него само културолошки, социolingвистички у разливеном виду”. Из угла функционалне стилистике, значајно је и што овај тип текстова ауторка спрам Толстојеве класификације доводи у везу са новинарским у периоду од краја 18. века до 1825. године (Грицкат 1987: 117).

5. Критику из истога угла као и А. Кречмер на рачун Младеновићевог метода упитника упутила је и Љиљана Суботић: „Метод упитника је искључиво лингвистички метод и његов објекат анализе јесте само језик и то језик одвојен од текста и аутора. Изван сфере интересовања и анализе остаје, дакле, питање врсте текста, његова намена, његов аутор и целокупни културолошки контекст, што је све релевантно за разумевање развоја књижевног језика” (Суботић 2003: 108). Из критике произлазе и ауторкине теоријско-методолошке напомене везане за будућа истраживања: „Пошто у предстандардној епоси језичка дистрибуција зависи и од врсте текста, таква анализа морала би бити оријентисана управо на одређену врсту текста или би, исто

тако, морала узети у обзир и читаву парадигму текстова. Врсте текстова у предстандардно доба у културном и верском ареалу православне Слације биле су панхроничне, дакле много статичније и постојаније, него што је случај са савременим периодом” (Суботић 2003: 108).

6. Из наведених ставова Никите И. Толстоја, Ирене Грицкат, Ане Кречмер и Љилане Суботић, тј. ставова најзначајнијих проучавалаца предвуковске епохе поред Александра Младеновића, видљиво је да се у центру будућих истраживања предвуковске – али и вуковске – епохе развоја српског књижевног језика мора наћи лингвистичка и лингвостилистичка анализа различитих жанрова у оквиру настајућих функционалних стилова. Другим речима, различити жанрови све више се истичу као засебни ресурси за истраживање развоја и стабилизације књижевног језика код Срба.

Тим поводом би, пре и аналитичких и синтетичких истраживања, требало формирати одређене базе података. Поједине *библиографије* одређених жанрова, на пример некролога, већ постоје, али то су усамљени примери. Ваљало би потом формирати, поред библиографија, и *електронске базе текстова* који би послужили као грађа за лингвистичка и лингвостилистичка истраживања.

У оквиру сваког функционалног стила стога би лингвисти на основу сопственог увида у грађу прво морали издвојити жанрове које сматрају у мањој или већој мери структурно формираним у 18–19. в. Као такви могли би се, на пример, у оквиру публицистичког функционалног стила и његовог новинарског подстила издвојити *вест* и *извештај*.³ Мање погодни за мештање у строге функционалностилске оквире су други устаљени жанрови, почевши од мањих, попут *предговора*, *посвета* или *некролога*, па до обимом неупоредиво већих, попут *аутобиографија* или *мемоара*.

Висок степен језичко-стилског јединства и на нивоу селекције језичких средстава и на нивоу структуре текста показују и *приватна писма*, за чије писање је штампани образац понудио већ Јован Стерија Поповић. Постојање Стеријиног нормативног приручника ствара погодан теоријско-методолошки оквир за истраживање српске приватне преписке у 18–19. в., а сјајну базу текстова представља сакупљена целокупна Вукова преписка, чије ће објављивање ове године бити завршено.

7. Постојећа истраживања жанрова у предвуковској и вуковској епохи развоја српског књижевног језика већ су показала да су селекција и фреквенција појединих језичких средстава директно предиспонирани жанром. То нарочито важи за лексички слој текстова, на пример за активирање славенизама или синонимних народних лексема. Мада је жанровска условљеност избора језичких средстава највидљивија на лексичком плану, она се може доказати и на осталим:

- а) грађијско-ортографском (нпр. избор грађанске или црквене ћирилице, статус и фреквенција специфичних графема <ѿ, ѿ> и сл.);

³ О жанровским карактеристикама вести већ су писали Милановић 2013 и Бјелаковић 2012.

- б) фонетско-фонолошком (нпр. статус и фреквенција фонема /ф, х, ц/ и сл.);
- в) морфолошком и морфосинтаксичком (нпр. фреквенција појединих врста речи, попут узвика, или појединих облика, попут вокатива, глаголских прилога, партиципа и сл.);
- г) творбеном тј. дериватолошком (нпр. фреквенција сложеница, фреквенција деминутива/хипокористика и аугментатива/пејоратива, статус руских и рускословенских префикса и суфикса, попут *со-*, *в-*, *во-*, *воз-*, *-ески*, *-елни* и сл.);
- д) синтаксичком (нпр. фреквенција барокне реченице са свим њеним атрибутима: дужином и компликованошћу структуре, инверзним редом речи, финалном позицијом атрибута, паралелизмима и сл.).

На основу постојећих анализа већ се наслућује да ће поједини жанрови остати језички архаични, тј. ослоњени на славеносрпски израз, и у другој половини 19. в., док ће други бити снажније ослоњени на средства вуковског, тј. народног и фолклорног језика и у првој половини века. Стога је неопходно променити перспективу лингвистичких истраживања, то јест померити њен фокус са анализа *језика и стила писаца*, које су до сада дале задовољавајуће али ограничене резултате, на анализе *језика и стила жанрова*, које ће постојећа сазнања надоградити и отворити нове перспективе за будућа истраживања и синтетичке захвате.

ЛИТЕРАТУРА

- Бахтин 2013:** Михаил Бахтин, *Естетика језичког стваралаштва*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Бјелаковић 2012:** Исидора Бјелаковић, „Језик новина код Срба крајем XVIII и почетком XIX века”, у: *An den Anfängen der serbischen Philologie. Na počecima srpske filologije. Salo debeloga jera libo azbukoprotres von Sava Mrkalj (1810-2010). Salo debeloga jera jera libo azbukoprotres Save Mrkala. Philologica Slavica Vindobonensia*, Band 1, Peter Lang, 49–80.
- Грицкат 1987:** Ирена Грицкат, „Још нека питања у вези са славеносрпском епохом”, *ЈФ*, XLIII, 111–135.
- Кречмер 1989:** Anna Kretschmer, *Zur Methodik der Untersuchung älterer slavischer schriftsprachlicher Texte (am Beispiel des slavenoserbischen Schrifttums)*, München: O. Sagner.
- Кречмер 1990:** Ана Кречмер, „Неколико напомена поводом 30-годишњег јубилеја истраживања славеносрпског доба”, *ЗбФЛ*, XXXIII, 221–231.
- Милановић 2013:** Александар Милановић, *Језик весма полезан*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

- Младеновић 1970:** Александар Младеновић, „О неким рускословенским и српскохрватским језичким особинама у Орфелиновом ’Магазину’”, *ЗбФЛ*, XIII/1, 103–118.
- Суботић 2003:** Љиљана Суботић, „Критички приступ проучавању историје (српског) књижевног језика”, *Српски језик*, VIII/1–2, 99–110.
- Толстој 2004:** Никита И. Толстој, *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска.
- Шефер 2011:** Жан-Мари Шефер, „Књижевни жанрови и жанровска обележја текста”, *Поетика*, 1, Београд, 112–140.

Aleksandar Milanović

GENRE AS A SOURCE FOR EXPLORING HISTORY
OF SERBIAN WRITTEN LANGUAGES

Summary

The author in this paper analyzes changes of theoretical and methodological perspective in research based on linguistic material from the period of time right before the appearance of Vuk Stefanovic Karadzic and during the period of his life. Based on most important theoretical approaches in this field, a new methodology is proposed, in order to represent change in both methods and type of analyzed material: from monographies about language and style of writers of that time to the methodology which will be focused on language and style of genres. Technical methods which will contribute to genre as relevant source for analysing Serbian written language in 18–19. century are also proposed.

Првослав Т. РАДИЋ*
 Филолошки факултет
 Универзитета у Београду

ИЗ ИКАВСКЕ БАШТИНЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА: О ГОВОРУ ТУКУЉСКИХ РАЦА

У оквиру икавског комплекса српског језика налази се и говор тукуљских Раца, скромна дијалекатска оаза у Мађарској, јужно од Будимпеште. Циљ овог прилога је да пружи лингвистичку анализу тукуљског говора, за шта су послужила два различита извора, један научни (лингвистички упитник) и један књижевноуметнички (збирка приповедака). Коришћени извори су потврдили да тукуљски говор главнином својих особина припада типично српском језичком комплексу. О томе говори упитно-односна заменица *што* / *шта*, африкате *ћ* и *ђ* (*маћува*, *међа*), као континуанти **tj*, **dj*, вокали *e* и *y* (*jezik*, *muž*), као континуанти *ę* и *o*, иницијално *y-* (*uzeti*, *Uskrs*) м. секвенце *vь-*, вокал *y* (*jabuka*, *dug*), као континуант *l*, група *цр* (*crv*, *crno*) м. групе *чр*, проширење *-ов/-ев* код једносложних именица м.р. у множини (*brkovi*, *krajevi*), наставак *-a* у ген. множине именица (*volova*, *krušaka*, *jaja*) итд.

Кључне речи: Тукуља, Раци, Мађарска, дијалекти српског језика, фонетика, морфологија, синтакса, лексика, творба речи

I Увод

За икавце српског језика, под ма којим етничким или националним називом данас били познати, зна се да су разасути на широком простору – од Далмације и западне Херцеговине на југу до Будимпеште на северу. Оваква њихова распрострањеност углавном се доводи у везу са бројним миграцијама из турског времена. Поред дијалекатских, они познају и друге културне особености (у већини су, нпр., католичке вере) које их кадшто повезују у посебну етничку грану. Део овог становништва назива се, тако, са своје стране или (и) од стране других Буњевцима. За подунавске католике Буњевце Ј. Ердџановић истиче да, поред тога што поглавито насељавају Бачку, живе „и у данашњој јужној Угарској у десет села”, међу којима је и Тукуља (мађ.

* prvoslavr@yahoo.com

Tököl), насеље у пештанској жупанији (Ердељановић 1930: 2). Још у првој половини XIX века истраживачи бележе да се становништво низа села ове жупаније, укључујући и мештане Тукуље, назива Рацима (Исто: 5, исп. 295, 345–346).¹ „Као што је познато, – пише Ердељановић – Мађари већ одавно називају православне Србе именом 'Раџи' : у једн. Rác, у множ. Rácok” (Исто: 346).² Ово име примили су на себе и подунавски Буњевци: „А то ће рећи, да су Буњевци у сваком погледу чинили на Мађаре и на Немце исти утисак као и православни Срби, да се дакле у њиховим очима нису од православних Срба ничим другим разликовали осим својом католичком вером” (Исто: 346–347).³ Зато се и у Бечком ратном архиву, у документима који садрже податке о досељавању Буњеваца (1687–1689), ово становништво назива католичким Србима (katholische Ratzen, Rasciani catholici) (Ивић 1922: 11). Већ је В. Караџић указивао на то да ова „браћа наша закона Римскога [...] говоре онакијем истијем језиком као и Срби”, те да не види како се могу национално подводити под који други народ.⁴ Караџић зато упућује посебне похвале за објективан етнографски приступ српском етничком идентитету који у то време негују Мађари, јер се у мађарском језику *Раџом* (од Rascianus, тј. Рашанин) по традицији зове свако ко говори српским језиком, а ако би се баш желело указати на његову католичку припадност, употребљавао се термин *патишта Раџ* (Караџић 1849: 133).

Много је различитих извора о пореклу подунавских Буњеваца, међу којима је доста оних који се претежно везују за народна предања. Један од таквих извора говори о Буњевцима као досељеницима са обала реке Буне, леве притоке Неретве, са херцеговачко-далматинске размеђе. Још ће В. Караџић средином XIX века пренети ово предање: „Буњевци може бити да се зову од Херцеговачке ријеке *Буне*, од које су се, као што се приповиједа, негда амо доселили” (Исто: 130).⁵ На распрострањеност ове етничке гране указује и Ј. Цвијић, а осврћући се на подунавске Буњевце бележи да „станују поглавито у пределима Суботице, Баје и Сомбора. Они су скорији досељеници и пореклом из Босне, Херцеговине, можда и из Загорске Далмације” (Цвијић 1919: 319). Ипак, истиче аутор, „њихова главна досељавања била су након ослобођења Будимпеште (1686.)” (Исто). На различитим местима у својим радовима Цвијић даје и нешто етнографских и културолошких оцена: „По високом стасу они припадају динарској раси, тако исто и по основним цр-

¹ Сами Тукуљци себе и данас сматрају Рацима, а не Буњевцима (исп. Szilágyi 2007: 68).

² „Од њих су – наставља аутор – овај назив примили и аустриски и угарски Немци (у једн. Ratze, Raitze сл., у множ. Ratzen, Raitzen, Rätzen и сл.), па затим и Срби, и то најпре у Угарској, а од 18. века и у Славонији и понегде у северној Хрватској” (Исто).

³ По аутору, то што су и сами подунавски Буњевци прихватили назив Раџи показује да су сматрали себе Србима, католичке вере (Исто: 347). О томе и данас поуздано сведоче примери ојконимских паралела попут *Српски Ковин* : мађ. *Rácskeve*, *Српски Аљмаш* : мађ. *Rácalmás* итд.

⁴ После Караџићева времена, појам „браћа наша закона Римскога” насилно је, под притисцима појединих политичких парадигми, подвођен под национално име „Хрвати” (исп. фус. 9).

⁵ Уз речничку одредницу **Буњевац**, Караџић (1852) доноси: „у Бачкој Србин закона Римскога”. Под одредницом **Раџ** стоји: „der Raize, Rascianus, (eine für Spott genommene und gegebene Benennung von Seite der Ungern für Serbe, Serbus)” (Исто).

тама психичким; они су добро сачували традиције балканских Срба” (Исто: 319).

Циљ овог прилога је да се у оквиру теме о подунавским икавцима осврнем на језичке и културолошке одлике Тукуље (етн. *Тукуљац*, *Тукуљача*, ктет. *тукуљски*), мале оазе удаљене од своје језичке матице и смештене међу мађарским становништвом. Град Тукуља се налази у Пештанској жупанији, на Дунаву, а у историјским документима насеље се помиње још 1280. године. Под Еугеном Савојским овде је организовано пресељавано становништво из различитих области, које се поглавито бавило земљорадњом и сточарством. Године 2001. град је бројао 10.164 становника са већинским мађарским становништвом (исп. <http://hr.wikipedia.org/wiki/Tukulja>).⁶ Старији истраживачи су још увек наилазили на свежа предања о путевима досељавања овдашњег становништва. „Такође ће бити поглавито по народном казивању и предању самих Буњеваца постала ова саопштења: Општина Тукуљ је насељена ’von Raizen aus Dalmatien und Serbien’”, пише Ердељановић (1930: 86).

II Тукуљски говор у дијалектолошким изворима

Интересовање за српске говоре у Мађарској врло је старо (од В. Карачића, преко А. Белића и П. Ивића до П. Степановића, М. Николића, С. Милорадовић и др.) и о тој теми се данас може сакупити већ солидна научна библиографија. Један од последњих осврта на ова истраживања дат је у Радић–Милорадовић 2009 (посебно 153–161), те се на питање историјата ових истраживања нећу посебно освртати. Уочљиво је, ипак, да се у време кризе југословенске државе и распада научнополитичке парадигме о тзв. „српскохрватском” језику ова истраживања на српској страни, самоиницијативно или под вањским притисцима, усредсређују на православно становништво, препуштајући хрватском дијасистему католичке житеље (нпр. Буњевце, Раце, Шокце, исп. фус. 6). Тако, поједини српски истраживачи експлицитно убрајају ове католичке скупине говорника српског језика (тзв. „штокавског наречја”) у хрватски национални те и језички корпус, без обзира и на то како се то становништво изјашњавало (или осећало). Свој лингвистички опис у поглављу *Говори Хрвата у околини Будимпеште* (149–158) П. Степановић (1994), Србин родом из Мохача, започиње реченицом: „У три села у околини Будимпеште, Тукуљи (Tököl), Андзабегу (Érd) и Ерчину (Ercsi), живе Хрвати који себе називају католичким Рацима, или просто Рацима” (Исто:

⁶ Цитирани хрватски извор имплицитно појашњава како је дошло до масовног покатоличавања досељеника, констатацијом да је Савојски „vodio takvu useljeničku politiku koja je osiguravala povoljne uvjete za rimokatoličke doseljenike (Hrvate i Nijemce), od kojih i potječu današnje manjine Hrvata i Nijemaca” (Исто, курз. П.Р.). Хрватско национално становиште препознатљиво је и у другим ставовима: „Tukuljski Hrvati (Tukuljci) – бележи се овде – су се некада nazivali Bunjevcima, ali su vremenom prihvatili ime Rac [...] Govor tukuljskih Hrvata je izmiješani novoštokavski ikavski i novoštokavski (ijekavski) dijalekt hrvatskog jezika” (Исто, курз. П. Р.). Ово је доминантно гледиште хрватске лингвистике у вези с овим питањем.

149, курз. П.Р.).⁷ Отуда ће аутор у потоњој студији коју је посветио српским говорима у Мађарској искључити из анализе католичка насеља, јер, пише он, „знатан број јужнословенских католика” („а који су себе *називали* [!] разним етничким именима, као Шокци, Раци, Бошњаци и сл.”) „бисмо *по данашњем схватању* назвали Хрватима” (Степановић 2000: 15, курз. П.Р., исп. фус. 1).⁸ И то све упркос томе што у свом историјском прегледу о стању Срба на мађарској територији, аутор рацки етникум несумњиво изједначава са српским (Исто: 14, 15). Само оваквим, рекло би се клерикалистичким приступом, који није заобишао ни граматике савременог српског језика последњих деценија, може се објаснити зашто су српски лингвисти из српског језичког корпуса почели искључивати читаве његове делове, пре свега српску икавицу.⁹ Па и у поменутом прегледу дијалектолошких истраживања у Мађарској, сада вероватно већ по инерцији оваквог начина истраживања, дат је осврт на „говор *православних Срба*” (Радић–Милорадовић 2009: 158, курз. П.Р.). Додуше, некако се у овом прегледу, ипак, нашла и католичка (и икавска) Тукуља у оквиру кратке констатације да су у раду на *Српскохрватском дијалектолошком атласу*, организованом под окриљем Српске академије наука и уметности, у периоду након 1987. године „обрађене Ловра, Медина и Тукуља” (Исто: 159). Та исправка, начелно узевши, иде у добром правцу, јер „дијалектолошким истраживањима је утврђено да су у говору Срба у Мађарској заступљена сва три наречја – екавско, ијекавско и икавско” (Илић 2009: 345), а чак је и на плану националног изјашњавања уочено да је „један значајан број *неправославних испитаника* (! – П. Р.) [...] на попису из 2001. истакао своју везу са српском заједницом” (Исто: 344, в. и тамо наведену литературу).

Колико је мени познато, Тукуља није шире истраживана у дијалектолошкој науци. Пре нешто више од пола века П. Ивић је дао прве релевантне дијалектолошке податке о њој. На његовој карти под називом *Delimičan pregled srpskohrvatskih govora u Mađarskoj* налазимо да је Тукуља обележена као насеље са католичким становништвом, те да представља мешавину источнохерцеговачких и млађих икавских говора (Ivić 1961–1962). Више непосредних података о тукуљском говору бележимо много касније у поменутом поглављу *Говори Хрвата у околини Будимпеште*, у монографији П. Степановића (1994).

Како је поменуто, у оквиру рада на *Српскохрватском дијалектолошком атласу* обрађен је дијалекатски пункт Тукуља. У Међуакадемијском одбору за дијалектолошке атласе САНУ, из периода када је њиме руководио П. Ивић,

⁷ У тексту није појашњен овај раскорак између сопственог опредељења ове етничке заједнице и њене вањске националне категоризације коју заступа аутор.

⁸ Критичке опаске на овакав ауторов „лингвистички” приступ изнете су у Радић–Милорадовић (2009).

⁹ Тумачење ове појаве би, међутим, морало бити сложеније јер овај приступ је баштинила и титоистичка идеологија. Непосредно после Другог светског рата, 14. V 1945. год., Главни народноослободилачки одбор Војводине наложио је месним одборима да отпочну административно превођење католичког становништва српског језика (Буњевци, Шокце) у Хрвате. В. факсимил о укидању права на изјашњавање Буњевцима и Шокцима пренет у: <http://sr.wikipedia.org/sr/Буњевци>.

налази се попуњен упитник из Тукуље (инв. бр. 243). Упитник је попунила Јулка Мијатовић (како пише на корицама), родом из Ловре, која је овиме оставила драгоцену сведочанство о тукуљском говору.¹⁰ У одељку о испитаницима дати су шутори подаци о Јустини Ромич (рођ. 1920. у Тукуљи) и Анти Бошњаку (рођ. 1912. у истом месту). На упитничко питање везано за „народност и вероисповест” о првом испитанику се каже: „Рас, Rimsko-katol.” (119),¹¹ док за другог испитаника изостаје одговор на ово питање. У Упитнику није забележено време истраживања, а П. Ивић је прву ревизију ових упитничких белешки датирао 1. X 1994. године. Из забележених података види се да је Тукуља у време истраживања имала око 7000 становника, који су се махом бавили пољопривредом (116–117).

За изворним тукуљским говором се, свакако, може трагати и у појединим етнографским и фолклористичким записима новијег времена. Тако је Јожеф Силађи пре неколико година објавио *Tukuljske racke pripovitke* (Szilágyi 2007). То је двојезично издање рацких приповедака, при чему је рацки део (45–81) представљен на мање-више изворном народном говору. Реч је о кратким записима, цртицама и анегдотама везаним за тукуљске Раце и њихов свакодневни живот. Ова књижица се налази у каталогу мађарских интернет издања, а у рубрици у којој се даје кратак опис садржаја (терминолошки индекс) стоји да је реч о фолклору мађарских Срба: „folklor magyarországi szerbek” (<http://nektar.oszk.hu/en/manifestation/2767917>).

Ово издање заслужује пажњу српских научника и са историјског, етнографског и фолклористичког гледишта, сведочећи, на пример, о томе на које проблеме су „дивљи Рацови” наилазили на угарском терену, како су добијали земљу уз услов прихватања католичке вере, које су обичаје чували (нпр. божјићни, свадбени, уз одлике патријархалности, гостољубља и др.), коју верску номенклатуру су задржали (исп. *Мала Госпојина* као назив тукуљске славе), како су споредовали са православним Србима итд.¹²

III Говор Тукуље

У основним потезима осврнућу се на језички материјал из лингвистичког упитника (У) и Силађијеве збирке приповедака (П), без залажења у дубљу и темељнију анализу ове грађе или посебног проблематизовања појединих лингвистичких питања. Спорадично, поредићу га са материјалом П.

¹⁰ Истраживач није могао увек одговорити потребама ове врсте истраживања, на шта указује и П. Ивић својим напоменама у Упитнику. И сами записи из Упитника понекад нису читљиви, што носи извесне ризике у представљању овог материјала.

¹¹ У једном претходном раду, под утицајем тада владајуће идеологије (в. фус. 9), аутор бележи да у Тукуљи „живе Хрвати” (Мијатовић 1983: 149).

¹² Занимљиво је да се у Приповеткама х(о)рватско име не спомиње, док се српско (*Србљани*, *Српкиње*) појављује неколико пута. На другој страни, и у савременој журналистичкој литератури се могу наћи занимљиви прилози о животу Тукуљаца, па и њиховој сачуваној српској националној свести (исп. <http://www.srpksadijaspora.info/vest.asp?id=12678>).

Степановића из дела његове монографије који је посвећен тукуљском говору и суседним говорима (1994: 149–156).¹³

1. Акценат

У грађи тукуљског Упитника може се препознати релативно стабилан четвороакценатски систем,¹⁴ два силазна и два узлазна акцента (исп. Степановић 1994: 149), уобичајен за западне српске говоре: *mārc* (85), *lūk* (73), *mrěža* (78), *dānovi* (84), *Čigan* (98), *sūvji* (103), *sjěst* (17), *prāt* (33); *čir* (2), *gnōj* (3), *rīč* (6), *vō* (56), *cvīt* (69), *jūdi* (19), *pālci* („паоци”, 55), *nōžnice* (77), *sōnice* (83), *sūv* (103), *dōlnji* (102), *dē* (112), *prē* (113); *čelo* (2), *jèzik* (6), *žèludac* (9), *òtac* (21), *sèstra* (24), *kāšika* (43), *kòljeno* (18), *sikera* („секира”, 74), *sirōta* (95), *grijōta* (96), *zdrāviji* (89), *nè može* (2); *gláva* (1), *djéte* (21), *vrēbac* (61), *bijéla* (103), *žmirim* (4), *živit* (20), *iscjédit* (45). У систем се укључује постацкентатска дужина: *djèvōjka* (29), *pečūrka* (69), *tānjūr* (43), *kōmād* (45), *kōpāč* (51), *džāndār* (91), *pīsānje* (11), *Sr̄bjān* (98), *brez žènē* (26), *čr̄vōva* (ген. мн., 65), *od òčjū* (3), *òd nji* (105), *s māj̄kōm* (21), *idēm* (15), *ùžeti* (12), *dōnēt* (19), *vīdijōv* (4), за коју је констатована боља очуваност него у суседним српским говорима (Исто).

И поред низа грешака у бележењу акцената, оно у појединим случајевима заслужује пажњу. Знатан је, на пример, број облика са „дугоузлазним” (чак и код једносложница) на месту очекиваног дугосилазног акцента, као у примерима: *kóst* (8), *mrák* (81), *sníg* (82), *vrág* (95), *ždríbe* (56), *móre* (81), *súnce* (84), *Túrci* (98), *spáva*, *snívam* (4), *kážem* (6), *báci* (през., 13).¹⁵ Темелнија истраживања би могла показати да ли се међу овим примерима крију трагови старосрпског акута.

2. Фонетика

2.1. У Тукуљи се бележе различити јатовски рефлекс:

а) икавски рефлекс: *rīč* (6), *time* (7), *dīko* („деда”, 23), *pràdida* (25), *kolívka* (37), *lívak* (39), *zdila* (43), *plīšanj* (46), *sime* (49), *ditelina* (51), *ždríbe*, *mlíko* (56), *gnjzdo* (64), *cvīt* (69), *trišnja* (70), *vinac*, *sikera* („секира”) (74), *klište* (75), *sníg* (82), *vríme* (83), *zvízde* (84), *pròlice* (86), *līk* (89), *zàpovīd* (91), *svidok* (94), *grijōta* (96), *tisan* (32),¹⁶ *lipša* (99), *rīdak* (102), *ćutiti* (6), *vrīštiti* (7), *živit* (20), *plīvit* (72), *viruju* (94), *jidite*, *pòjiv* (исп. *jěst*, *jèdu*, 41), *razvinčālā* (27), *pišice* (56), *prīko*, *dòli*, *gòri*, *svàgdī* (112), *ùvīk* (114) (У); *divojke* (50), *diver* (52), *do prolića* (53), *racke riči* (53), *na uskršnju nedilju* (53), *sridina svita* (56), *vinac*

¹³ Примере наводим на илустративном нивоу, без статистичког представљања фреквенције појединих појава.

¹⁴ Представљање акценатског система једна је од слабијих страна Упитника, у шта се укључује и један број облика који није обележен акцентом.

¹⁵ Исп. и: *darivaju* (28), *kolívka* (37), те *snòplje* (52), *crkva* (и: *crkvi* 94), али и супротне појаве, примери са дугосилазним м. дугоузлазном: *jāje* (62), *pātak* (63), *gnjzdo* (64), *bāšca*, *plīvit* (72) (У).

¹⁶ Истраживач изнад *tisan* бележи вокал *e* у загради, што, претпостављам, значи дублет *tisan* / *tiesan* (32).

od *cvića* (46), *misec od tista* (63), *tilo Isusovo* (63), *dida Ivu* (74), *grijota* (77), *brez pristanka* (78, према: престати), *na radnim mistu* (66), *zvizdu* која је летела (61), *posli vinčanja* (46), *doneli lipi trišanja* (58), *umrit* (65), *uletiti* (70), *ličiti* (79), *navike živit* (65), *ne smi* (73), *virovali* (45), *pripovidav stare pripovitke* (70), *smišno* (46), *popriko* (75), *uvik volili* (47), *naprid* (58), *pišice* (68), *posli* (74), *dvi strike* (75) (II).

Овде се, наравно, укључују и други типови икавизама, шире заступљени у српским (нпр. шумадијско-војвођанским) говорима, као: у наставку за дат.-лок. јд. именица ж.р. а-парадигме: *ćerki* (23), *gùski* (63) (У), *državi* (48), *na glavi* (46), *u lipoj Bački* (68) (II); у ген. мн. заменичко-придевске деклинације: *sve više mišani* бракова (53), *mlogo crkveni pripovitka* (60) (II); у дат. мн. заменичко-придевске деклинације: *stàrima* (100), *mòjim* (107) (У), *siromašnim* (II45); у дат.-лок. личне заменице 1. и 2. л. јд.: *tèbi, nà meni* (У104), *meni* (II61); у наставку за компаратив: *zdràviji* (89), *stàriji* (100) (У), *bogatiје* (45), *kasnije* (62) (II); у глаголској негацији *nìsam* (У114), *nije* (47), *nisu* (45) (II); код глаголских основа типа *smijēm se* (7), *sijēmo* (50) (У), *sijali su* (65), *grijav* (63) (II); у глаг. рад. придеву: *sjèdila* (17), *vòlila* (25), *gòrila* (36) (У), тј. *vidiov* (55), *živiov* (74), *dospiov* (60), *želiов* (75) (II) и др.

б) ијекавски, тачније доминантно јекавски¹⁷ рефлекс: *tjelo* (2), *pjèsma* (7), *čòjek* (19) / *čòjek* (98), *djéte* (21), *djèvoјka*, *djèvēr* (29), *čjepànica* (36), *sjèno* (51), *gùsjenica* (67), *nèdiја* („седмица дана”), *sriда* (84), *mjèsēc* (85), *mjèsto* (87), *tíesan* (32), *čjēv* („цео”, 102), *bijéla*, *bjěja* (комп. „беља”) (103), *bjēli lük* (73), *sjèdit* (17) (али: *sjīdila*, 18),¹⁸ *pósjēc* (38), *iscjédit* (45), *zijéva* (4), *pjèva* (7), *bjěži* (през., 17), *razūmišmo* (1), *djèlimo* (40), *vjèncala se* (27) (У); *djeca* (46), *djete* (58), *mjesec dana* (47), *na mjestu* (58), *kola sjena* (58), *vjera* (53), *ni jednog vjernika* (61), *u čoječanstvu* (62), *vjetar* (74), *bjelu maramu* (53), *bjeli luk* (63), *vjerni* (48), *čjev dan* (65), *ljen čojek* (77), *sa ljeve strane* (80), *bježat* (64), *sješčemo* (58), *osjetiov* (58), *pjevav svetu pjesmu* (63, цркв.), *sjevalo* (74), *sjeli* (47), *vjerovali* (51) (II). Исп. хипер(и)јекавизам у *šàrgarčpa* (У72); *sa djesne strane* (80), *vola vježedu* (77) (II).

Овде се бележи и један број примера јекавског јотовања: *kòljeno* (18), *išcerāt* (17), *čēv* („хтео”, 115), *čēli* (115), *đē* (112) (У); *ponjekad* (48), *njekako* (53), *ljestve* (75), *čerali* (45), *nisu čeli* (52), *đe su*, *đegot*, *svugđe* (58) (II). Исп. *jèto* („лето”, У86).

в) екавски рефлекс: *bèlānce* (63), *kòrēn* (68), *mřēža* (78), *mèhovi* (36), *trèbaju* (40), *prē* (113) (У); *sreća* (45), *sa starešinom* (56), *samo lepotu!* (50),¹⁹ *nesrećna* (72), *poslednji* (45), *poslednja* (58), *odneti* (79), *rezati* (80), *treba* (74), *trebalo* (65), *prevariов* (46), *doneli* (58), *ovde* (58) (II).

Иако материјал садржи пуно примера са (и)јекавском заменом јата, то можда, ипак, није у тој мери да би се сматрало како је „тукуљски говор у основи јекавски са доста икавизама” (Степановић 1994: 150). Није искљу-

¹⁷ Уочено је да се ијекавски изговор у Тукуљи јавља врло ретко (Степановић 1994: 150).

¹⁸ Овде је између *e* и *i* истраживачево бележење несигурно. Можда је реч о затворености вокала *e*, као у примеру *pitak*, где истраживач експлицитно истиче учешће „затвореног *e*” (У84).

¹⁹ Реч је из управног говора којим аутор цитира „Srbljane”, претпостављам, доследно.

чено да је присуство једног броја (и)јекавизама оснажено деловањем хрватских католичких мисионара. Тако се корен *вер-* (у: *вера*, *верник*, *веровати* и сл.) у Приповеткама јавља готово искључиво са јекавским рефлексом. Само у једном примеру овде бележимо икавску замену: *nisu virovali sigomašnim čeljadma* (45) – али и то у ванрелигијском значењу. У Приповеткама се, на другој страни, не јављају примери с икавизмом (нити с екавизмом) у прилогу *зде*, већ су искључиво у употреби јекавски, и то јотовани облици: *đe* (50), *đekot*, *svugđe* (58) и др.²⁰ У Упитнику ће се, опет, поред *đē* јавити *ōde* („овде“), али и *svàgdī* („свуд, свагде“) (112), при чему се и овде могу наћи различити рефлекси у напоредној употреби, исп. *vjènčala se : razvìnčalā /se/* (27), *tisan : tīesan* (32) итд.

2.2. Консонант *x* бележи се у различитим позицијама у речи, како код страних тако код домаћих речи, исп. *hijada* (110), *hàlas* (77), *hŕve /se/* (9), *hŕže* (60), *hŕđa* (75), *mèhovi* (36) (У); *hajde* (57), *hajdete* (78), *halovina* (74), *hurka* (47), *holt* (45), *hamišan* (74), *hoditi* (79), у *hrđave duhove* (70), *zahvalit /se/* (54), *od duha* (63), *betlehemci* (63) (П).

Много је више, међутим, примера у којима се овај консонант у различитим позицијама:

а) у потпуности губи: *òću* (114), *māūn* („махуна“, 72), *Dōve* (цркв. Духови, 95), *grā* (72), *sirōma* (95), *brez stāri* (ген. мн., 100), *òd nŕi* (105), *òdmā* (113) (У); *oće* (51), *raniov* („хранио“, 72), у *ladu* (79), *sat duljine* (61), *bjelu maramu* (53), *odma* (46), *siroma* (58), ја *bi prozor otvorila* (песма, 79), *protiv nji* (48), *mlogo stari i lipi svadbeni običaja* (51), *sve više mišani brakova* (53) (П).

б) или замењује одговарајућим консонантима – *v*: *ùvo* (4), *ùvōrje* (62), *būva* (67), *pòdpazūvo* (10), *māćuva* (24), *rūvo* (31), *kūvā se* (46), *krūv* (44), *sūv* (103) (У), *kuva* (47), *kuvali* (60), *friškog kruva* (57), *ruvo* (80), *gravove čorbe* (63), *kruv* (70) (П);²¹ *κ*: од *siromāka* (96), исп. *kŕšćanin* (94) (У); *j*: *jendek* (58), у *njegovoj mijani* (54), *grijota* (77) (П), *grijòta* (У96).

2.3. Уместо сонанта *љ*, у низу примера се у различитим позицијама у речи јавља *j*, што се пре свега односи на материјал из Упитника: *jūdi* (19), *jūbica* (74), *žijevi* (14), *čèjāde* (30), *kòšuja* (31), *dūjīna* (83), *veseje* (92), *nèdi*ja* (84), *hijada* (110), *bjèja* (комп. „беља“, 103), *dàje* (комп. „даље“, 112), *bòji* (комп. „бољи“, 99), *vājā* (41), *škījī* (4), *šaje* (през., 91), *nàpoju* (41), *šjīva* (70), *škrigja* (35),²² *žūj* (13), *grēdej* (55 / *grédelj*, 49), *mōj* (68), *ùčītēj* (87) (У). Овакви

²⁰ На више места писац (или приређивач) Приповедака у фусноти указује на паралелизам: „*đe* = *gde* (на српском jeziku), *gdje* (на хрватском jeziku)“ (61, 65, 68, 79, 80), што се односи и на изведене облике. Ове напомене се могу различито тумачити, али се свакако не би смело једнострано и механички приступати питању дистрибуције овдашњих јатовских рефлекса према постојећим или, можда, предстојећим стандардизацијским мерилима. (На то указује већ изнети али и други материјал, исп. екавску замену јата у: *zemlja ostane odek*, „*odek* = ту“, П179). У сваком случају, ако су у објављивању овог етнографског материјала била укључена стандардизацијска гледишта, она су га удаљила од изворне дијалекатске основе, те и супротставила га овде анализираном упитничком материјалу.

²¹ Сонант *v* јавља се и уместо групе *xv*: *vatat* (77), *uvatila* (67) (П) (исп. *kāva*, У47), али је група *xv* сачувана у *zahvalit* (П54), на шта је такође могао утицати религијски дискурс, исп. *čeljad možedu kruv zahvalit* (тема из религијске скаске, П70).

²² У оквиру консонантске групе исп. *bòsjka* (ген.) према *bòsījak* (У73).

примери су врло ретки у Приповеткама: *kad jedno djete se ukajalo* (70), *Ja bi prozog otvorila, oko majka udovojila* (песма, 79).

Према Упитнику, јотацији је подложно и *љ* које је резултат јекавског јотовања, исп. *jěto* (86), *jěstve* (37), *zajěpilo se* (32). Отуда у низу примера изостаје јотовање уснених консонаната: *zěmja* (78), *zdrāvje* (89), *sūvji* (103), исп. *divije kītmče* (64), *gróbje* (91), *Sr̥bjān* (98), *děbja* (комп., 101), *dūbja* (комп., 102), *kāpje* (през., 82) (У).²³

Узима се да је у старијој генерацији Тукуљаца сонант *љ* углавном био стабилан, за разлику од млађе генерације, у чијем говору је он под утицајем мађарског језика потиснут сонантом *j* (Степановић 1994: 153). Степановић истиче да у Тукуљи никад није чуо овакву замену на почетку речи (Исто).

2.4. Иако има примера да сонант *л* на крају речи или слога прелази у *о*, исп. *vô* (56), *sônice* („саонице”, 83) (У); *vo* (63), *jednog vočića* (63) (П), у низу примера *л* се чува: *ándel* (95), *pālci* („паоци”, 55), *dōlnji* (102) (У), исп. *astal* (П47) *stolci* („stolci i astali”, П54), или, још чешће, прелази у *в*: *pòsāv* (53), *kisēv* (47), *děbēv* (101), *cjēv* („цео”, 102), *vēsēv* (103), *stēvna* (59) (У); *posav* (56), *cjev dan* (65), *stav* („стао”) (71) (П). Дистрибуција ових резултата добрим делом је условљена граматичким категоријама у којима се они јављају. Тако, облик једнине радног глаголског придева м.р. има стабилан завршетак *-в* (в. 3.2.ђ).

2.5. Међу осталим појавама могу се издвојити:

а) учешће консонанта *ф*, махом код страних речи: *familija* (20), *fāla* („хвала”, 29, исп. фус. 21), *ěftika* (89) (У); *falilo* (57), *familija* (60), *fina jela* (76), *friškog kruva* (57), *frtalj* (80) (П).²⁴

б) међусобно замењивање консонаната *μ* и *ж* у појединим речима: *žigerica* (10), *džāndār* (91) (У), исп. *μ* и *ђ* у *Mādžar* (У98) : *Mađari* (54), *mađarski* (70) (П).

в) поред *rašěto* (44) и *rāst* (: расти, 22) (У) – група *ре* у примеру: *vrěbac* (У61). Забележен је у литератури као „изоливан пример” у овом говорном типу (Степановић 1994: 153).

г) одсуствовање групе *ум* у изолованим примерима: *gúščer* (65), *bāšča* (72) / *bāšča* (71) (У), исп. *Koga diraju zmije, taj se i guštera boji!* (фолк., П48). За групе *ум* и *жд* (од **stj*, **zdj* итд.) констатована је доследна заступљеност у овим говорима (Степановић 1994: 153).²⁵

²³ На другој страни, у бројним примерима *љ* је стабилне употребе: *drljača* (52), *měljnica* (53), *snóplje* (52), *krāvlje* (56), *ostavljen* (19), *slōmljen* (69), *izljube* (26) (У); *ljut* (48), *hiljadu* (45), *nedilju* (76), *veselje* (54), *zemlja* (79), *zdravlje* (у изр., 52), *Srbljani* (47) (П).

²⁴ Исп. примере замењивања овог консонанта са *n*, такође у једном броју страних речи: *jěpīn* (У102), *čaršap* (47), *baba Katu Pilipovu* (68) (П).

²⁵ Међу фонетским цртама завређује пажњу и промена иницијалног вокала у везнику *око* („ако”: *oko kogot* је отишав, П47), контракција у *ко* („као”: *ko racke žene*, П53), апокопа у *dost* (П76), *ne mož sam* (П79), консонанти *ћ* (*brāća*, У24) и *ђ* (*gvožđe*, У36) као резултат новог јотовања, консонантска група *уп* (*cīno*, *cīven*, У103, *cīv*, У65), асимилација у *š njom* (67), *š njima* (77) (П), дисимилација у *gūvno* (У51), *mlogo* (61), *pantili* (74) (П), сачувана морфемска граница у комп. *višji* (100), *višjē* (113), уз реституцију сонанта *j*, и сличне појаве у придевима *birčiji* (53), *psēciji* (59), *kōziji* (54), *sircija*, *telečije* (57) (У), финално *њ* м. н у примерима *zělēnj* (им., 73), *plišanj* (46) (У), озвучавање финалног консонанта у *oped* (П80) и др.

3. Морфологија

3.1. Именичка дефлекција

а) У инструменталу једине јавља се наставак *-ом*: *s tòmkom* (29), *s nògom* (14), *s djètetòm* (21) (У);²⁶ *s kamenom* (65), *sa silom* (47), *sa politikom* (48) (П), укључујући именице ж.р. на консонант: *s křvòm* (2), *s mášćom* (45), *nòćòm* (113) (У).²⁷ Овај наставак је присутан и у вези с палаталним (или некада палаталним) консонантом код именица м.р.: *s mûžom* (26), *s nóžom* (38), *s jěžom* (65), *s ključom* (35), *kòpáčom* (51), *s òcom* (21), *sà zěcom* (65), *s mišom* (65), *s kònjòm* (54) (У); *sa mužom* (53), *s ovim kolačom* (63), *s konjom* (70) (П), исп. *s gròžđom* (У71), *sa grožđom* (П79), код именице средњег рода.

У Упитнику ће у рубрици за инстр. именице *пут* бити забележено: *s pûtom* (79), док ће се у Приповеткама јавити: *istim putem* (59). П. Степановић је забележио „само пример *пѹтем*” (Степановић 1994: 153).

б) У номинативу множине именица м.р. поред уобичајене дистрибуције наставка *-ови/-еви*, према природи финалног основинског консонанта – *бркови* (8), *дѡнови* (32) (У), *попови* (60), *родови* и *другови* (76) (П) : *крајеви* (У79), *бојеви* (48), *кraljeви* (79), исп. *gledav panjeve* (80) (П), – у Упитнику се уочава појачан домет наставка *-ови* код основа са завршним палаталним консонантом: *миšови*, *зѣцови* (65), исп. *bûbanjovī* (91). То не мора негирати запажање да у Тукуљи ове именице у множини „*обично* добивају проширење *-ев-*” (Степановић 1994: 153, курз. П. Р.).

Поред тога што се наставак *-ови* јавља код једносложних основа – *нòсови* (/ *нòси*, 3), *срчвови* (65), *дàнови* (84), исп. *брдови* (: брдо, 78!) (У); *Racovi* (45), *Švabovi* (53) (П), – овај наставак срећемо и у примерима: *bàmburovi* (37), *gòlubovi* (63), *kùrjakovī* (64), *bûbanjovī* (91), исп. *mjèstovī* (: мјесто, 87!) (У); *fratrovi* (П55). Слично се бележи у Поповић 1968: 167. Краћи наставак *-и* јавља се у множини именице *омац*: *oci* *увик* су *научили* *синovima* (П70).

Сибиларизација пред множинским наставком *-и* (као у *bûbrezi*, У10, *vojacī*, П45) није увек заступљена: *вртлогī* (80), исп. *òрошки* (70) (У). Она се, међутим, у појединим примерима јавља у ак. множине, исп. *òрāнке* / *òрāнце* (У32).²⁸

Забележени су и примери с наставком *-(ов)е* код једносложних именица м.р.: *šāve* (: шав, 31), *бркове* („осје”, 50), *Dòve* (цркв. Духови, 95), *Rāstove* (топон., 118), исп. *прсе* („прса”, 8) (У).²⁹ У Упитнику је за ном. мн. од именице с.р. *рѹсе* забележено *рѹсѣта* (31), од *раšѣто* је дато *раšѣта* (44), а од *рѹсмо* – *рѹсмѣна* (11). Именица ж.р. *свиња* у множини гласи *свīнји* (У58).

²⁶ Када је о Упитнику реч, предлози ће бити укључивани сходно истраживачевом бележењу.

²⁷ Један број ових именица (исп. *žīč*, У10) укључује се у категорију именица мушког рода.

²⁸ На другој страни, облике без алтернације бележимо у дат.-лок. јд. именица а-парадигме: *дивојки* (50), *повој мајки* (76), *и руки* (46) (П).

²⁹ У Приповеткама бележимо акузативни наставак *-е* у примерима: *nisu volili nove stvarе* (71), *metnuti zoba u konjeve uste* (72) (П). Исп. и примере: *zaklav krmčeta* (47), *oko su djeteta pustili* (79) (П), са ген.-ак. синкретизмом.

в) У генитиву множине именица свих родова уобичајен је наставак *-а*: *brez sinóva* (23), *vòlòva* (56), *bikòva* (56), *pràsāca* (58), *golubòva* (63), *kurjākòva* (64), *mišòva* (65), *brèz novāca* (88), *drugòva* (90); *mačāka* (60), *gùsāka* (63), *lišīca* (64), *krùšāka* (70); *krīla* (61), *jāja* (62) (У); *kod grofova* (45), *brigu fratrova* (55), *od rodova i drugova* (71), *umisto novaca* (65); *dvanajst kuća* (45), *mlogo pripovitka* (73); *iz drugi sela* (46) (П).

Забележен је наставак *-и* код једног броја именица различитих родова, исп. *zúbì*, *od jžiki* (6!), *mrāvì* (67), *bez kòsti* (8), *brez sèlovi* (86) (У); *mlogo puti* (45), *hiljadu holti* (45), *nekoliko forinti* (71) (П), као и наставак *-ију*: *òčjū* (3), *ùšjū* (5), *kokòšjū* (62) (У). У ретким примерима у Упитнику је потврђен и наставак *-Ø*: *brez kòlīvk* (37), *Srbijāncov* (: Србин, 98), што није забележено у литератури (Степановић 1994: 154).

Поједини примери из Упитника указују на додатни продор наставка *-ова* у овом падежу: *сr̀vòva* (65), *brez mjèsecòva* (85), *brez običajòva* (: обичај, 95), *brez večeròva* (: вече, 86).³⁰

г) У дативу множине бележе се примери с наставком *-ма* код именица м.р.: *jūdma* (20), *sinòvma* (23), *volòvma*, *bikòvma* (56), *drugòvma* (90) (У); *rodovma* (50), *fratrovma* (56) (П). Исп. и код именица ж.р. на *-ад*: *tèlādma* (У57), *čeljadma* (П45).

Код именица ж.р. присутан је наставак *-ам*: *žènām* (26), *svījam* (58), *gùskam* (63) (У); *familijam* (45), *suđajam* (48) (П). Овај наставак има и један број збирних именица, као: *brācam* (24), *jāncam* (54), *prāscam* (58), *pilićam* (62), а забележен је и у примерима *siromākam* (: сиромаци, 96) и *zvonākam* (: звона, звонци, 95) (У) (Исп. Степановић 1994: 154).

Потврђен је и наставак *-има*, код именица различитих родова: *tomcima* (54), *sinovima*, *psima* (70), *zidarima* (78), *Tukuljcima*, *Jugovićevima* (70) (П); *kòkošima* (У62), као и наставак *-ама* код именица ж.р.: *mačkama* (70), *bosorkama* (74), исп. *djecama* (48) (П).³¹

д) У множини се у инструменталу поред наставка *-има* код именица м. и с. рода и *-ама* код именица ж. рода – *s nòkti(ma)* (У14); *s nògama* (14), *sa žènama* (26) (У);³² *danima spravav* (60), *među Tukuljcima* (61), *ušima* (52); *sa raskim curama* (50), *међу Српкињама* (50) (П), – спорадично уочава наставак *-ама* и код именица м. и с. рода: *s kònjama* (54); *s ūzama* (: уже, 39) (У), односно наставак *-ам* код именица ж. и с. рода: *bikām* (: бика, 56), *z birkam* (53); *s ūstam* (5), *s krīlam* (61) (У); *s kolam* (П57).

Наставак *-ма* забележен је код именице м.р.: *pred rodovma* (П52). Он се бележи и код именице ж.р. на *-ад*: *među čeljadma* (П66, в. г).

Овде у именичком систему учествује и наставак *-и* код именица различитих родова: *s jūdi* (20), *sas sinovi* (22), *s mòmci* (29), *s kònji* (54), *sas vòlovi*

³⁰ У оквиру питања о лок. множине Упитник доноси пример: *od sèlòva* (86!). Овде су забележени и примери с наставком *-у* на питање о ген. јд. (*ìvū*, 5), или ген. мн. (*lāktu*, 14, *pīsmu*, 11), што упућује на могуће трагове двојине.

³¹ У Упитнику се овај наставак јавља и код именице м.р.: *mòmcam* (29). Вероватно су и упитнички примери *ramènama* (10), *nòktama* (14) (исто код: *rūkama*, 10), забележени на месту ген. мн., у ствари, дативски облици (исп. Поповић 1968: 164–165).

³² П. Степановић (1994: 155) истиче да је у Тукуљи забележио само инстр. варијанту *са жењам*.

(56), *s kàmenovi* (78), *s drùgovi* (90); *sàs ríči* (6), *s kòsti* (8); *s vràti* (35), *s kòlī* (55), *s jájci* (62) (У).

ђ) У локативу множине се поред наставака *-ума*, код именица м. и с. рода (и ж.р. на консонант) – и највећим *bojevima* (48), *na basamacima* (67), *po običajima* (51), *u bunarima* (70); *u [...]* najsiromašnijim *vrimenima* (48); *po noćima* (51) (П), и *-ама*, код именица ж.р. на *-а*: *u njevīm rukama* (46), *u peštanskim novinama* (74), *lutati po zemljama* (79) (П), – може забележити и наставак *-ма* код именица м.р. (као у дат.-инстр.): *u svatovma* (П51). Слично је и са именицама ж.р., код којих је (као у дат.-инстр.) и у локативу забележен наставак *-ам*: *u starima knjigam* (П71). И у именицама с.р. (као и у инструменталу) јавља се наставак *-ам* – *u drugima selam* (П60), – али и *-ама*: *u drugim selama* (72), *na ustama* (61), *na uzbuñjenim licama* (71) (П). На могуће присуство других морфолошких типова локатива, односно других наставака, упућује пример: *o čòrāpa* (У31).³³

У бележењу локатива у Упитнику, и поред евидентних пропуста насталих различитим путем (па и уписивањем појединих одговора у погрешну рубрику), показује се готово системско присуство предлога *od*, како у лок. једнине,³⁴ тако у лок. множине: *òd zidòva* (35), *od kamenòvā* (78), *od kòñja* (54), *od zúbi* (6), *òd noktī* (14); *òd grēda* (34), *òd granja* (68), *od zémja* (78), *od rúka* (10), *od nógu* (14), *od kòsti* (8); *od ústa* (5), *od rébra*, *od léda*, *od plěca* (9), *od jàsāla* (59), *od òčjū* (3), *od ùšjū* (5), *od sèlòva* (86, в. в), исп. *od nòcima* (86) (У).³⁵

е) У категорији мушких личних имена (пореклом хипокористика) уобичајене су форме на *-о* (*Anto* 66, *Ivo* 68, *Jakšo* 53, *Joko* 51, *Joso* 45, *Kazo* 57, *Milo* 70, *Šimo* 66), *-е* (*Andre* 65, *Gabre* 54, *Pere* 64) и *-а* (*Grga* 53, *Đura* 74) (П). Нека од њих налазимо и у Упитнику: *Ánto*, *Jòso*, *Pāvo*, *Pēre* (117). Међају се по а-парадигми: *Joso* (45) – ген. *Jose* (46) – дат. **Josi* – ак. *Josu* (73) (П) итд., како је и забележено у литератури (Степановић 1994: 154), исп. ген. *Kaze* (59), *Pere* (63), дат. *Jakši* (53), *Mili* (70), ак. *Gabru* (68), *Ivu* (74) (П). Међу мушким именима забележена су *Adam* (73), *Aleksa* (50), *Vidak* (48), *Dinko* (78), *Marijan* (66), *Pilip* (68), *Stanko* (63), *Stipan* (50), а женским: *Juliška* (53), *Kata* (68), *Marica* (67) (П) и др.

Међу презименима (и породичним надимцима) знатан број припада образовањима са суфиксом *-ић*: *Antonović* (57), *Barulić* (68), *Volarović* (66), *Đurić* (68), *Jakšić* (53), *Jugović*, *Karlić* (71), *Milković* (50), *Muravić* (57), *Terzić* (45), *Tucaković* (79) (П), односно у Упитнику на *-ич*: *Ágič*, *Bènkovič*, *Làckovič*, *Mikšič*, *Milkovič*, *Ròzgič*, *Ròmič* (117). Овде се, наравно, бележе и други струк-

³³ Забележен инструментал *z brkòva* (У8) отвара питање могућег инстр.-лок. синкретизма (исп. Поповић 1968: 172–173, Радић 2010: 218).

³⁴ Исп. *od mjesēca* (85), *òd bōja* (90), *òd vrāga* (95), *òd zūba* (5); *od rúke* (10), *od nòge* (14), *òd kuće* (34), *òd krvi* (2), *òd māsti* (45), *òd žalòsti* (27); *òd oka* (3), *òd uvā* (27).

³⁵ П. Ивић у својој напомени о попуњеном упитнику (исп. фус. 10) бележи да треба игнорисати „и све што је дато као облик локатива”, што је праћено и његовим знацима међу забележеним одговорима. Додатно истраживање би требало да покаже да ли је у делу примера можда реч о употреби локатива у служби неправог објекта (нпр. говорити о(д) – и сл.), познатој романској особини (исп. Ивић 1985: 140).

турни модели, исп. *Bošnjak* (66), *Šarac* (50) (П), *Vukov, Kòvāč, Križān, Plāvštin* (У117) итд.

3.2. Заменице и придеви

а) У низу заменичких облика јавља се апокопа: *òd njeg, zà njeg* (У104); *iskali od njeg* (74), *nije kod njeg* (46), *ona će pazit na njeg* (57) (П); *bilo njim* на среу (48), *da njim oprosti* (55), *biov njim bliže* (59) (угл. у енклитичкој вредности према *njima*, исп. *među njima* 48, *jest š njima* 77) (П).³⁶ Енклитика *им* није забележена ни у Упитнику (исп. *njim*, 105) ни у Приповеткама.³⁷ Акузатив енклитичке заменице 3. л. мн. гласи *ju / u* (У105), *ponudi ji* (57), *puštav ji unutra* (63), *opred su ji osjetili* (59) (П).

б) Присвојна заменица за 3. л. јд. женског рода је *њезин*: *њѝzin* (У107); *muž njezin* (53), *njezina* фамилија (50), *njezino* дјете (79) (П), а присвојна заменица за 3. л. мн. гласи *њев*: *њѝv* (У107); *vjera njeva* (53), *njevo* дјете (79), *zbog njeve* *želje* (64), *dirali njeve* *običaje* (48), у *njevim* *životu* (76) (П).

в) Заменице своју неодређеност често постижу морфемом *god*: *kogot* („неко”, 68), *štogot* („нешто”, 69), *kadgot* („некад”, 68), *kudgot* („некуд”, 68), али: *degot* *Petar ispljuniov trišnju, svugde pečurka narasla* (58) (П). Овакве примере доноси и Упитник: *kò god, štò god* (106), *kàki god* (108) (исп. Поповић 1968: 186).

г) У заменичко-придевској деклинацији, поред тога што се јавља у инструменталу, наставак *-им* се бележи и у дат.-лок. једнине: *tòjim, nàšim* (дат.) (У107); *ovim* који је на кревету (59), *zdravo se obradovav tim poslu* (74), *svakim* *kazav* (59), *tukuljskim* *crkvenjaku* (60), *jednim* *momku* (67), *smijali /se/ gladnim* *čojeku* (78), *vjerovav stranskim* *čojeku* (80) (П); у *tim* *poslu* (51), *snivala je o tim* (67), *po starim* *običaju* (53), *ko na Svetim* *Petru* (59), *na radnim* *mistu* (66), о *svom srećnim* *životu* (67), у *svom dugim* *životu* (79) (П).

Забележено је да ови облици „обично добивају наставак *-им*” (Степановић 1994: 155, курс. П. Р.), а на ту неуједначеност указује и дат. *dòbròm* (99), *tòm, jednom* (108) (У), или лок. *rjeвајуć kantog na svetom glasu* (П61).³⁸

д) И поред очуване морфолошке дистинкције између одређеног и неодређеног придевског вида у мушком роду (исп. у Упитнику *stâr* 99 : *stâri* 100, *visok* : *všoki* 100, *nizak* : *niski* 101), у Приповеткама су присутне појаве морфолошке неутрализације придевског вида: *toliko je rekav mudar Kazo Antonović* (57), *kad mudar čiča Stipan to čov* (80) : *uvik biov željni da zna da šta se dogodilo u selu* (68). Исп. *nije prošlo ni fitalj sata, kad mlad čojek išav njemu* (П80 – у контексту претходно поменутог лица).

ђ) Облик једнине радног глаголског придева м.р. завршава на *-в*: *bijōv* (114), *bježāv* (17), *vidijōv* (4), *všijōv* (52), *dāv, diḡnōv* (13), *dōnev* (19), *drcāv*

³⁶ Исп. *posli tog* (52), *od tog* (67); *kako i čim* (68); *nije ostalo ništ* (76), *ništ* *neće biti bolje* (67) (П).

³⁷ Исп. *њој* *које је и у функцији енклитике*: *što njoj rekav muž* (53), *dala njoj jabuku* (53), *goditeljji njoj bili bogati* (67) (П). Облик *јој / ју* није потврђен ни у Приповеткама ни у Упитнику.

³⁸ Иако овакве неуједначености у Приповеткама нису посебно анализирани, чини се да је у овом случају наставак *-им* доследно заступљен, а ова недоследност би могла бити објашњена верским дискурсом и утицајем католичких посленика (исп. 2.1, 2.2).

(„дрхтао”, 83), *zabòravijōv* (92), *izōv* (32), *išāv* (15), *jēv* (41), *klēči(j)ōv* (18), *lègāv* (37), *mètnōv* (12), *pūštav* (11), *pèkāv* (44), *rèkāv* (6), *sàgnōv se* (18), *sjèdiōv* (17), *smijāv* (7), *čēv* („хтео”, 115), *ùzēv* (12), *ùmrōv* (20), *ùštīnov* (14), *čèšljāv* (8), *čōv* („чуо”, 5), *štijōv* (7) (У);³⁹ *bojav se* (70), *doznav* (72), *žev* (66), *želiōv* (75), *zvav* (76), *znav* (46), *imav* (72), *krenov* (78), *mogav* (47), *molioṽ* (70), *obašav* (71), *obečav*, *odkinov* (74), *pogledav* (70), *postav* (45), *sjedioṽ* (54), *snivav*, *spomenov* (70), *stavioṽ*, *stigav* (47), *uvatioṽ* (74), *uplašioṽ se*, *crkavav* (72), *čudioṽ se* (47) (П).

И Степановић (1994: 152) у Тукуљи бележи овакве појаве у вези са појединим финалним групама (-ао и -уо), али за групу -уо пише да „углавном остаје неизмењена (*сјèдуо*) или подлеже промени *и > ј* (*нодјèлјо је*)”. Наведени материјал (нпр. *bijōv*, *zabòravijōv*, *sjèdiōv*; *želiōv*, *sjedioṽ*, *uplašioṽ se*) не потврђује овакво стање, а ни у Приповеткама није ниједном потврђен пример *sjedio*.

е) Облици *боље* и *најбоље* имају шири семантички распон (близак значењу „више”): *sve bolje* čeli znat kako izgledadu druga čeljad (68); *voli gosta najbolje* u selu (47), *najbolje su volili razgovarati* o rackim običajima (53), ali stari lončar *pohvalioṽ i poštivav ga najbolje* (60), *najbolje volioṽ vino* (75), *najbolje volioṽ dan Blagovjesti* (77) (П).

3.3. Глаголски систем

а) Честа је појава инфинитива без финалног -у: *vūc* (55), *dòbit* (28), *dòvest* (17), *dònēt* (19), *imat* (40), *išcerāt* (17), *lòžit* (35), *mòlit* (26), *nāc* (18), *òstarit* (23), *òtić* (16), *pāst* (18), *prāt* (33), *prèvarit* (27), *přīt* (44), *rāst* (22), *sjèdit*, *sjèst* (17), *spāvāt* (4) (У);⁴⁰ *bit* (67), *bježat* (64), *vidit* (46), *živit* (51), *zahvalit* (54), *znat* (58), *izreć* (53), *ispljunit* (58), *isprosit* (51), *jest* (47), *kartat se* (45), *krast* (76), *letit* (69), *mislit* (51), *odgovorit* (52), *pisat* (74), *pitat* (46), *pojest* (58), *poljubit* (76), *prikazat* (51), *prodat* (72), *ručat* (78), *slušat* (51), *stat* (71), *tražit* (46), *uzet* (47), *šalit se* (54), *štit* (74) (П).

У Приповеткама се, међутим, јавља знатан број облика са финалним -у: *vjerovati* (52), *doneti* (48), *znati* (46), *ići* (48), *napraviti* (47), *nositi* (46), *odgovoriti* (51), *pitati* (55), *pokazati*, *ubiti* (47).⁴¹

б) И поред доминантне употребе инфинитива, он је у низу случајева, пре свега уз тзв. глаголе непотпуног значења, замењен конструкцијом *да* + презент: *morav da javi* (48), *rekla je friško da oće da se udaje* за *njeg* (51), *nije imav doma s kim da divani* (53), *otročeli da se tučedu* (54), *friško se spremav da*

³⁹ Један број ових облика у Упитнику нашао се забележен у оквиру других питања, нпр. *govorijōv* (за „г.р.м.пл.”, 6), *òstarijōv* (за „г.р.ф.сг.”, 23) и др.

⁴⁰ Исп. у футуру: ја ćу *dóci*, *dòcu*, /oni/ ćеду *dóci* (15), ја ćу *òpć*, oni ćеду *otić* (16) (У).

⁴¹ Присутне су извесне тенденције за поларизацијом ових облика у различитим граматичким доменима, исп. *odma ćеду doći tražit* (46), *nećеду znati odgovorit* (55), *morale ići u atar sela krast* (76), *nije imav volju otpočeti radit* (77); *oko neće pit* више, *onda će ga ubiti* (47), *nije mogla Juliška naučit*: *racki govoriti* (53) (П).

што прија *krene* (69), mogla /bi/ mu pomoći *da se veseli* (71), исп. nisu bili željni *da slušadu* djecu (63) (II).⁴²

в) Код глагола типа *-нути* (инф.): *-нем* (през.) у инфинитивној основи чува се секвенца *-ну-*: *dignut*, *mètnut* (12), *opláknut* (33) (Y); није mogav *se dignut* (60), već су *ćeli krenuti* (63), *metnuti nož* у bravу (70), *spomenuti* stara vrimena (53) (II) – одакле анал. и *proménula* (м. променила, У38) у радном придеву.

Забележен је и пример са секвенцом *-ну-*: мора *ispljunit* trišnju (II58). Степановић (1994: 155) не бележи примере са *-ни-*.

г) Код једног броја глаголских врста (през. тип: *-им, -е*) у 3. л. мн. презента јавља се *-у* м. *-е*: *divānu* (6), *lètu* (61), *rūžu* (28), *ćútu* (6) (Y), али у глаголском систему у овом лицу тежи да се уопшти наставак *-ду*, те се поред *imádū* (У40); *dadu* (71), *znadu* (70) (II), јавља и: *vršidu* (52), *vúčedu* (55), *dòbijadu* (29), *idèdu* (15), *nòsīdu* (18), *pèčèdū* (44), *pòsīdu* (48), *pùšīdu* (11), *sìgrādu*, *sisādu* (22), *trāžidu* (18), *ćúvadu* (27) (Y); *bidnedu* (63), *vididu* (57), *vodidu* (67), *gledadu* (61), *govoridu* (48), *držidu* (79), *želidu* (50), *žividu* (55), *zaboravljadu* (66), *izgledadu* (68), *jededu* (78), *kažedu* (54), *lažedu* (46), *ležidu* (59), *lutadu* (68), *mašedu* (71), *možedu* (55), *oprašadu /se/* (71), *oslobodidu /se/* (63), *pojavidu /se/* (70), *pokrijedu* (46), *postanedu* (45), *prevaridu* (46), *proslavidu* (76), *radidu* (55), *slušadu* (63), *stanedu* (55), *trošidu* (71), *tučedu /se/* (54), *umredu* (65).⁴³

Овакво стање, у начелу, констатује и Степановић (1994: 155), с тим што код 3. л. мн. глагола *моћу* у Тукуљи бележи само *мòжду*, док овдашњи материјал има само *моžеду* II (у Упитнику и *мòгу* : *мòжем* у 1. л. јд., стр. 2).

д) У систему претериталних времена доминира перфекат, у великом броју примера без учешћа помоћног глагола: на тукулјским ваšарима *bilo* mлого *veselja* и *šala* (73), *posli dobiov* ardov vina, што *bilo* му обећано (75), *vina bilo* увик код *njeg* (79), *tada* mлоги из Тукулје *imali* земље у липој Вачки (68), *palo* му на *pamet* штогод кад *pogledav* *gezeš* (71), *svaki se veseliov* ко *išav* tudak (72), кад тај *komšija doznav* (72), увик *voliov* другима помоћи (80), *komšija ga budalom gradiov* (72), добро и срећно *živili* заједно док су били *живи* (51), кад то *pogledav* Свети Петар, *skočiov* тамо, *zgrabiov* крај *žita*, па *moliov* Бога (70), Бог *poslušav* Светог Петра, па тако *postav* клас *taki širok* (70).⁴⁴

ђ) Аорист се готово не јавља у систему претериталних времена. Уз таква питања истраживач у Упитнику обично ставља: N (нпр. 13, 15, 16, 19, 48, 77), или експлицитно бележи да „нема аор.“ (12). У Приповеткама се, ипак, бележи један број аорисних облика: *vidiov stari Joso Vožin da dođe* jedna lipa

⁴² Исп. и: nisu znali šta *da radidu* (55), mislili су *da pokažedu* svitu (71), došli и *stranski popovi da vididu* (60), otišav у Peštu *da pita* (71), trčali *starešini da kažedu* (56), hajdemo ми мало *da idemo* ро svitu (58) (II). У футурским конструкцијама инфинитив је стабилан: *sad ću pitati* (55), *čojek obećav* да око *će naučit* то, онда *će dat* један ardov vina (74), *sješčemo* овде па *ćemo pojest* trišnje (58), *manastir ćedu dobiti* други (55), *nećedu znati odgovorit* (55) (II).

⁴³ Морфема *-ду* проширила се и код глагола *xmemu: oćedū / òni čē du bit* (Y114); *odma ćedu doći* (46), да *ćedu dobiti* (52), *šta ćedu kazati* (52), *nećedu znati odgovorit* (55) (II).

⁴⁴ Код једног броја поменутих примера могу се препознати стилски разлози за учешће овог типа перфекта.

čiza (45), donela friške vode i *ponudi* ji (57), nisu razumili da šta *se dogodi* (78) (П). У материјалу није потврђен имперфекат.

Од глаголских прилога остали су само трагови садашњег прилога, с наставком *-hu* у Упитнику: *džžeci* (11!), *iščeci* („идући”, 15), и с наставком *-h* у Приповеткама: *gledajuć* čisto i skupo guvo (80), *znajuć* ovaj lip racki običaj (46), *pjevajuć* molili Boga (61), *plaćuć* trčala natrag (67) (П).

Степановић (1994: 155) истиче да није нашао примере аориста и имперфекта, као ни глаголских прилога.

е) Потенцијал није непознат овом говору, али је, чини се, његов домет ограничен (исп. 4.7): *nije bilo ni jednog vjernika u selu koji ne bi biov* željan da ga чује (61), jer taj *bi biov* dobar za kalauza (72), *nije biov* taki mlad da *bi mogav* pišice ići (68), ta nova gvozdena lađa *bi mogla* mu pomoći da se veseli (71), Marijan Sitarev se dugo misliov da kako *bi mogav* zaraditi malo novaca so tim (72), kad vidio na uzbuđenim licama da *bi* ljudi mu *pomogli* (71), doznava da čiča Marijan *bi volio* dobiti posav (72), kad još ritko bilo da *bi* kogot u Tukulji *znava* pisat i štit (74) (П).⁴⁵

Помоћни глагол тежи да се партикулизује (механизује) у потенцијалу: *ja bi došāv... mi bi došli* (У15), исп. *ja bi prozor otvorila, oko majka udovojila* (П79, песма).⁴⁶

4. Морфосинтакса и синтакса

4.1. У оквиру генитивских конструкција издвајају се оне у значењу:

а) партитивности: *увик* је било *šunke, kobasice, friškog kruva* (57), *vina* било *увик* код *njeg* (79), *imali zemlje* у *lipoj* Ваčki (68), *nisu imali novaca* (79), *sijali su žita, kukuruza* (65), *probirav metnuti zoba* у *konjeve uste* (72), *momci su mu obećali vina* (73), *kuvav pudarske čorbe* (79!) (П).

Такве конструкције су утолико уобичајеније уз употребу квантификатора: *oko imadu malo novaca* (71), *malo novaca, ili komadić kruva* (74), *mlogo crkveni pripovitka* су *znali* (60), *nek dadu nekoliko forinti* (71), *nije prošlo ni fitalj sata* (80), *cjev struk žita* је *biov klas* (70), *onda će dat ardov vina* (74) (П).

б) посесивности: *pet sveti rana Isusa* (63), да *vježedu* на *rame djeteta* од *natrag jedan panj grožđa* (80), *duše divojaka* које су *umrle posli kolača* (70), *umoćiov svoj prst u krv krmčeta* (77); та *žena* је била *kuvarka popa* (61), *otročev*

⁴⁵ Потенцијал се спорадично бележи у појачаној квалификативној вредности: *vikav, i trčav doktoru ko da bi posekav prst* (77), исп. *roditelji nisu čeli vjerovati svojima ušima, ne bi mislili da čedu dobiti taki odgovor* (52), *ne bi mislila* да *momak će se ovako prikazat* (51) (П).

⁴⁶ У морфолошком систему бележе се и друге појаве: збирне именице типа *jānci* (53), *prāsci* (58), *inočād* (24), *telād* (57), *pilići* (62) (У), *momčići* (П64), заменица *maj* у инструменталу с предлогом *с* добија почетно *о*: *so tim* (45, 51, тј. *с-отим*, П), заменице *taki mlad* (68), *taka kiša* (74), *taku* *mašinu* (69) (П) у којима сонант *в* не учествује, *ко* у функцији релативне заменице: *svaki Tukuljas, ko biov* и *avliji* (П62), придевске форме *goveđtje* (45), *telčćije* (57) (У), през. облик *bidne* („буде”, П50), несвршени глаг. модели типа *oplākñtva* („испира”, према: *oplāknut*, 33), *obećāje* („обећава”, 96) (У), облици типа *četvero* (109), *pětěro* (111) (У), предлог *без*: *brez veče fale* (54), *brez posla* (65), *brez pristanka* (78) (П), партикуле *-(e)к* и *-ак* у прилогу *odek* („овде”, 79), *tudak* („тамо”, 73) и *u kondak* („као да”, „Moli kondak češ danas umrit, radi kondak češ navike živi!” (65) (П) – итд.

vijati pseto *popa* (78), na astalu *popa* su bili fina jela (78), zemlje *Tukuljaca* su bile u ataru sela (68), cjev narod *Tukulje* (71), poljubit ruku starima iz familije *muža* (76), ležalo u avliji *crkve* (78), čekav da stigne dan *Gospojine* (Gospođindan, 51), roditelji *divojke* po starim običaju pitali su đuvegiju (52), lađa *kralja* je stala (55) (П).

4.2. У појединим примерима уочава се хиперупотреба предлога *od* у генитивским конструкцијама с аблативним значењем: *kadgot su se bojali od bosorke* (70), *bojali su se od tog* da šta će biti sutra (67), увик се мислио да како би се могао *osloboditi od nji* (74). Исто је са предлогом *c(a)* у конструкцијама с инструменталом средства: *njegova mater otrla ga sa langom* (70), рекав свом ученику да гледа *šta piše on s jednim ogrankom* у кумсалу (75), он зна како треба *ličiti sa groždom* (79), *išli* или *pišice*, или *s kolam*, или, на другу страну *Dunava sa skelom* (71), јер би волио *ići sa gežešom* (71) (П).

4.3. Иако се у дативу циља јавља предлог *kod* + генитив – кад су *išli kod rodova* (68), кад стигао *kod ade Hárosi* крај Тетényа (55), кад бетлеhemци су стигли *kod avlije* (63), донеси то *kod kolibe* (80), – бројни су примери употребе датива у овој функцији: кад иде ужити *svojoj ćeri* у Бату (61), казав да мора *ići* у село *svojoj ženi* (80), оред *išav čiča Stipanu* да пита (80), сви су трчали *njemu* (54), млад чојек стигао *njemu* (80), изненада кад стигао *kolibi* (80), однети дјете *doktoru* (79). Већи корпус примера могао би јасније показати колико је дистрибуција ових падежних облика условљена семантиком глагола и разликом живо / неживо садржаном у објекту.

4.4. Поред каузалне употребе предлога *zбоg* + генитив, исп. *Tukuljci* су постали тужни, горки и тврдоглавни *zбоg теški* *vrимена* (48), па су се *ćудиле zбоg новог тукуљског обичаја* (50) П, – овај предлог се може јавити и у интенционалним конструкцијама: *tukuljski gazda, samo zбоg šale, dav napraviti jednu kotaricu* (П47). Предлог *rad* + генитив јавиће се у вредности *no* + акузатив у конструкцијама са значењем „донети”: *uvatila malu kotaricu, pa išla rad kromple* (67, „по кромпир”), да *prevaridu te sluge koji ćedu se vratit rad kese* (46, „по кесу”) (П).⁴⁷

4.5. Бележи се доминација семантичке конгруенције, тј. удео облика за мушки род (у атрибуту, предикатским конституентима и др.) у вези с именицама *gazda* и *sluga*: *veliki gazde* (45), *tukuljski gazde* (65), али и: *gazde su nosili unutra slame* (63); *već su stigli sluge* (46), *znali su sluge* (46) (П). У овај последњи модел су се укључиле именице *čeljad* и *djeца*: *čeljad su postili* (63), *čeljad nisu razumili* (74), *čeljad su bili željni da znadu* (70), *čeljad ritko su*

⁴⁷ Бележе се посебности у употреби једног броја предлошко-падежних конструкција, одн. другачија морфосемантичка дистрибуција предлога: *onda su pitali od nji* да кад је било то („питали њих”, 46), *da li питаће štogot od njeg* („питаће њега”, 80); *bojali su se da šta ćedu kazati na nji* („казати о њима / за њих”, 52), *stari na to su imali* ову приповитку („о томе / за то”, 48); *kad гости su sjeli kod astala* („за сто”, 47), *kod једног astala je mirno sjedio* један млад момак („за столом”, 54); „*radio* крај *birova* на сеоској кући” („код бирова”, 48), *Petar legav крај duvara* („до дувера”, 59); *oko kogot snivav s konjom* („сањао коња”, 70); *pa se отроћела derat sa mužom* („на мужа”, 53) (П) итд.

putovali (71); *djeca* na Veliki Četvrtak *obišli* село и *čengrtali* (61), *djeca* су *sigrali* (74), *djeca* су *rekli* (46), исп. *pitali* су *djecu*, *koji* су се тамо *igrali* (46) (П).⁴⁸

Овај модел конгруенције јавиће се и у конструкцијама са бројем: *dva druga* су се прво *smijali* (54), *prošli* су *tri dana* (56), *prošli* су *dva sata* (65) (П).

4.6. У једном броју примера уочава се неутрализовање разлике у употреби свршених и несвршених глаголских облика, тј. употреба несвршених м. свршених глагола: *nije* се могло ништа друго *raditi*, па *sudili* старог на десет *forinti* (49), али нису могли друго *raditi* [...] па тако обећали *đuvegiji* и *vinograd* (52), кад су осjetili *stranskog momka*, сви су *trčali* њему (54), *nije* прошло ни *firtalj sata*, кад млад *čojek išav* њему и *pitav* да шта треба *raditi* прво у *vinogradu* (80), кад то *doznav*, одма *se žuri*ов дома (71), *hajde* да га *vučemo* крај *jendeka* (57), кад *čiča Ivo vukav* крила на себе и *otpočev* трчати на тавану да зна *letit* (69), *rekla* је *friško* да *oće* да *se udaje* за њег (51) (П). Бележе се и примери употребе свршених глагола м. несвршених: *Racovi* тако *mislili* да у *Dunavu* и у *banarima* *živi* дабо, ко *odnese* *djecu* (70), каже [...] да се *traži* *jedan taki čojek* ко има само *jedan zub*, *jer* тај би *bio* добар за *kalauza*, *izbosti* *karte* (72) (П).

4.7. На плану глаголских конструкција у функцији квалификатива, где би се могао наћи потенцијал (нпр. уз квалификаторе *uvek*, *ponekad*, или у сложеној реченици са *kad*, *ako* и др.), чешће учествује перфекат: на ово *увик* *su kazali* стари *jednu pripovitku* (53), *Kazo Antonović* *увик* је *ugostio*в свог *šogora* (57), по дану, кад у *ladu* *jednog starog bresta pušio*в *lulu*, *увик* *pjevav* своју најдражу *pjesmu* (79), *ponjekad* зато и *Tukuljci* *su postali* тужни (48), највише *puti* *su uzeli* *tukuljske* *racke* *divojke* (50), *svake* *godine* *su došli* и *lončari* из *Čakvara* (72); *svake* *noći*, кад *spavala*, *snivala* је о тим (67), *jedan* *gajdaš*, *koga* *svake* *noći*, кад *išav* дома из *mijane*, *zaustavile* *bosorke* да *svira* њим *štogot* (74), у *nedilju*, кад *su došle* дома из *crkve*, *morale* *su* још и *poljubit* *ruku* *starima* (76), *oko* *jedno* *djete* *postalo* *bolesno*, то је зато, *jer* су га *urekli* (70), *oko* *kogot* *snivav* с *konjom*, *onda* *su* *rekli* да *biće* *štogot* *novog* у *familiji* (70), *nije* *volio*в *oko* *su se tukli* у *njegovoj* *mijani* (54), *oko* *su* *djeteta* *pustili*, одма *palo* на *zemlju* (79) (П).⁴⁹

4.8. Везник *што* има ширу употребу и може се јавити:

а) у декларативним реченицама: *jer* су *mislili* *што* *veliki čojek* зна *izmisliti* само *mudre* *stvari* (48), *mislili* да је *subito* *што* *neće* *čiča Joso* то *uraditi* (73), па *otpočela* [!] и он *jednu* да *pokaže* *што* и *tukuljski* *racovi* *imadu* *šaljive* и *mudre* *pripovitke* (57), *vidilo* се *што* је *pan*, *jer* тако се *šetav* (80) (П).

б) у релативним реченицама: *potrošili* све *novce* *што* су *dobili* на *pijaci* (65), *izmislili* *jednu* *taku* *mašinu* *што* *leti* (69), *увик* *išav* с *kolam* *што* *vukav* *jedan* *magarac* (74), *otpočev* *vijati* *pseto* *popa*, *што* *do* *tada* *mirno* *ležalo* у *avliji* *crkve* (78), *došav* *vidit* *vinograd* *што* је *nedavno* *kupio*в (80), исп. *posli* *dobio*в *ardov* *vina*, *што*

⁴⁸ Вероватно другачија објашњења траже примери: на *astalu* *popa* су *bili* *fini* *jela* (78), *velike* *halovine*, *koje* су *utamani*ли *selo* (74) (П), а томе се може додати *jedan* број примера из Приповедака који би најпре могли ићи у прилог мешању родова.

⁴⁹ Исп. и *футурску* конструкцију у реченици: *pa* *oko* *će biti* све у *redu*, *onda* за *par* *godina* тако *će* се *vratiti* у *Tukulju* ко *jedan* *pravi* *bogataš* (П71).

bilo mu obećano (75), појев *što* vidiov (78), или: *zadovoljan* so *tim*, *što* su imali (45), *morav* to *radit što* mu *rekav* Isus (58) (II).⁵⁰

4.9. У погледу реда речи у реченици издвајају се поједини синтаксички модели:

а) У простој (тзв. субјекатско-предикатској) реченици субјекат и заменичка / глаголска енклитика из предиката / објекта су често раздвојени, исп. *njegova mater* *otrla ga* sa *langom* (70), *stari lončar* *pohvaliov* i *poštivav ga* *najbolje* (60), *skoro svaki gazda* *puštav ji* *unutra* (63); *Joko* *strašno se* *obradovav* (51), *Pere* *već se* *veseliov* u *peštanskoj* *mijani* (71), *taj* *nikad nije se* *žuriiov*, *nikad nije se* *ljutiov* (79); *stari* *tako su* *mislili* (51), *momci* *oped su* *ji* *osjetili* (59) (II).

Овакав распоред прати и реченице са различитим типовима инверзије: *naglo* *palo mu* na *pamet* *štogot* (80); *onda* *ostavili su* *tamo* *jabuku* (50), *kod nas* *daleko je* *Dunav* (47), *sad* *ja ću* *spavat* na *krevetu* (59) (II).

б) Везник и заменичка / глаголска енклитика су у сложеној реченици често раздвојени: *vijav* *pseto*, *pa* *strašno ga* *psovav* (78), *izvadiiov* *svoje* *jelo* *iz* *torbe*, *pa* *počeli su* *jest* (78); *svakog* *pozvav da* *mašedu mu* na *Dunavu* (71), *tako da* *polomi njim* *sve* *lonce* (73), *koga* [...] *zaustavile* *bosorka da* *svira njim* *štogot* (74), *voliov da* *njegova* *rič je* *poslednja* (58), *nisam* *ja* *rekav da* *bolji* *ručak ću* *imati*, *nego* *vi* (78); *ostavile* *muža* [...] *oko* *morali su* *živiti* u *siromaštvu* (51), *oko* *kogot* *bojav se* *da* *bosorka* *će* *uletiti* u *kuću* (70); *kad* *Isus je* *osjetiov* *da* u *papiru* *nema* *ništa* (58), *kad* *to mu* *palo* na *pamet* (68); *izrekli* *ono što* *bilo njim* na *srcu* (48), *posli* *dobiov* *ardov* *vina*, *što* *bilo mu* *obećano* (75); *nikad* *nije* *mogav*, *jer* *Isus* *ga* *u* *vik* *upitav* (58), *učiniiov* *to*, *jer* *bojav se* *i* *nije* *ćev* *ljutiti* *bosorka* (74); *pa* *zato* *ljuta* *Juliška* *je* *utrčala* u *kuću* (53); *bilo* *je* *i* *taki* *koji* *nisu se* *bavili* sa *politikom* (48), исп. *da* *li* *će* *biti* *još* *jedan* *momak* *koji* *oće* *je* *isprosit* (51) (II).⁵¹

5. Лексика и творба речи

5.1. Тукуљска лексика добро одражава културно-цивилизацијску сложеност овог поднебља. Иако би детаљнија анализа донела обухватније и темељније резултате, скренућу пажњу на то да се у овој лексичкој у знатној мери чува архаични словенски слој (нпр. *brana*, *vrag*, *kobo*, *kuća*, *nožnice*, *sudaja*, *tocil*, *ivorje*, *uzglavnica*, *štiti*). Део ове лексике вероватно потиче још из старог панонскословенског периода, на шта указује и њено обилато присуство у мађарском (исп. Skok 1972: kōb).

Када је о страним лексичким наносима реч, издвајају се три основна слоја:⁵²

⁵⁰ Исп. употребу везника *шта*: *da* *vididu šta* *treba* *raditi* (78), *da* *li* *je* *to* *dobro* *ili* *zlo* *šta* *su* *snivali* (70) (II) итд.

⁵¹ И у бројним другим реченичним моделима заменичка енклитика се јавља иза других реченичних конституената (помоћног глагола, повратне заменице): *stari* *čoban* *je* *pokazav mu* *taj* *strašno* *izboden* *papir* (56), *ta* *nova* *gvozdena* *lađa* *bi* *mogla mu* *pomoći* (71), *kad* *vidiov* [...] *da* *bi* *ljudi* *mu* *pomogli* (71); *da* *li* *možedu njim* *pomagati* (55), *kad* *vidiov* *brigu* *fratrova*, *to* *kazav njim* (55), *ti* *si* *biov njim* *bliže* (59), *što* *bilo njim* na *srcu*, *to* *je* *bilo njim* *i* na *ustama* (61), па и: *to* *je* *mu* *bilo* *subito* *da* *oće* *dobiti* *taj* *ardov* *vina* (75), *dopadala se* *mu* *ova* *priповitka* (57) (II).

⁵² У осврту на порекло ових лексичких наноса ослонио сам се на следећа дела: Поповић 1960 (о мађаризмима на стр. 602–604), Мијатовић 1983, Реић–Ваџлија 1990, Клајн–Шипка 2008 и

- а) мађаризми: *ardov, astal, atar, birka, birov, bosorka, varmeda, gezeš, koršov, pajtaš, parasnik, ronđa, halas, čiza, šogor* и др.
- б) германизми: *veksla, larma, luft, rajzovat, tal, fala, friško, frtalj, špitalj, šporovati* и др.
- в) турцизми: *avlija, ada, barjak, bašća / bašća, đerz, jendek, kavga, kalauz, kumsela, pendžer, ćuprija, ćurek* и др.⁵³

5.2. На плану творбе речи присутан је знатан број именичких суфикса распоређених у низу творбено-семантичких категорија, које се у најопштијим цртама могу сврстати у следеће класе:⁵⁴

а) класа бића – суфикс *-(a)у*: *kösac* (У49), *betlehemci, Bunjevac* (П68), *Tukuljac* (П47), *Tûrac* (У98), исп. *mrtac* (П61) (вршиоци радње, носиоци особине, етноними и етници); суфикс *-ач*: *kòpāč* (У51), *svirač* (П52) (вршиоци радње); суфикс *-ау*: *gajdaš* (П74) (вршиоци радње); суфикс *-ица*: *gazdarica* (П63), *drugarica* (П50), *Mađarica* (П53), *šogorica* (моција рода); суфикс *-(,.)ак, -јак*: *veseljак, voјак, prosјак* (П45), *crkvenјак* (П61) (вршиоци радње, носиоци особине); суфикс *-(,.)ар*: *vračар* (П70), *zidar* (П78), *kabaničар, lončар* (П60), *molnar* (вршиоци радње, носиоци особине); суфикс *-(н)ук*: *bolesnik* (П60), *vјernik* (П61), *poslenik, putovnik* (вршиоци радње, носиоци особине); суфикс *-ка*: *vračarka* (П60), *komšijka, kuvarka, puјka, učiteјka* (моција рода); суфикс *-(,.)ан*: *Sʔbjān, Cīgan* (У98) (етноними),⁵⁵ суфикс *-(ч)ућ*: *vočić* (П63) (деминуција).⁵⁶

б) класа предмета у ширем смислу (средства, направе, објекти) – суфикс *-(a)у*: *svinјарac, stolac*; суфикс *-ача*: *drlјаča* (У52), *krāvlјаča* (У57), *pregača*; суфикс *-(н)ица*: *vilice, jaslica* (П63), *kvasnica, kotarica* (П47), *lozica, meljnica, požnice, okolica, parјanica, svetica, trskanica, uzglavnica, sјerānica* (У36); суфикси *-(,.)ак* и *-(а)к*: *kokuružnjак* (зб.), *ogranак, orošак, ručак* (П78); суфикс *-(,.)ја*: *brana, plača, potkova*; суфикс *-ник*: *oglavnik*; суфикс *-ло*: *čačkalo*; суфикс *-ау*: *lažјаš*; суфикс *-ња*: *konјаčња*, као и суфикси *-ка*: *paradičка*; *-(ч)ућ*: *komadić* (П45); *-че*: *klùpče* (У77); *-це*: *puce* (деминутиви).

в) класа појмова са доминантно апстрактним значењем – суфикс *-ина*: *Gospojina, dulјina, živina, sridina* (П56), *halovina*, исп. *babine* (зб.); суфикс *-ост*: *žalost* (П79), *radost* (П63), *svitlost* (П63); суфикс *-ство*: *bògactvò* (У26), *čojеčanstvo* (П62); суфикс *-(,.)а*: *iznenada, larma, fala*, као и суфикси *-ње*: *pokaranје*; *-(a)у*: *svetac*; *-ка*: *pripovitka* (П55), *-аја*: *sudaja*.

Škaljić 1979. Прилог Ј. Мијатовић односи се на лексику Ловре, а од страних лексичких утицаја назначавани су само мађарски. У говору Тукуље уочљиви су спорадично и други лексички наноси (нпр. романизми, бохемизми).

⁵³ Овде се укључују и шире распрострањени турцизми, као: *đubre* (38), *jástuk* (37), *kāšika* (43), *krčč* (40), *čòšāk* (35), *čàrape* (31) (У) и др.

⁵⁴ За примере који се налазе у Речнику не наводим извор. Оне из Приповедака наводим само у основном облику.

⁵⁵ Етноними се углавном бележе без сингулативног *-ин*: *Srbjan, Turac, Cigan* (исп. *čoban* „чобанин, пастир“).

⁵⁶ За обележавање мушког корелатива јавиће се различити суфикси у различитим поткласама, исп. *tetak* и *magarac* (П74).

6. Речник⁵⁷

А

- àda** („острво”, У81).
ândi („јетрва”, У30!).
àngîr („пастув”, У59).
apko* („отац”, угл. у обраћању, П66, исп. У21).
àrdôv („буре, бачва”, У39).
àstal („сто(л)”, У38; исто: *astal**, П47).
atar* („поље”, „u ataru sela”, П45).
àvlija („двориште”, У34).

В

- babine** („дарови за породиљу”, П76).
backati* („боцкати”, „imav i jednog strašno hrđavog komšiju, koji ga uvijek backav i sobarav”, П72).
bàmbûr („пришт”, У2; „мехур”, У37).
bàrjak („застава”, У90).
bâšća („врт, башта”, У72, исп. *vòčka* *bâšća* „воћњак”, У71!).
bèčâr („женскарош”, У93).
betlehemci („деца, учесници верског обреда”, П63).
bîka („бик”, У56).
birka („овца”, У53).
birov* („сеоски кнез”, „radiov kraj birova na seoskoj kući”, П48).
bogomoljan („богобојажљив”, „Bogomoljni su bili i u crkvi i doma”, П60).
bôj („рат”, У90).
bòroska („бресква”, У70).
bosorka* („вештица”, П70).
brána („оруђе „од прућа” за уситњавање и поправљање орања”, У52).
brêst („багрем”, У69; исто: *brést**, П79).
brêž („без”, У112).
brkove („осје”, У50).

Ѓ

- ćòšâk** („кут”, У35).
ćùprija („мост”, У80).

⁵⁷ Овде доносим сиров лексички материјал без његове граматичке обраде. Када је о упитничком материјалу реч, у оквиру тумачења значења ослањао сам се на синонимне, уобичајеније облике који прате питања из Упитника. Код грађе из Приповедака успостављао сам значења која нуди текст, одн. контекст. Ипак, за један број лексема у Приповеткама аутор (приређивач) је и сам у фуснотама језгровито давао основно значење, што сам пренео у овај речнички преглед. Такве примере овде обележавам звездичом. Правопис из ових извора је задржан, а уз упитничке одговоре за које нисам сигуран да сам их ваљано рашчитао, или су на неки други начин проблематични, стављам узвичник. (Из тих разлога један број њих нисам експерпирео.) Узвичником је обележен и онај одреднички текст који упућује на Приповетке, а доноси извесне нејасноће у погледу понуђених облика или значења.

Č

čāčkalo („жарач”, У36).

čaršap* („столњак”, П47).

čengrtati* („звонити звонцетом”, П61).

čiče („стричеви”, У25).

čiza* („кочије”, П45).

čoban („чобанин”, П55, в. *pastir*).

čurek („božićni kolač, što se zvav čurek”, П63).

D

da (емфат. „bojali su se od tog da šta će biti sutra”, П67).

dēdunok („праунук”, У25!).

deran („дечак, дете”, „tukuljski derani”, П63).

dinja („лубеница”, У73).

divānit („разговарати”, У6).

divije křmče („дивљји вепар”, У64).

doma („кући”, „odma se žuriov doma”, П71; „код куће”, „nije biov život uvik lip doma”, П76).

doneti („довести, довући”, „konji sami doneli kola doma”, П65).

dřljača („метално оруђе за уситњавање и поправљање орања”, У52).

drum* („пут”, „kraj druma peštanskog”, П45).

držati običaje („чувати, поштовати обичаје”, „držala običaje svog muža”, П53).

držati svece („славити свеце (славу)”, П66).

duljina („дужина”, „sat duljine pridikovav”, П61).

duvar („зид”, „legav kraj duvara”, П59).

Đ

đar* („фабрика”, „išli su radit i u đar”, П66).

đerz* („момак”, „racki đerzovi”, П50).

E

ēftika („туберкулоза”, У89).

F

fala* („проблем”, „mogav odrčtati brez veće fale”, П54).

friško („брзо”, „znali friško bježat”, П64).

frtalj („четврт(ина)”, „frtalj sata”, П80).

fundāmenat („темел”, У34).

furt* („стално”, „Joko je furt na to mislijov”, П52).

fūruja („фрула”, У92!).

G

gàng („трем”, У35).

gār („чај”, У37).

gēzeš („брод, лађа”, У80).

gòspoja („госпођа”, У88).

Gospojina* („Mala Gospojina, slava Tukulje”, П51, исп. *Gòspa*, У95).

graditi („правити”, „Gradiov je tu mašinu”, П69; „komšija ga budalom gradiov”, П72).

Н

hàlas („рибар”, У77).

halovina* („олуја, вихор”, „velike halovine, koje su utamanili selo”, П74).

hamišan* („лукав”, „biov samo hamišan, ali ne mudar”, П74).

holt* („јутро”, „hiljadu holti zemlje”, П45).

Hòrvat („Хрват”, У98).

hrđav („рђав, зао”, П72, в. *backati*).

hurka* („јетреница, – врста јела, П47).

И

iskati („тражити”, „iskali od njeg”, П74).

izdati („раздавати, потрошити”, „nisu žalili izdat novce”, П71).

izmisliti („смислити, досетити се”, П71).

iznenada* („изненађење”, П46).

Ј

jàgōd („јагода”, У70).

jedared („једном”, П70).

jendek („шанац”, „vinac od cvića iz jendeka”, П46).

jer („зато што”, али и „зашто,,: „Jer se tučemo mi?”, П59).

jèstve („лестве, мердевине”, У37; исто: *ljestve*, П75).

jùbica („љубичица”, У74).

К

kàbāl („кофа, ведро”, У42).

kabaničar („nepozvani gosti, koji su se zvali kabaničari”, П52).

kacamaјka („врста прслука”, П53).

kalauz* („кондуктер”, „taj bi biov dobar za kalauza, izbosti karte”, П72).

kapela* („парохија”, „Na tu veliku larmu izašav još i pop iz kapele”, П78!).

kàvast („мрк”, У104).

kavga („свађа”, „Strašnu veliku kavgu zavev”, П73).

kèpčija („жрвањ”, У43).

klepav* („глуп”, П56).

kôbo („орао”, У60).

kokùružnjāk („кукурузовина”, У51).

kolač* („прстеновање”, „na dan kolača”, П53).

komàrica („комарац”, У67).

komšija („сусед”, П72, в. *backati*).

kòmšijka („суседа”, У93).

kondak („као да”, „Moli kondak ćeš danas umrit”, П65).

kònjačnja („стаја, штала за коње”, У39).

- koršov*** („врч”, П57).
kràvljača („музлица”, У57).
kríž (цркв. „крст”, У94).
krímsko méso („свињетина”, У45).
krómpla („кромпир”, У73; исто: *krompla**, П67).
kršti („кичма”, У9).
krupa („град”, „kiša došla sa krupom”, П74).
kuća* („кухиња”, П53).
kumaš („врста платна”, „imala oko vrata dukate od srebra na kumašu”, П53).
kùmselā („песак”, У81; исто: *kumsala**, „šta piše on s jednim ogrankom u kumsalu, П75!).
kúrjāk („вук”, У64).
kuvarka („куварица”, „куварка попа”, П61).
kvásnica („квасац”, У43).

L

- langa*** („лепиња”, П70, в. *ukajati se*).
larma („вика, галама, бука”, П62).
lāža („лажов, лажљивац”, У28).
lažjaši („врста дуката”, „imala oko vrata dukate [...] koji su se racki zvali lažiaši, П53).
lèpūr („лептир”, У67).
lòzīca („винова лоза”, У71).
lufit* („ваздух”, „na daleko mož putovati u luftu”, П69!).
lûg („пепео”, У36).
lùštāv („лењ”, У103).

M

- màćuva** („маћеха”, У24).
māla („качамак”, У43).
māla užina („ужина”, У47).
marama („повезача, убрадача”, „bjelu maramu”, П53).
màrc („март”, У85).
mašina* („шибица”, „nisu imali još ni mašinu, pa s kamenom upalili duvan u luli”, П65).
māūn („махуна”, У72).
međa* („жупанија”, „obašav cjelu Vesprim među”, П68).
mèdeski kamen („међаш”, У49).
méljnica („млин”, У53).
meštar* („мајстор”, П57).
mètnut („ставити”, У12).
mijandžija („гостионичар”, П54).
mìsa (цркв. „служба”, У94).
môj („мољац”, 68!).
mòlnār („млинар”, У53).
mulatovati* („веселити се”, „stali mulatovati kod mijane”, П65).

N

- nazovánje** („презиме”, У20).
nèdi'ja („седмица дана”, У84).
novci („новац”, „sitni novci”, П63).
nôžnice („маказе”, У77).

O

- oblagati*** („порећи”, „nije oblagav ništ”, П48).
òdžak („димњак”, У37).
oglàvnik („оглав”, У56).
ogranak („грана, гранчица”, „piše on s jednim ogrankom u kumsalu”, П75).
okolica („околина”, „čeljad iz okolice”, П54).
oped ištom* („ипак”, „ali oped ištom kradom, podilili novce”, П61).
opláknut („испирати”, У33).
òrošak („орах”, У70; исто: *orošak*, „metli su i orošaka da bidnedu jaki u vjeri”, П63).
òrōz („петао”, У62).
osjetiti* („приметити”, „Kad su osjetili stranskog momka”, П54).

P

- pajtaš*** („друг”, П76).
pan* („господин”, П45).
pârac („пацов”, У65).
pàradička („парадајз”, У72).
parasnički* („сељачки”, „ali njegova parasnička pamet mlogo pomogla”, П80).
parasnik* („сељак”, П56).
parjanica* („бадањ”, „za jednu parjanicu vina”, П73).
pàstīr („чобанин”, У58).
péndžer („прозор”, У35).
pêršin („першун”, У73).
pilāt („сећи”, У38).
plàčkoš („плачљивац”, У4).
pláca („плата”, У88).
plíšanj („плесан, буђ”, У46).
plòča / pòtkova („потковица”, У55).
podpankivati* („хушкати”, „pijani tukuljski momci podpankivali čiča Josu Adamova”, П73).
pòdpazūvo („пазухо”, У10).
pokaranje* („казна”, „moli Isusa Petar da se oslobodi od tog pokaranja”, П58).
pòloška („стеница”, У67).
pònjava („чаршав, плахта”, У37).
poslen* („марљив”, „uredna i poslana bila”, П50).
poslenik („вредан, радан човек”, „veliki poslenici”, П71).
potkova v. ploča.
prègača („кецеља”, У32).
pridikovati („верски подучавати”, „pop već uzalud pridikovav”, П62).

probirati* („пробати”, „probirav izmislit koju da izabere”, П51).

prokinuti se („провалити се”, „plafon se prokinov”, П74).

proštiti* („прочитати”, П55).

prsluk* („прслук”, П53).

prûndle („панталоне”, У31).

pûce („дугме”, У31).

pudar („чувар винограда”, П79).

pûjka („ћурка”, У63).

pûnca („ташта”, У30).

pûše („дува (о ветру)”, У81).

putóvnik („путник”, У79).

R

rađen* („марљив”, „Ja sam momak rađen”, П51).

ràjzovat („цртати”, У92).

ràzranit („озледити (рану)”, У89!).

ròdovi („рођаци”, У30; исто: *родови*, „pokupiov od rodova i drugova”, П71).

ronda* („крпа”, „tako su ga rugali da Ronda Božija”, П70).

rûčak („доручак”, У47).

ručati* („доручковати”, П78).

rùvo („одело, одећа”, У31).

rûžu („пеују”, У28).

S

sem-tam* (изр. „ту и тамо”, „Čeljadma nije falilo da lutadu sem-tam”, П68).

sigrat se („играти се”, У22; исто: *sigrati**, „djeca su sigrali”, П74).

sikera („секира”, У74; исто: *sikera*, „gazda zgrabiov sikeru”, П47).

sirčija krpa („цедило”, У57).

sklô („стакло”, У39).

skòrûb („кајмак”, У57).

smočen* („чист, уредан”, „Juliška je zdravo smočena bila”, П53).

snáša („вереница, заручница”, У25).

snivati* („сањати”, П70).

sobarati* („псовати”, П72, в. *backati*).

soparan* („посан”, „jeli su gravove čorbe na soparno”, П63).

spûž („пуж”, У66).

Sr̂bjān („Србин”, У98, исп. „išli su tamo tukuljski i andzebeški Racovi, ali još i lovranski Srljani”, П47).

stojati* („становати”, „Od prolića do jeseni stojav u kolibi na Priki”, П79).

stolac („столица”, „Letili su još i stolci i astali”, П54).

strija* („кров”, „svaliov cjelu striju”, П69).

stranski* („странац”, „Tukulju su volili još i stranski”, П68).

strašno („врло”, „imali su strašno mlogo konja”, П45; „врло много”, „strašno su se napili”, П54).

strika* („линија”, „vukav dvi strike”, П75).

subito * („сигурно”, 47).
suđaja * („закон”, „Sve više je bilo taki suđaja”, П48).
sustanut * („уморан”, „postali sustanuti”, П59).
svétac („(сваки) празник”, У95).
svetica * („капела”, „nedaleko od Svetice Svete Ane”, П70).
svinjárac („свињац”, У40).

Š

škrígja („цреп”, У35, исп. *škriglja* * „baciov doli i škriglje”, П69).
škula * („школа”, П48, исп. *škòla*, У87).
šógor („пашеног”, У30, исп. *šogor* * „шурак”, П47, „зет”, П57).
šogòrica („шурњаја; заова”, У30).
špèun („спанаћ”, У73!).
špìca („коштица”, У71).
špitalj * („болница”, П69).
šporovati * („штедети”, „tako šporovav da nije raniov konja”, П72).
štálog („стаја, штала за говеда”, У39).
štíti * („читати”, „štijov u peštanskim novinama”, П69, исп. *štijěmo* „читамо”, У7).
švràka („сврака”, У61).

Т

tâl („део”, У88).
tàlajz („галас”, У81).
têška („трудна”, У27).
tétak („теча”, У24).
tòcìl („водир, рушњача”, У49).
trškanicā („ивер”, У40).
tudak * („тамо”, „svaki se veseliov ko išav tudak”, П73).
tùnja („дуња”, У70).

У

ùčítejka („учитељица”, У87).
ùdit („уденути”, У77).
ukajati se * („напунити гаће”, „kad jedno djete se ukajalo, njegova mater otrla ga sa langom”, П70).
ured * („уредан”, „da vididu ovaj ured narod”, П60).
ùvòrje („креста”, У62).
uzglavnica * („јастук”, П76, исп. *jàstuk*, У37).
ùzvāreno („скувано (о млеку)”, У57).
ùžina („ручак”, У47).
užinati * („ручати”, П61).

V

varmeda* („жупанија”, П48).

već („више”, „Već nije biov mlad čojek”, П51; „joш”, „Već od daleka štogot mu bilo smišno”, П80).

veksla* („меница”, 45).

veseljak („весео човек”, П71).

vilice („виљушка”, У43).

vinac („слеме”, У35).

vojak („војник”, „rekav vođi njegovi vojaka”, П55).

vonat* („воз”, „išav i vonat od Pešte do Tukulje”, П72).

vrág („ђаво”, У95).

Z

zârda („манастир”, У94).

zdravo („врло”, „postali su zdravo tužni”, П63; „многo”, „zdravo volili tukuljske običaje”, П61).

zôja („зова”, У69).

zòriti („зрети”, У72).

Ž

živina* („чума”, „Živina išpanu kosti pojelo!”, П48, фолк.).

žúta bôroska („кајсија”, У70).

žúta ðinja („диња”, У73).

IV Уместо закључка

За представљену анализу тукуљског говора послужила су два различита извора, један научни (Упитник) и други књижевноуметнички (Приповетке). У овој врсти истраживања укључивање оба извора имало је и добре и лоше стране, а те добре и лоше стране су присутне и у самој методи напоредног коришћења два извора. И поред много подударности, извори су, очекивано, показали и извесне разлике (исп. нпр. фус. 20). Ипак, они су најпре потврдили да тукуљски говор главнином својих особина припада типично српском језичком комплексу, о чему говори упитно-односна заменица *што* / *шта*, африкате *ћ* и *ђ* (*maćuva*, *meda*), као континуанти **tj*, **dj*, вокали *e* и *y* (*jezik*, *muž*), као континуанти старих *ę* и *q*, иницијално *y-* (*uzeti*, *Uskrs*) м. старе секвенце *вь-*, вокал *y* (*jabuka*, *dug*), као континуант старог *l*, група *up* (*crv*, *crno*) м. групе *чр*, проширење *-ov/-ev* код једносложних именица м.р. у множини (*brkovi*, *krajevi*), наставак *-a* у ген. множине именица (*volova*, *krušaka*, *jaja*) итд.⁵⁸ Видели смо да поједини српски аутори тукуљски говор подводе под

⁵⁸ Посебно важна област која још увек чека своју темељну и системску обраду је питање мађарског утицаја на тамoшње српске говоре, а за сада скромни подаци о томе указују на широк спектар тих утицаја на различитим језичким плановима (исп. фус. 48).

„говор Хрвата” (в. П), што, додуше, само по себи, не негира директно чињеницу да је реч о српском језику. За нас је, међутим, вредно пажње то што је од стране истог аутора анализиран и говор Срба из истог краја, из околине Будимпеште (Степановић 2000).⁵⁹ То пружа добру прилику да се у основним цртама, управо на овом материјалу, пореде говори Срба и Раца („Хрвата”, у ауторовој терминологији) из будимпештанске околине и утврди однос између ова два идиома.⁶⁰

За говоре Срба у околини Будимпеште, Степановић констатује да „улазе у оквир шумадијско-војвођанског дијалекта, али с неким карактеристикама које оправдавају њихово посебно разматрање” (Исто: 53). Поред акцента тзв. „новоштокавског типа” (Исто: 54), аутор бележи да постоје „прилично бројни” икавски рефлекси, „но њихов највећи део своди се на примере који су и иначе уобичајени у шумадијско-војвођанском дијалекту” (Исто: 56–57). Оно што у овим говорима сматра „необичним” су „јекавски рефлекси јата”, на пример у Бати *ћѣ* (поред *дѣ*), *нѣје*, *штѣгођ*, *ћѣв* (и *ћѣо*), *ћѣли*, *саћерѣ*, *ишћерѣј*, *кѣљено* (Исто: 57) и сл. Иако истиче да је најмање јекавских облика забележио у Чипу, и тамо налази *ћѣв*, *ћѣла*, *нѣје*, *штѣгођ* *кѣгођ*, *кѣјите* (Исто: 58). У оба ова насеља потврђени су примери с наставком *-в* у глаголском радном придеву м.р.: *дѣв* је, *сѣв* је, *ћѣв* је, *јѣв* је, *знѣв* сам, поред низа примера са *о* ← *л* (Исто: 59). За говор Срба из околине Будимпеште аутор констатује да се тамо „консонант *х* [...] понаша слично као у већини војвођанских говора” (Исто), као и да у једном броју примера *х* учествује (*хѣљада*, *хѣјде*, *хрвати се*, *хрѣјав*, Исто: 60). Овде су у употреби групе *шт*, *жд* (*гѣштер*, *звѣждѣкати*, од **stj*, **zdj* итд.), а доследно је заступљена и група *цр* (*црн*, *црево*) (Исто: 61).

На морфолошком плану се у говору Срба из околине Будимпеште јавља INSTR. наставак *-ом* код именица м.р. са палаталним консонантом у финалној основинској позицији: *с нѣжом*, *с кѣњом*, *с кѣјучом*, *с ѣцом* (исп. *пѣтом*), – као што се овај наставак јавља и код именица ж.р. на консонант, на пример: *с кѣшићом* (Бата), *сас мѣшићом* (Чип) (Исто: 61). Изостају алтернације у дат.-лок. јд. именица а-парадигме: *дѣвѣјки*; у *зѣдружи*, у *Амѣрики* (Исто: 61), а у множини именица м.р. са палаталним консонантом у финалној основинској позицији чешће се јавља *-ови* м. *-еви*: *зѣцови*, *мѣшови*, *кѣјучови* (Исто: 62). Остаци старих наставака бележе се у падежним облицима инструментала: *с кѣњи*, *сас вѣдови* (и лок.: *на лѣђи*, *у врѣти*) (Исто: 62).⁶¹ Двосложни хипокористици од мушких имена који „увек имају номинатив на *-о*” мењају се по моделу а-парадигме: *Јѣво* – *Јѣвѣ* – *Јѣви* (Исто: 62). У заменичко-придевској деklinацији наставак *-им* пренет је у дат.-лок. једнине, „као уопште у војвођанским говорима”: *мѣцарским конзѣлу*, *ѣнѣм младѣћу*; у *Нѣвим Сѣду*

⁵⁹ Реч је о поглављу *Говори Срба у околини Будимпеште* (53–64), где се у уводном делу бележи да се овде налазе насеља „у којима живе Срби” (53). Аутор не наводи критерије који су примењени у вези с националном категоризацијом (исп. текст уз фус. 7).

⁶⁰ Пажњу привлаче пре свега насеља у непосредном суседству Тукуље – Бата и Чип. О говору српског становништва Чипа в. и: Николић 1993.

⁶¹ М. Николић (1993: 146) ће указати и на чипски дат.-лок. наставак *-ма/-има* у множини именица м.р. (помѣго *сељѣкма*, у *синѣвма*; *сељѣцима*), као и *-ама* у дат.-инстр.-лок. множине именица с.р. (под њашим *сѣлама*).

(Исто: 63).⁶² Код глагола типа *-нути* (инф.) : *-нем* (през.) у инфинитивној основи се чува секвенца *-ну-*: *увенути, скїнути, крѣнути*, – а поред наставка *-у* у 3. л. мн. код примера попут *ўчу, рѣду* (Чип) широко су распрострањени облици на *-ду*: *вїдїду, гдворїду, жївїду; дбїду* (Исто: 63). Аутор констатује да је имперфекат у овим крајевима сасвим ишчезао, док је аорист забележен у једном броју примера (Исто: 63–64). Итд.

Све, или готово све ове језичке црте из говора Срба нашле су се у тукуљском говору који је представљен у III поглављу овог рада. Из кратког поређења ових језичких одлика не види се у чему је суштинска разлика између говора Срба и говора њихових суседа Раца, а још мање би се на основу овог материјала могло трагати за разликама између српског и хрватског. Додуше, разматрајући говор Срба код Будимпеште, П. Степановић на више места повлачи паралеле према војвођанским говорима, док у закључку о говору тукуљских Раца пише како је овај говор „изгледа [...] образован од мешавине јекавских источнохерцеговачких и икавских западнохерцеговачких говора” (Степановић 1994: 156).⁶³ Но, ово голо указивање на извесне разлике у могућим миграционим кретањима становништва ових насеља (ако је о војвођанском и херцеговачком изворишту реч), свакако, не би могло бити критеријем у опредељивању између атрибута *српско* и *хрватско*, ни у лингвистичком ни у етничком смислу.

*

Из ове финалне анализе може се закључити да нема лингвистичког критерија који би ваљано послужио у диференцијацији говора Срба и Раца, а видели смо већ да у то није смислено укључен ни критериј националне припадности, ако му у лингвистици уопште треба давати значај. Зато, управо у вези с овим, остаје низ отворених питања која надмашују циљеве овог рада. Тако, остаје нејасан критериј „данашњег схватања” (исп. текст уз фус. 8) по којем Раци имају бити подвођени под Хрвате,⁶⁴ а не, на пример, под Србе, где се паралелно намеће и питање: зашто Раци не би били третирано као посебна (самостална) етничка скупина? На последње питање одговор се, изгледа, пре свега налази у мађарској законодавној политици према националним мањинама, која од јужнословенских нација у Мађарској препознаје

⁶² Кад је о заменичком систему реч, Николић (1993: 148) бележи присвојну заменицу *њѣва* („њихова”).

⁶³ П. Ивић говор Тукуље сматра „мешавином источнохерцеговачких и млађих икавских” говора (в. II), где се уз друго одредиште не упућује непосредно и на територијално извориште. Према савременом стању, тукуљске језичке одлике указују на непосредну или посредну везу овог говора са говорима заступљеним на правцу далматинско приморје – Херцеговина – Славонија (исп. Ивић 1985: 175–188, 197–206).

⁶⁴ Од стране хрватских етнолога, хрватска популација у Мађарској („етнички и језички [...] врло шаролика”), – Раци (као и Буњевци, Шокци, Бошњаци) „третирају се као посебне етничке заједнице без изражене националне самоидентификације [...] и као део хрватског националног корпуса” (Илић 2009: 342).

само Србе, Хрвате и Словенце (Илић 2009: 333–334),⁶⁵ што, дакле, значи да у овој подели идентитета нема места за Раце, и не само за њих. Ако у ово укључимо тумачење да је васколико католичко становништво српског језика (тзв. Буњевци, Шокци, Раци и др.) тиме, у ствари, сада подведено под хрватско, онда имамо одговор и на прво питање, а ту негде вероватно лежи и одговор на питање: како то да се број Срба у Мађарској процењује на око 5 до 7 хиљада, а број Хрвата на око 80 до 90 хиљада (Исто: 344, 342)? Тешко је у овоме не видети континуитет оне политичке методологије која је још покрет „илирства” на западном Балкану почетком 19. века, у време аустроугарске власти, имала подвести под хрватство. То ће потом бити и политички императив у југо-комунистичком приступу овом питању (исп. фус. 9), а видимо да трагови тог приступа остају до данашњих дана, чак и у србистици.⁶⁶

Што се пак српске лингвистике тиче, питање како она након пропасти комунистичке диктатуре у СФР Југославији треба да третира говоре ових етничких скупина, – мислим да више не треба постављати.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ердељановић 1930:** Јован Ердељановић, *О пореклу Буњеваца*, Београд: Српска краљевска академија, Посебна издања, књига LXXIX.
- Ивић 1922:** Алекса Ивић, *О српском и хрватском имену*, Београд: Издање Књижарнице С.Б. Цвијановића, 1–20.
- Ivić 1961–1962:** Pavle Ivić, „Prilog rekonstrukciji predmigracione dijalekatske slike srpskohrvatske jezičke oblasti”, *Зборник за филологију и лингвистику*, IV–V, 117–130 (+ карта).
- Ивић 1985²:** Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика, Увод у штокавско наречје*, Нови Сад: Матица српска.
- Илић 2009:** Марија Илић, „Динамика језичке и социјалне промене: о мањинским језицима у Мађарској с посебним освртом на српски језик”, *Јужнословенски филолог*, LXV, 331–357.
- Караџић 1849:** Вук Стефановић Караџић, „Срби сви и свуда”, у: *Петар Милосављевић, Срби и њихов језик (Хрестоматија)*, Требник / Београд 2002, 129–146.
- Караџић 1852:** Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Беч (према: Београд: Нолит, 1975 – репринт).
- Клајн–Шипка 2008³:** Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.

⁶⁵ Наиме, према закону из 1993. год. статус тзв. „аутохтоних” мањина добили су Бугари, Роми, Грци, Хрвати, Пољаци, Немци, Јермени, Румуни, Русини, Срби, Словаци, Словенци и Украјинци” (Исто: 333–334).

⁶⁶ По тој инерцији се и у савременим србистичким радовима појмови *српски* и *хрватски* језик употребљавају или преносе без јасних лингвистичких критерија (исп. Илић 2009).

- Мијатовић 1983:** Јулијана Мијатовић, „Прилог познавању лексице српских говора у Мађарској”, *Прилози проучавању језика*, 19, Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, 149–177.
- Мијатовић** [без године]: Јулка Мијатовић, *Тукуља*, Упитник за српскохрватски / хрватскосрпски дијалектолошки атлас, Београд: Српска академија наука и уметности – Међуакадемијски одбор за дијалектолошке атласе (инв. бр. 243).
- Николић 1993:** Мирослав Николић, „Неке особине српског говора у Чипу код Будимпеште”, *Јужнословенски филолог*, XLIX, 137–153.
- Реић–Ваћлија 1990:** Marko Peić, Grgo Vaćlija, *Rečnik bačkih Bunjevaca*, Novi Sad – Subotica: Matica srpska.
- Роровић 1960:** Ivan Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Поповић 1968:** Иван Поповић, *Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине*, Београд: Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. CDXXV.
- Радић 2010:** Првослав Радић, *Копачички говор, Етногеографски и културолошки приступ*, Београд: Српска академија наука и уметности – Етнографски институт, Посебна издања, књига 70.
- Радић–Милорадовић 2009:** Јованка Радић, Софија Милорадовић, „Српски језик у контексту националних идентитета, Поводом српске мањине у Мађарској”, *Јужнословенски филолог*, LXV, 153–179.
- Szilágyi 2007:** József Szilágyi, *Tököli rác történetek – Tukuljske racke pripovitke*, Tököl.
- Skok 1972:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Knjiga druga, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Степановић 1994:** Предраг Степановић, *Говори Срба и Хрвата у Мађарској. Штокавско наречје*, Горњи Милановац / Београд / Нови Сад.
- Степановић 2000:** Предраг Степановић, *Говори Срба у Мађарској*, Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској.
- Цвијић 1919:** Јован Цвијић, „Северна граница јужних Словена”, у: *Ј. Цвијић, Сабрана дела, књига 3 (том I): Говори и чланци*, Београд: Српска академија наука и уметности, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000, 309–327 (репринт).
- Škaljić 1979⁴:** Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost.
- <http://nektar.oszk.hu/en/manifestation/2767917> (посећено 17. јуна 2013)
- <http://hr.wikipedia.org/wiki/Tukulja> (посећено 3. јуна 2013)
- <http://sr.wikipedia.org/sr/Буњевци> (посећено 10. марта 2014)
- <http://www.srpskadijaspورا.info/vest.asp?id=12678> (посећено 5. априла 2014)

Prvoslav Radić

THE IKAVIAN HERITAGE OF THE SERB LANGUAGE: ON THE SPEECH
OF THE *RÁČOK* (RASCIA NS) OF TÖKÖL

Summary

The Ikavian complex of the Serb language also includes the speech of the *Ráčok* (Rascians) of Tököl, a modest dialect oasis in Hungary, to the south of Budapest. The purpose of this study is to present a linguistic analysis of this Tököl speech based on two different sources: one is scholarly (a linguistic questionnaire) and the other is literary (a collection of short stories). The used sources have confirmed that the major part of the features of the Tököl speech designate it as belonging to the typically Serb language complex. This is indicated by the question and relative pronoun *što / šta*, affricates *ć* and *đ* (*maćuva, međa*) as continuants **tj, *dj*, vowels *e* and *u* (*jezik, muž*) as continuants *ę* and *o*, the initial *u-* (*uzeti, Uskrs*) instead of *vb-* sequences, the vowel *u* (*jabuka, dug*) as a continuant *ɫ*, the *cr* group (*crv, crno*) instead of the *čr* group, the *-ov / -ev* extension in monosyllabic plural masculine nouns (*brkovi, krajevi*), the ending *-a* in the genitive plural of nouns (*volova, krušaka, jaja*), etc.

The most important specific features of the Tököl speech include: various reflections of the old sound *yat* (Ikavian: *rîč, kolívka, umrit*; (I) Jekavian: *tjélo, bijéla, bježat*, cf. *kòljeno, svugde* and Ekavian: *bèlance, ovde*), the instability of the consonant *h* (*òču, òdmā, ūvo, krv, grijota*), the sonant *j* instead of *lj* (*jūdi, čějāde, hijada*), the sonant *v* instead of *l* at the end of a syllable or a word (*stēvna; pòsāv, kisēv*), an increased frequency of the ending *-om* in the instrumental of masculine nouns (cf. *s mūzom, s òcom, s kònjōm*), the ending *-am* in the dative, instrumental and locative of plural feminine nouns (*žēnām; z birkam; u starima knjigam*), the generalization of the ending *-du* in the third-person present plural (*pèčēdū, pùštīdu, umredu*), disappearance of the aorist and imperfect, etc.

Милан В. СТАКИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ФУНКЦИЈЕ И ЗНАЧЕЊА ТРПНОГ ГЛАГОЛСКОГ ПРИДЕВА

У раду ће се расправљати о значењима и функцијама трпног глаголског придева, некадашњег партиципа претерита пасива. Трпни глаголски придев, поред глаголске употребе (у оквиру пасивних конструкција), може се употребити и у придевском значењу. Од свих прелазних глагола овај облик се може употребљавати у функцијама правих придева, што ће у раду бити показано на материјалу из *Речника српскохрватскога књижевног језика I–VI* Матице српске. Посебно ће нас интересовати када и како облици трпног глаголског придева постају прави придеви.

Кључне речи: трпни глаголски придев, глаголске функције, пасив, придевске функције, атрибут, апозитив, именски предикатив, попривдељивање, полисемичност, аналогија

Ранија лингвистика, посебно компаративистика, поодавно је утврдила да су облици трпног глаголског придева по пореклу придеви на *-нъ* и *-тъ* (придеви на **-но-* или на **-то-*), који су се у праиндоевропском језику градили непосредно од корена или од именица. Претпоставља се да су оба наставка у праиндоевропском имала исто значење и да су се чешће изводили од именица (нпр.: лат. *barbatus* и лит. *barzdótas* „брадат” од лат. *barba*, лит. *barzdà* „брада”; стсл. *сланъ* од **sol-*, стсл. *сољь*), а кад су извођени непосредно од корена, коренски вокал био је на нултом степену (нпр.: лит. *rišnas*, стсл. *плънъ*, гот. *fulls* „пун” итд.). У систем глаголских облика они су ушли много касније (Меје 1951: 214–215). Овоме А. Белић даје допуну, која је умногоме „кумовала” каснијем учењу и А. Белића и других граматичара, његових настављача – да се тај глаголски облик, поред имперфекта, гради делом од инфинитивне, делом од презентске основе, што – као хипотеза – одудара од целокупног словенског глаголског система, у којем се сви прости глаголски облици пишу око двеју основа: једни се граде само од *презентске*, а други само од *инфинитивне* основе. Белићева допуна ранијих учења је ова:

* mstakic@open.telekom.rs

„Ја се слажем са оним научницима који виде у наставцима *-нъ* и *-тъ* некадашње придеве од глаголске основе, који су тек доцније ушли у саму глаголску систему (Meillet, Vaillant, Brugmann), али сматрам да је наставак *-нъ* могао бити додаван и презентској (имперфективној) основи и старој аориској (перфективној), а наст. *-тъ* већ од епохе балтиско-словенске само аориској (перфективној) основи. То би значило да је ширење наставка *-нъ* у овом партиципу извршено тек на словенском земљишту. Када су се обе основе видски изједначиле, тај се партицип могао градити и од презентске основе *плете-* и од аориске *зна-*. Код глагола са основом на вокал у аориској основи, где је био већ у групи претеритних облика и партицип на *-т* (*тъ*), могао се доцније доградити и овај партицип на *н* (*да-тъ*, *да-нъ* и сл.). Тај факат што се код глагола типа *плете-* и *носи-* гради тај партицип само на *н* и показује да се он могао саградити од основе *plete-*, **nosje-* још онда када њихове глаголске системе још нису биле потпуно изграђене” (Белић 2000: 429).

О морфолошкој структури овог глаголског облика, о основи и наставцима у његовом грађењу на материјалу савременог српског језика опширно и документовано смо расправљали у раду *Морфолошка структура трпног глаголског придева у српском језику*, који је примљен у штампу и појавиће се, надамо се – ускоро, у новом броју *Српског језика*. Овом приликом додали бисмо само да се трпни глаголски придев могао градити и од презентске основе само онда кад је презентска основа значила исто што и *имперфективна*, а аорисна исто што и *перфективна*, а то је свакако морало бити пре словенске епохе, онда „када њихове [словенске] глаголске системе још нису биле потпуно изграђене”. А кад су се у прасловенском језику обе основе видски изједначиле, кад се и од перфективних глагола могао градити презент као и од имперфективних глагола аорист – грађење простих глаголских облика почело се груписати око двеју основа; од презентске основе: презент, императив и партиципи презента, а од инфинитивне: аорист, имперфекат, инфинитив и супин, партиципи претерита и партицип перфекта. Истина је да се наставак *-тъ* и у савременом језику веже углавном за основе перфективних глагола, а да се наставак *-нъ* додаје на инфинитивну основу како несвршених тако и свршених глагола и да он у словенским језицима има много већу продуктивност него наставак *-тъ*. Што се тиче Белићевих примера *плете-нъ* и *ношенъ* (од старијега *nosje-нъ*), нема сумње да се они у савременом језичком осећању морфолошки разлажу на *инфинитивну* основу *plet-* и *nosi-* и наставак *-en* (са алтернацијом *c : ш* у другом примеру, алтернацијом која се у упоредној граматици објашњава губљењем слоговности основинског наставка *-i-* испред вокала *-e-* у наставку *-en* и прасловенским јотовањем основинског сугласника). О детаљнијој анализи морфолошке структуре трпног глаголског придева упућујемо на податке изнете у поменутом раду. Овде још само – суштину, у једној реченици: тај се претеритни глаголски облик, по нама, гради увек од инфинитивне основе и наставака *-н* (*-на*, *-но*), *-ен* (*-ена*, *-ено*) и *-т* (*-та*, *-то*), са појавом хијатских гласова *в* и *ј* између наставка *-ен* и инфинитивне основе једнаке корену на вокал.

Циљ овога рада је да сагледамо значења и функције трпних глаголских придева и да покажемо како од њих постају прави придеви. О овим питањима много је писано. Прво ћемо се, како и ваља, осврнути на оно што је већ утврђено и написано до сада, а потом ћемо анализирати прикупљени мате-

ријал из *Речника српскохрватскога књижевног језика 1–6*, Матице српске (РМС) и формулисати одређене закључке.

Некада смо имали пет различитих партиципа који су се мењали као придеви неодређеног и одређеног вида, а градили се од глаголских основа, нпр. у стсл. језику:

партицип презента актива **несъ, несъшгн**;
 партицип презента пасива **несомъ, несома, несомо**;
 партицип претерита актива **несъ, несъши**;
 партицип претерита пасива **несенъ, несена, несено**;
 партицип перфекта **несаъ, несала, несало**.

Имао их је, разуме се, и стари српски језик. У савременом српском језику само се партицип претерита пасива – данас *трпни глаголски придев* – и даље гради од глаголске, инфинитивне основе, а мења се као придеви неодређеног и одређеног вида. Од осталих партиципа – два су постали *глаголски прилози* (партицип презента актива и партицип претерита актива) и не мењају се по падежима, осим кад су попридевљени; један (партицип перфекта) је остао продуктиван у глаголској употреби – *радни глаголски придев*, разликује посебне облике за мушки, женски и средњи род, али се тада не мења по падежима, осим у случајевима кад постану прави придеви (од медијалних свршених глагола, углавном); а један се сасвим престао употребљавати као глаголски облик (партицип презента пасива), сачувани су само ретки трагови у виду правих придева типа *питом, лаком* и сл.

Трпни глаголски придев, дакле, једини од свих некадашњих партиципа и данас има глаголску употребу – *предикатску* и придевску – *атрибутску*. Од различите употребе добија и различито значење. У томе се, мање-више, сви слажу. А најубедљивије је та питања, код нас, образложио А. Белић. У средњошколској граматичи – да пођемо од ње – каже:

„Трпни глаголски придев у различитим облицима трпнога стања значи да је глаголска радња на неком или на нечем вршена или извршена, у зависности од тога да ли су саграђени од трајних или свршених глагола. *Задатак је урађен*. – *Све је спремно за одлазак*. ... Овај партицип могу имати само радни прелазни глаголи: *урадити* нешто, *спремити* нешто итд.

И овај се глаголски придев може употребити атрибутски од свих глагола од којих се саградити може. Када се атрибутски употреби, он добија значење простог придева (значи особину предмета). *Куће су озидане танко циглом печеном или непеченом*. Овде *печена* и *непечена* цигла – врсте су цигле, дакле, *печен* и *непечен* њихове су особине. *По растуреним по селу кућицама видела се светлост*. Овде *растуреним* – има придевско значење сталне особине (по *ретким кућама* и сл.). ...

Одавде се види да трпни глаголски придеви чувају своје глаголско значење у предикатској употреби (као део глаголског облика који је предикат), а у атрибутској употреби добијају значење придева. Зато они могу имати често компаратив и суперлатив као и придеви: *Он је најпросвећенији човек у земљи*. *Он је замшљенији него обично*. Пошто у атрибутском положају глаголски трпни придеви просто придевско значење, они се са тим значењем могу пренети – као што и горњи придеви показују – и у предикат” (Белић 2000^а: 211).

– Примерено узрасту за који је намењено, А. Белић овде даје суштину проблема: трпни глаголски придев могу имати радни прелазни глаголи свршеног

и несвршеног вида (допуне у вези са овим даје на другом месту); употребљава се у различитим облицима трпног стања и тада значи да је глаголска радња на неком или нечем вршена или извршена, зависно од тога да ли су начињени од трајних или свршених глагола; и овај се глаголски придев (као и радни, али у мањој мери) може употребити атрибутивно од свих глагола од којих се може саградити; у атрибутивној употреби он добија значење простог придева – значи особину предмета; трпни глаголски придеви, дакле, чувају своје глаголско значење у предикатској употреби (као део глаголског облика који је предикат), а у атрибутивној добивају значење придева, промену придевску, компарацију и, најзад, са придевским значењем могу се употребити и као део именског предиката.

Слично, само шире и дубље, о радном глаголском придеву расправља и у *Историји српскохрватског језика – речи са конјугацијом*:

„Тај се глаголски придев сачувао, наравно, и у придевској и у глаголској употреби, али увек, у свакој од тих употреба, има друкчије значење. У предикативној [боље је – *предикатској*] употреби показује да је извесна радња, у недовршеном или довршеном облику, вршена у различном времену; а у атрибутивној [*атрибутивној* – М. С.] показује само недовршени (од несвршених глагола) или довршени (од свршених глаг.) облик глаг. радње или особину која се нечему приписује. Према томе, овај глаг. придев има право придевско значење у [атрибутивној] употреби, и зато се као прави придев и употребљава. Исп. нпр. „ти су венци *плетени*, *оплетени*“, „*плетеним* вѣнцима, *оплетеним* вѣнцима украсите куће“ – у првом се случају вели само да је радња вршена, у другом да је свршена; у атрибутивном значењу: показује венце различне врсте, са извесним особинама у довршеном и недовршеном облику ...

Када придеви у атрибутивној употреби, због ове разлике у значењу према придевима у предикативној употреби, раскину везу са њима, они постају прости придеви: *рођени брат*, *крштени кум*, *венчани прстен* и сл.” (Белић 1999: 386).

– Овде А. Белић истиче два проблема: један (већ поменути) – везивање значења трпног глаголског придева за његову функцију: у предикатској има глаголско значење (радња), а у атрибутивној – придевско значење (особина); и други – постанак простих придева од трпних глаголских придева. Иако сваки трпни придев може бити употребљен и у атрибутивној (придевској) функцији, па чак имати и придевску промену и компарацију, да би од њих постали прави придеви, чини се да све то није довољно. Потребно је још нешто. Шта? – није лако одговорити. Овде А. Белић, видели смо, каже да, када придеви у атрибутивној употреби раскину везу са придевима у предикатској употреби, постају прости придеви. Мало даље, у истом делу, он каже:

„Та деоба значења према употреби код глаголског придева трпног могла се извршити: 1) зато што глаголски придев трпни, некадашњи глаголски придев трпни за прошло време – а сада глаголски *придев за свршену* радњу у једном случају, а у другом само за несвршену – даје својим значењем (трпна глаголска радња у прошлости) могућност да се развије придевско значење од прошле радње која је извршена на извесном предмету или која је на њему вршена и која постаје његовом особином. Отуда долази да и ови глаголски придеви, чим се изгуби *семазиолошка* (или формална) веза са глаголима постају обични придеви; 2) обичан *придевски облик* и *придевска промена* тих глаголских придева чинили су могућим континуитет у употреби ових придева у двојаким значењу ...

Овај процес у измени унутрашњег значења може се извршити и у глаг. придева трпног тако да се он сасвим издвоји по томе и постане у том значењу *придев*, иако се у гла-

голском значењу употребљава и даље као партицип: *критени кум, критено име, венчани кум* и сл.” (Белић 1999: 468–470).

– Осим услова да атрибуцка употреба трпног глаголског придева раскине везу са предикатском употребом његовом, за постанак правих придева од овог глаголског облика А. Белић овде претпоставља и друге услове: губљење „семазиолошке” (или формалне) везе са глаголима и измена унутрашњег значења глаголског придева трпног, када он постаје *придев* иако се у глаголском значењу употребљава и даље као партицип.

Овим питањима А. Белић бавио се у својој *Општој лингвистици (О језичкој природи и језичком развитуку I)*. Прво је објаснио које су особине правих придевских речи:

„У индоевропскоме прајезику три су главне особине чиниле природу правих придевских речи: несамостална атрибуцка употреба (тј. атрибуцка функција, детерминативна служба уз какву самосталну реч), обележавање особине (значење) и нарочити комплекс гласова (облик) или употреба каквог диференцијалног знака (наставка)” (Белић 1998: 61).

– Све три те особине (детерминативну службу, значење особине и посебан облик) имају и сви глаголски придеви када се атрибуцки употребе, па ипак не може се за све њих рећи да су прави придеви. Потребно је још нешто, што А. Белић овде налази у врсти особине. Наиме, придевске и глаголске речи су врло блиске управо по својим одредбеним функцијама. Разлика је у томе што се помоћу глагола нека особина приписује неком појму увек *за извесно време*, а прави придеви значе увек *сталну* особину. А. Белић је то објаснио на примеру односа придева *врућ* и глагола *врети*. Придев *врућ* је, без сумње, некадашњи партицип од глагола *врети*. Значења им, међутим, нису иста: *врућ* значи „топа”, а *врети* – „кључати”. А то значи „од привремене особине „кључајући” узета је пратилачка особина течности која кључа – да је она тада врло „топла”. Дакле, место радње – особина”. То је, по А. Белићу, нарочито чест случај код трпних партиципа прошлог времена атрибуцки употребљених. Како они увек значе стање у којем је предмет, који је дотле доведен извршењем над њим неке радње, то у атрибуцкој употреби имају смисао придевских речи.

„Глагол значи приписивање предмету какве радње као особине за извесно време; довољно је да се та радња припише предмету као стална особина па да из глаголске категорије глаголска реч пређе у категорију придевских речи (напр. *текућа вода*) ... све праве придевске речи, и оне за које се може утврдити да су у вези по пореклу са глаголима и оне за које се то не може, развиле су искључиво значење сталне особине и причврстиле су га за дани комплекс гласова” (Белић 1998: 64).

– И управо кад смо помислили да је нашао решење за прелазак партиципа (посебно трпног глаголског придева) из категорије глаголских у категорију придевских речи, А. Белић као да сам себе демантује, а нас збуњује. У некој врсти закључка он „придевске речи које су постале од партиципа” дели у две групе:

„а) са измењеним значењем радње у значење особине: *врјућ, врџо, држсџћ, ... зрџо*; б) са измењеним временским ограничењем (од временски ограничене радње – предмету се

приписује као особина временски неограничена радња): *смрѡѡћ, срѡмѡћ, тѡглѡћ, тѡкѡћ* и сл.

Прва је група пришла или прилази правим придевским речима и постала је, губећи непосредну везу по значењу са својим основним речима, непродуктивна и немотивисана (или се креће ка потпуној немотивисаности); друга група има стални однос према радњи која се обележава глаголском речју, само је ослобођена од временског ограничавања. Зато што не значе праву особину, те придеве назвали смо неправим придевским речима. Они су према своме сталном односу са глаголима продуктивне речи. Према томе, све ове неправе придевске речи, постале од глагола, имају и особине оних правих партиципа нашег језика који, кад се употребе атрибутивно, губе временско ограничавање и постају придевске речи; због свога непосредног односа према значењу и облику глагола – и ти су партиципи у овој функцији неправе речи: *плетени венци, обрасла стена, уздигнуте главе* итд.” (Белић 1998: 65).

– Шта овде, бар за нас, није сасвим јасно? Ако се „придевске речи које су постале од партиципа” деле на те две групе, зашто би прва група „пришла или прилази правим придевским речима”, а друга група би биле „неправе придевске речи”, осим ако није реч о њиховој мотивисаности и немотивисаности. У сваком случају, реченица: „Зато што не значе праву особину, те придеве назвали смо неправим придевским речима” – није сасвим у складу са оним што је напред речено: „... довољно је да се та радња припише предмету као стална особина па да из глаголске категорије глаголска реч пређе у категорију придевских речи” или „... све праве придевске речи, и оне за које се може утврдити да су у вези по пореклу са глаголима и оне за које се то не може, развиле су искључиво значење сталне особине и причврстиле су га за дани комплекс гласова”.

И у двотомној *Руској граматички* се тврди да партиципи обједињују у себи особине глагола и придева: као глагол, од кога су саграђени, партиципи имају значење вида – свршеног или несвршеног и времена – садашњег или прошлог, а такође и стања – активног или пасивног. Као придеви, мењају се по родовима, бројевима и падежима.

„В тех случаях, когда причастие представляет действие как признак, свойство, в его отвлечении от временной приуроченности, создаются условия для развития у причастий а д њ е к т и в н ы х з н а ч е н и й, т. е. значений характерных для отглагольных прилагательных”.

А у Напомени додаје се и ово:

„Развитие у причастий адъективных значений не выводит их за пределы глагольных форм, не переводит их в класс прилагательных, поскольку эти адъективные значения сохраняют соотносительность с временными, видовыми, залоговыми значениями соответствующих причастий.

В рамках причастий с адъективными значениями могут развиваться новые (качественные) лексические значения: *цветущий вид, гнетущее впечатление, расстроенное выражение лица, угнетенное состояние*” (Руска граматика I 1980: 666).

– Није, дакле, довољно адјективно значење да би партиципи постали прави придеви, морали би и да изгубе везу са значењем времена, вида и стања.

Од наших граматичара, поред А. Белића, највише се глаголским придевима (радним и трпним) бавио М. Стевановић. Пажњу заслужује, пре свега,

његово објашњење основне употребе глаголских придева (у нашем случају, *трпног глаголског придева*) – њихове предикатске, глаголске употребе, где даје и одређене новине у односу на дотадашња тумачења. Говорећи уопштено о трпном стању (пасиву), М. Стевановић каже да за глаголске облике којима се радња приписује неком лицу или предмету као њеном покретачу, вршиоцу, ономе ко је у тој радњи активан – „каже се да означавају **радно стање (актив)** онога коме се радња приписује”. А у другим случајевима, када је потребно радњу приписати објекту на коме се она врши, који ту радњу трпи, „тј. кад је објекат радње потребно представити као средиште излагања, као граматички субјекат – та радња се обично казује облицима **трпног стања (пасива)**” (Стевановић 1970: 354). – Ми овде нећемо наводити све облике пасива са трпним глаголским придевима, облике који су општепознати, него ћемо само издвојити оно што је ново, Стевановићево. А то су, по нама, два момента: један се односи на грађење сложених облика пасива уопште, а други – на облике пасивног презента посебно. И оба се могу довести у везу и са придевском употребом трпних глаголских придева.

Анализирајући примере: *Било је јасно да је млади човек з а р а ж е н „оријенталским” отровом. – Штап је сломљен. – Само сам ја био збуњен* – М. Стевановић наглашава да су трпни придеви у њима (*заражен, сломљен и збуњен*) употребљени као прави придеви: *сломљен*, нпр., има значење супротно придеву *здрав*, а *збуњен* супротно придеву *присебан*. Када се то има у виду, јасно је да се у првој и другој реченици констатује: да је млади човек *заражен* и да је штап *сломљен* у време када се то констатује, а у трећој да је онај што о себи говори у време тога говора био *збуњен*. А то значи да у прве две реченице веза трпног придева и презента помоћног глагола *је* означава садашњост, а у трећој реченици *био сам збуњен* – прошлост. Ово нас наводи (и наводило је!) на погрешан закључак да се презент пасива добива од трпног придева глагола који се мења и енклитичког облика презента глагола *јесам*, а перфекат пасива од трпног придева дотичног глагола и облика перфекта глагола *бити*. До забуне је долазило услед тога што се губило из вида да у овим и оваквим реченицама немамо глаголски већ у ствари *именски* предикат – с придевом као именским предикативом. Ти се *придеви* – постали од трпних глаголских придева – приписују својим субјектима у прве две реченице за време у коме се говори, а у трећој – за време које је претходило времену говорења. А када бисмо претпоставили да се облицима трпних придева у овим реченицама означава извршење процеса, онда би били глаголски употребљени, у саставу сложених пасивних глаголских облика – у прве две реченице перфекат, а у трећој – плусквамперфекат. На основу те анализе, М. Стевановић, с правом, констатује:

„Доиста, тамо где се спојевима трпног придева с помоћним глаголима *јесам* и *бити* означава глаголска радња, односно процес који се глаголом казује, уобичајена дефиниција, по којој се облици пасива граде узимањем одговарајућег облика дотичног времена (презента, перфекта, плусквамперфекта и футура II) помоћних глагола *јесам* и *бити* (наравно њихових енклитичких облика) и трпног придева дотичног глагола – потпуно је нетачна. Од свих сада у загради наведених глаголских облика пасив се добива када се место радног

(уколико су у питању сложени облици, а реч је, осим у случају презента, само о таквим облицима) узме трпни придев” (Стевановић 1970: 355–356).

– Овде је М. Стевановић јасно и документовано оповргао раније дефинисање грађења пасивних глаголских времена. Истовремено је понудио и своју дефиницију коју је потврдио примерима: перфекат – активни *хвалио сам*, *похвалио сам* : пасивни *хваљен сам*, *похваљен сам*, плусквамперфекат – *био сам хвалио* / *похвалио* : *био сам хваљен* / *похваљен*, футур II – *будем хвалио* / *похвалио* : *будем хваљен* / *похваљен*. Сви остали облици пасива са трпним глаголским придевом, осим презента, граде се по раније утврђеном правилу – од одговарајућих облика глагола *бити* и трпног придева глагола који се мења: потенцијал – *био бих хваљен* / *похваљен*, императив – *буди хваљен* / *похваљен*, футур – *бићу хваљен* / *похваљен*, глаголски прилог садашњи – *будући хваљен* / *похваљен*, глаголски прилог прошли – *бивши хваљен* / *похваљен* и инфинитив – *бити хваљен* / *похваљен*.

У вези са пасивним презентом М. Стевановић каже да се прави пасивни презент, који означава радњу што се врши у време говорења, исказује једино активним обликом датог глагола с повратном речцом *се*: *Тај с е писац сада много чита*.

„У реченици: *Тај је писац много чита* н, уколико трпни придев у њој означава радњу – имамо пасив перфекта, а не презента. Иста ова реченица у истом облику може исказивати и садашњи однос читалаца према писцу на кога се ово односи. Али *читан* онда значи: *Тај је писац сада омиљен од читалаца* (Читаоци сада воле да га читају). А то ће рећи да *читан* у њој није употребљен глаголски, већ придевски” (Стевановић 1970: 357).

– И овде нам М. Стевановић, с правом, скреће пажњу на то да увек морамо разликовати глаголску употребу трпног глаголског придева од његове придевске употребе из најмање два разлога: једно је што то условљава правилно разумевање значења реченице (њене поруке), а друго – што тек тада можемо правилно одредити структуру предиката и ако је употребљен пасив – одредити његов облик.

На истом месту за пасивни презент М. Стевановић каже и ово:

„Пасивни презент једино од учесталих глагола који значе понављање радње по неком обичају или по навици, као у примеру: *Сваке године он бива похваљен за марљивост и постигнути успех у раду* – сложен је од презента глагола бивати и трпног придева дотичног глагола. А овде место *бива* (од учесталог *бивати*) може бити употребљен облик презента *буде* (од глагола *бити*). Али то и није прави презент, који означава радњу што се врши у време говорења”.

– Лако је сагласити се са тим да то није прави презент, као и са тим да се глаголски облик *бива* у тој улози може заменити обликом *буде*, али се никако не може прихватити да је глагол *похвалити*, заједно са њему сличним (свршеним) глаголима, *учестали*, да припада онима „који значе понављање радње по неком обичају или по навици”. Зна се да су *учестали* (*итеративни*) глаголи увек *имперфективног* (*несвршеног*) вида и да су увек изведени одређеним суфиксима од перфективних глагола (опширније в. Стакић 2010: 114–115). Овде је, очигледно, реч о *свршеним* глаголима који и кад им се радња по-

навља, не могу бити учестали (ако тј. учестали значи, како смо и навикли, *итеративни*). Ова непрецизност могла је изазвати недоумицу и забуну код млађих граматичара. Није, на пример, у *Граматици* Станојчића–Поповића у којој се исправно каже:

„Пасив презента у виду конструкције *бивам, биваш...* + *трпни глаголски придев*, који су граматике до половине XX века наводиле у инвентару облика пасива, употребљава се врло ретко, и то само за означавање радњи које се понављају: *бивам хваљен / похваљен, биваш хваљен / похваљен...*” (Станојчић–Поповић 2008: 128).

Јесте, међутим, у *Мозаику знања*, у којем стоји:

„Gramatičari, međutim, navode još i oblike pasiva: – за презент: *bivam hvaljen, bivam pohvaljen*, за pluskvamperfekat: *bejah bio hvaljen, bejah bio pohvaljen...* Od svih ovih oblika standardnom sistemu priključuju se samo oblici pasiva за презент са: *bivam, bivaš, biva – bivamo, bivate, bivaju* и трпним глаголским придевом, и то под условом да се менја итеративни глагол, тј. онда када се означава понављање радње” (Мозаик знања 1972: 264).

– Рећи ћемо само да ниједан од наведених глагола није итеративан (*хвалити* је дуративан, *похвалити* – перфективан). Тачно је само то да им се радња у оваквој пасивној конструкцији понавља, али они тиме не постају итеративни него задржавају свој вид.

О придевској употреби глаголских придева (и радног и трпног), осим у двотомној граматици *Савремени српскохрватски језик I и II*, писао је и у посебним студијама, објављеним у књизи *Од Вука до Белића и даље*. Што се тиче трпног глаголског придева, све о чему је опширно расправљао сажето је у неколико закључака на крају једне од тих студија:

„1) Трпни придев свих прелазних глагола употребљава се у функцији правих придева за означавање особине предмета на коме је дотична радња вршена или извршена – добивена у резултату тога вршења, односно извршења.

2) У неким се случајевима с примерима придевизираних трпних придева, као што су *дипломирани, свршени* и сл., тим придевима могу детерминисати и субјекти који су дотичне радње извршили, чак и кад се тај облик не јавља у правој, глаголској служби (случај са првим од овде наведених примера).

3) Облик трпног придева у овој функцији, врло продуктиван и иначе, употребљава се и од медијално-повратних глагола – уколико је и у најмањој мери у њих осетна нијанса пасивности и свакад када ти глаголи имају према себи прелазан глагол у облику без речце *се*.

4) Остали медијални глаголи по правилу не могу имати облик трпног придева ни у придевској служби, већ се особина добивена као резултат процеса који се казује тим глаголима означава обликом њиховог радног придева.

5) Погледај се аналогјом према неупоредиво бројнијој категорији придевизираниог трпног придева, место обичног радног, у придевској служби употребљава облик трпног придева и апсолутно медијалних, према којима у нашем језику немамо одговарајућих прелазних глагола, дакле – и без обзира на то што ти глаголи никако немају нити могу имати облика трпног придева у глаголској служби” (Стевановић 1988: 161–162).

– Као што се види, придевска употреба трпног глаголског придева односи се на много већи број глагола, а не само на прелазне и праве повратне, што смо видели код А. Белића. М. Стевановић нам је у томе много помогао, али није и у проналажењу кључних услова под којима трпни глаголски придеви постају прави придеви – прелазе из категорије глаголских речи у категорију приде-

ва. Покушаћемо, у том правцу, уз све оно што смо видели код А. Белића, да понеки податак пронађемо и у прегледу грађе коју смо прикупили у *Речнику српскохрватскога књижевног језика*, Матице српске (РМС).

Сви примери које смо пронашли у РМС (а определили смо се за њега зато што је најобимнији завршени речник нашег књижевног језика) имају облик придевске лексеме. Поделили смо их у две групе: у једној се придеви по пореклу лако доводе у везу са трпним глаголским придевом одређеног глагола, али се не обележава њихово порекло, у другој – увек је једно од наведених значења (обично прво) *трп. прид од ...*, и увек се даје бар још једно значење, другим речима – лексеме су увек полисемичне.

1. Лексеме које су, несумњиво, по пореклу *трпни глаголски придеви*, али су дате без ознаке „трп. прид.“:

биран, -а, -о *одабран*, *виђен*, *леп*; бђен, -а, -о *који је у бији*, *обојен*; везан, -а, -о 1. *сплетен у говору и понашању ...* 2. *песн. а. ограничен правилима поезике...*; везен, -а, -о *шарама искићен*; вљен, -а, -о *љубљен*, *драг*, *мио*; грђен, -а, -о *који је одређеног (доброг, рђавог) телесног састава*; злупан, -а, -о 1. *прикован*, *забијен*. 2. *фиг. духовно заостао*; змађијан, -а, -о *опчињен*, *зачаран*; змишљен, -а, -о *а. утопуо у мисли*. **б.** *који постоји само у мислима*; запслен, -а, -о = *запошљен који има посла, који није без посла*; зараћен, -а, -о *који ратује, који се налази у ратном стању*; зарђан, -а, -о *в. зарђао*; затучан, -а, -о *а. духовно заостао, ограничен*. **б.** *задрт*, *тердоглав...*; зхуктан, -а, -о *који је у пуном замаху*, *бујан*; збђан, -а, -о *који је као у бабе*; *који има изглед бабе...*; збабуран, -а, -о *смежуран*; зборан, -а, -о *наборан*, *пун бора*; згурен, -а, -о *згрљен*, *погурен*; знан, -а, -о *познат*; излизан, -а, -о 1. **а.** *истрошен трењем... олињао, отрцан*. **б.** *...углачан од трења... 2. ... нагиздан*; излокан, -а, -о *испран*, *издеран*, *издубен*; излопаћен, -а, -о *измучен*, *испаћен*; изможден, -а, -о *исцрпен*, *истрошен*, *изнурен*; изненаћен, -а, -о *који одражава изненађење, изазван изненадним догађајем*; изношен, -а, -о *дотрајао од употребе*, *похабан*; изнурен, -а, -о *исцрпен*, *изморен*, *изможден...*; изобијан, -а, -о *са свију страна избијен*, *стучен...*; израћен, -а, -о *радом измучен*, *исцрпен*; изрџан, -а, -о *који је са ресама, отрцан*; ислужен, -а, -о *који је довршио служење, који је у пензији*; *дотрајао*; истрашен, -а, -о 1 *који је трошењем, употребом доведен до краја, дотрајао*. 2. *телесно ослабљен*; истурен, -а, -о *истакнут*, *испружен напред*; исфугован, -а, -о *који је пун фуга...*; кићен, -а, -о 1. *украшен (цвећем, зеленилом, златом)* 2. *нар. песн. леп, красан*. 3. *фиг. изговорен или написан бираним речима*. 4. *фиг. и ир. тијан*; кључан, -а, -о *в. кључао*. – /Ана је/ била опарила /прст/ кључаном водом.; костимиран, -а, -о *који је обучен у костим глумца или маске*; крџан, -а, -о *погрд. лењ, млистав*; нагрџан, -а, -о *набијен, препун...*; наображен, -а, -о *образован*; натмурен, -а, -о **а.** *намргођен*, *смркнут...* **б.** *прекривен тамним облацима, смрачен*; нијансиран, -а, -о *који је с нијансама, с малим преливима*; образован, -а, -о *који је учењем стекао знања, просвећен наукама*; ожиљен, -а, -о *који је добио жиле; који има жиле*; оскорупљен, -а, -о 1. *покривен скорупом, пеном*. 2. *расут, расејан*; остакљен, -а, -о *који је као стакло, са изгледом стакла, стакласт*; отресен, -а, -о *покр. отресит*; поднапирен, -а, -о *покр. поднаду*; позван, -а, -о 1. *који је примио позив да дође, да се јави где...* 2. **а.** *који је одређен, дужан да што уради*. **б.** *способан, спреман*. **в.** *меродаван, надлежан, одлучујући*; пољубљен, -а, -о *драг, мио*; пометен, -а, -о *збуњен*; пометен, -ена, -ено *покр. који је пун снежне вејавице, мећаве*; помирен, -а, -о *смирнен, спокојан*; поништен, -а, -о *морално утучен, потиштен, обесхрабрен*; поруган, -а, -о *осрамоћен, оскрнут*; потресен, -а, -о *врло узбуњен*; прегрејан, -а, -о, *ијек. прегријан који је сувише угрејан*; прездужен, -а, -о *сувише, у највећој мери задужен*; презапслен, -а, -о *одвећ, превише запслен*; презасићен, -а, -о *одвећ, сувише засићен*; пренаљен, -а, -о *сувише насао, пребрз*; престрашен, -а, -о **а.** *уплашен, заплашен, пун страха*. **б.** *који изражава страх*; префитен, -а, -о *претерано фин, углађен, осетљив*; прехраћен, -а, -о *који је сувише храћен, украћен*; прешћерен, -а, -о *превише, сувише зашећерен*; привржен, -а, -о *одан, веран коме*; пригаћен, -а, -о *који се готово угасио, мутан, бжеживотан*; прикучен, -а, -о 1. *који је напола отворен, притворен*. 2. *пригнут, сагнут*; приљубљен, -а, -о 1. *са-*

свим припијен уз нешто. 2. који је одан, пун љубави; примерен, -а, -о који одговара чему, који је према чему, прилагођен чему; прирођен, -а, -о 1. који је својствен коме од рођења, урођен. 2. који је примљен за држављанина, који је стекао држављанство друге државе; присиљен, -а, -о усиљен, неприродан, извештачен, неискрен; присукан, -а, -о чудан, особењачки; притајан, -а, -о = притајен који се није испољио јавно, неоткривен, скривен; притајен, -а, -о = притајан; притишан, -а, -о који је постао тих или тиши; прокушан, -а, -о проверен, поуздан, сигуран; прокшен, -а, -о 1. размажен, мазан 2. а. дрзак, обестан. б. који изражава размаженост, обест, дрскост (упор. прокшити, -им мазити); промерен, -а, -о подвргнут одређеној мери, одмерен; разм(ј)ерен, -а, -о складан, сразмеран; разм(ј)ерен, -а, -о складан, сразмеран ...; резигниран, -а, -о препуштен судбини, пун резигнације; снџжен, -а, -о невесео, тужан, забринут; сџдржан, -а, -о 1. уздржан, пригушен 2. смирен, умерен; џбуђан, -а, -о и џбуђао, -а, -а, -а буђав; џдружен, -а, -о спојен, зоружен, уједињен; заједнички, скупни, колективни; џдисан, -а, -о необ. за којим се много уздише, који се много жели; џиграњ, -а, -о извезбан, чија је игра уједначена, усклађена; џклађен, -а, -о украшено усаглашен, складан хармоничан; џскошен, -а, -о нерасположен, зловољан; џстајан, -а, -о устајао; џђгован, -а, -о који има фуге, саставке са жлебовима; џењен, -а, -о, ијек. џијењен 1. а. поштован б. као формула учтивости, у усменој или писменој обраћању; 2. који је на цени, вредан; џивилизиран, -а, -о = цивилизован просвећен, углађен; џивилизован, -а, -о = цивилизиран; џлађиран, -а, -о = шлогиран парализован, одузет због шлога; џлогиран, -а, -о = шлагиран; џдрт, -а, -о тврдоглав, јогунаст, безразложно упоран; џуст; џкрџнут, -а, -о тврдоглав, својеглав, на своју руку; џанџт, -а, -о, ијек. џанијет = занесен; џблџнут, -а, -о заблџнут; џметен; џинџт, -а, -о зачуђен, изненађен; џдџит, -а, -о в. набџен (2). џдепаст, џдео; џдџт, -а, -о = надувен; џапукџт, -а, -о в. џапукџо; џасмехџт и џасмџхџт, -а, -о = насмешен мало, благо насмејан, осмехнут, ведар, весео, расположен; џогџт, -а, -о напред нагнут, накривљен, погрљен; џозвџт, -а, -о позван, обавезан, дужан; џрегџт, -а, -о савијен; џреџзауџт, -а, -о одвећ, превише заузет; џреџнапџт, -а, -о сувише напет, натезнут, затезнут; џрипџт, -а, -о мало пијан, полупијан, поднапит; џрџрачуџаџт, -а, -о = прорачунан; џрџбџит, -а, -о в. разбџијен; џвенџт, -а, -о в. увенџо; џџкџт, -а, -о који није сасвим при себи, џакнут, ударен, сулуд; џшенџт, -а, -о сулуд, будаласт; џуд, џсуманут.

2. Лексеме са више значења од којих је једно (обично прво) „трп. прид. од ...“:

виђен, -а, -о 1. трп. прид. од видети. 2. цењен, уважен; џабџчен, -а, -о 1. трп. прид. од баџачити. 2. веома удаљен. 3. заостао; џавџзан, -а, -о 1. трп. прид. од завезати. 2. фиг. који се не уме снаћи, неспртан; џавџјен, -џна, -џно 1. трп. прид. од завџти. 2. фиг. заобилазан, околицан; џавџчен, -а, -о 1. трп. прид. од завџћи. 2. закљоњен далеко у страну; џаџкован, -а, -о 1. трп. прид. од заџковати. 2. фиг. в. заџлет (3); џаџкопџан, -а, -о 1. трп. прид. од заџкопчати. 2. који мало говори... затворен; џаџрџваљен, -а, -о 1. трп. прид. од заџравџти. 2. острвљен; џаџкуљен, -а, -о 1. трп. прид. од заџкуљити. 2. увијен; несхватљив; џаџмагљен, -а, -о 1. трп. прид. од заџмагљити (се). 2. фиг. који је као маглој покривен; џаџмлађен, -а, -о 1. трп. прид. од заџмлатити. 2. фиг. заџуџан; будаласто занесен; џаџмршен, -а, -о 1. трп. прид. од заџмрсити (се). 2. нејасан, неразумљив; сложен; џаџмузен, -а, -о 1. трп. прид. од заџмусти. 2. фиг. покр. заџуџан; џанџсен, -џна, -џно = занџт 1. трп. прид. од занџти (се). 2. пун маште, фантастичан; џаџобљен, -а, -о 1. трп. прид. од заџобљити (се). 2. ... обао. 3. фиг. заокружен, целовит; џаџокруђен, -а, -о 1. трп. прид. од заџокруђити (се). 2. потпун, целовит, уобличен; џаџокруђен, -а, -о 1. трп. прид. од заџокружити. 2. који је у облику круга. 3. заокружен (2); џаџоштрџен, -а, -о 1. трп. прид. од заџоштрџити (се). 2. фиг. који сваки час може изазвати суџоб, затезнут; џаџаџжен, -а, -о 1. трп. прид. од заџаџити. 2. који је од веће вредности, који ваљаношћу скреће пажњу...; џаџаџпрџен, -а, -о 1. трп. прид. од заџаџрџити. 2. фиг. претеран, одвећ скуп; џаџплџтен, -џна, -џно 1. трп. прид. од заџплџити (се). 2.

замршен; неразумљив...; зџпрџшен, -а, -о 1. трп. прид. од запрашити (се). 2. стар; застарео, заборављен; зџпуштен, -а, -о 1. трп. прид. од запустити. 2. који не води бригу о себи; који није негован... подивљао; зџрџзан, -а, -о 1. трп. прид. од зарозати. 2. фиг. сметен; зџсићен, -а, -о 1. трп. прид. од заситити (се). 2. загасит, угасит (о боји); зџсукџан, -а, -о 1. трп. прид. од засукати. 2. фиг. чудан, настран... задрт; затуцан, духовно ограничен; зџтворен, -а, -о 1. трп. прид. од затворити (се). 2. ограђен са свих страна. 3. у који нема свако приступа; зџтровџан, -а, -о 1. трп. прид. од затровати. 2. фиг. жучан... задрт, огорчен; зџбивен, -џна, -џно в. збијен, збијен, -џна, -џно 1. трп. прид. од збити (се). 2. **а.** сабијен, набијен; тврџд. **б.** јак, чврст. 3. **а.** ... густ, чест. **б.** фиг. сажет...; зџбуњен, -а, -о 1. трп. прид. од збунити (се). 2. смлућен, сметен... конфузан; зџџан, -а, -о 1. трп. прид. од звати. 2. коме нешто приличи..., позван; изџграђен, -а, -о 1. трп. прид. од изградити. 2. фиг. који је добио... завршан облик у својем развјтку, зрео; изџџен, -џна, -џно 1. трп. прид. од изјести. 2. истрошен, излизан...; изџломљен, -а, -о 1. трп. прид. од изломити. 2. **а.** испрекидан. **б.** оштро испресавјан. 3. фиг. лош, рђав; изџровџан, -а, -о 1. трп. прид. од изровати. 2. избраздан, храпав; изџп(ј)евџан, -а, -о 1. трп. прид. од изп(ј)евати. 2. који је од много певања изгубио глас; изџијен, -џна, -џно 1. трп. прид. од испити. 2. фиг. потпуно исцрпен, изнурен; изџсп(ј)сџан, -а, -о 1. трп. прид. од исписати. 2. који се успрџио у писању; изџспитџан, -а, -о 1. трп. прид. од испитати. 2. који је проверен у својој струци; крџштен, -а, -о 1. трп. прид. од крстити. 2. (одр. крџштени) крсни: ~ кум ...; набџћен, -а, -о, ијек набијџен 1. трп. прид. од набедити. 2. лажни, тобожњи; набијџен, -џна, -џно 1. трп. прид. од набити. 2. зепаст, дебео; набрџан, -а, -о 1. трп. прид. од набрати. 2. геол. који је настао набирањем, скуљањем Земљине коре; наблџашен, -а, -о 1. трп. прид. од нагласити. 2. **а.** упадљив. **б.** наговеиштен...; надимљен, -а, -о 1. трп. прид. од надимити. 2. у изразу: ~ месо суво месо, осушено на диму; надувџен, -џна, -џно = надут 1. трп. прид. од надути (се). 2. фиг. **а.** надмен, охол, таш. **б.** преувеличан ...; накљоњен, -а, -о 1. трп. прид. од наклонити (се). 2. **а.** склон, предиспониран, слаб, неотпоран према чему **б.** који показује интересовање... за што; наместџен, -а, -о, ијек намјџен 1. трп. прид. од наместити. 2. извеишачен, усићен. **б.** удеиен, лажан; напџхџан, -а, -о 1. трп. прид. од напухати (се). 2. **а.** уображен, надмен. **б.** натезнут, неприродан...; натрџуњен, -а, -о 1. трп. прид. од натрунити. 2. (чиме) у којем се осећа утицај чега; натурџализирџан, -а, -о 1. трп. прид. од натурџализирати. 2. = натурџализован срастао с новом средином, прилагођен; натџчен, -а, -о и натџчен, -џна, -џно 1. трп. прид. од натући. 2. пун, препун, набијен. 3. фиг. враголаст, пун осетки, духовит; наџуљен, -а, -о 1. трп. прид. од науљити. 2. који је као џвџем намазан, сјајан; наџучен, -а, -о 1. трп. прид. од научити. 2. учен, образован; обџвџштен, -а, -о, ијек обџвјџштен, -а, -о 1. трп. прид. од обавџстити (се). 2. тачно и подрџбно упознат с чим, добро упућен у што; облџдрџен, -а, -о 1. трп. прид. од обдари. 2. даровит, надарен, талентован; облџџуљен, -а, -о 1. трп. прид. од обљубити. 2. вољен, омиљен; обџојен, -а, -о 1. трп. прид. од обојити. 2. који припада џудским расама које нису беле. 3. који припада некој политичкој партији, струји; овџџан, -а, -о, ијек овијџан 1. трп. прид. од овејати. 2. фиг. **а.** чист, прави. **б.** сналажљив; препреден; облџашен, -а, -о 1. трп. прид. од огласити (се). 2. гласовит, чувен; огџрчен, -а, -о 1. трп. прид. од огорчити (се). 2. жесток, упоран; љут: ~ борба, ~ протест ...; огрџаничен, -а, -о 1. трп. прид. од огрџанити (се). 2. умно слабије развијен, тунав, глуп. 3. мали, мален; огџуљен, -а, -о 1. трп. прид. од огуљити. 2. одрт, одрпан; одџабрџан, -а, -о 1. трп. прид. од одабрати. 2. који се истиче каквоћом, квалитетан; одлџан, -а, -о 1. трп. прид. од одати (се). 2. приврџжен, веран; ~ сарадник, ~ пријатељ ...; одџвојен, -а, -о 1. трп. прид. од одвојити. 2. дружичији, особит; оригиналан; одлџојен, -а, -о 1. трп. прид. од одгојити. 2. који је лепог понашања, ваститан; одџљен, -а, -о, ијек одијџен 1. трп. прид. од оделити (се). 2. нарочит, особит; одмџерен, -а, -о, ијек одмјџерен 1. трп. прид. од одмерити. 2. равномеран, уједначен. 3. уравнотежен, сталожен, трзвен; одрџћен, -а, -о 1. трп. прид. од одредити (се). 2. јасан; невосмислен. 3. неки, известан, становит; одрџшен, -а, -о, ијек одрџишџен 1. трп. прид. од одрџшити (се). 2. слободан, отворен; одлџчан. 3. распуштен, необуздан; одс(ј)џчен, -а, -о и одс(ј)џчен, -џна, -џно 1. трп. прид. од одсећи. 2. окомит, стрм. 3. фиг. **а.** који се не међа, чврст, крут. **б.** строг; озлџблџашен, -а, -о 1. п. (?!) прид. од озлогласити. 2. који је на злу гласу; одџаћен, -а, -о 1. трп. прид. од одјадити (се). 2. кога је задесио јад, несрећа; одџамењен, -а, -о 1. трп. прид. од окаменити (се). 2. фиг. укочен, укалупљен; одкрџвљен, -а, -о 1. трп. прид. од окрывити. 2. (у именичкој служби, одр.) в. ок-

ривљеник; омиљен, -а, -о 1. трп. прид. од омилићи. 2. који ужива љубав, вољен, драг; популаран; омиражен, -а, -о 1. трп. прид. од омразити (се). 2. који изазива мржњу, омрзнут; оправдлан, -а, -о 1. трп. прид. од оправдати (се). 2. разложен, законит; опредљен, -а, -о, опредјелен а. трп. прид. од определити (се). б. јасан, одређен; оптерећен, -а, -о 1. трп. прид. од оптеретити (се). 2. прожет, обузет, опседнут чим негативним, чега се тежко ослободити; осамљен, -а, -о 1. трп. прид. од осамити (се). 2. који је без друштва, усамљен; освједочен, -а, -о 1. трп. прид. од осведочити (се). 2. неоспоран, несумњив. 3. уверен, убеђен; осигуран, -а, -о 1. трп. прид. од осигурати (се). 2. сигуран, безбедан; основан, -а, -о 1. трп. прид. од основати. 2. заснован на разлозима, доказима, оправдан, отворен, -а, -о 1. трп. прид. од отворити (се). 2. који није ничим ограђен, који није закриљен; слободан; отрован, -а, -о 1. трп. прид. од отровати (се). 2. отрван (2а); отрцан, -а, -о 1. трп. прид. од отрцати (се). 2. који не казује ништа ново, јефтин, баналан, бесадржајан; отуђен, -а, -о 1. трп. прид. од отуђити (се). 2. промењен, стран, чудан; офундан, -а, -о 1. трп. прид. од офундирати (се). 2. оцрпан, -а, -о 1. трп. прид. од очувати (се). 2. који се добро држи, здрав, држећ; печен, -ена, -ено 1. трп. прид. од пећи. 2. фиг. који је много видео и много искусио... вешт, умешан; писан, -а, -о 1. трп. прид. од писати. 2. покр. шаран, шаран: ~ јаје; повезан, -а, -о 1. трп. прид. од повезати (се). 2. узезан, укоричен. 3. преврћен, завијен. 4. који је у узајамној вези; повлаштен, -а, -о = повлашћен 1. трп. прид. од повластити. 2. који се даје уз цену нижу од редовне; повучен, -а, -о и повућен, -ена, -ено 1. трп. прид. од повући. 2. а. који се повукао од света, који се не истиче... б. који је далеко од промета, миран, тих; подеран, -а, -о 1. трп. прид. од подерати. 2. а. истрошен, б. отрцан...; подређен, -а, -о 1. трп. прид. подредити (се). 2. (у служби именице одр.) особа која је у служби потчињена старијем у службеној дужности; покварен, -а, -о 1. трп. прид. од покварити (се). 2. болестан: ~ зуб...3. неправилан, лош. 4. неморалан; покуњен, -а, -о 1. трп. прид. од покуњити (се). 2. тужан, нерасположен, сатрвен незадовољством; положен, -а, -о 1. трп. прид. од положити (се). 2. кос, нагнут на једну страну; поштрен, -а, -о 1. трп. прид. од поштити (се). 2. фиг. појачан; попијен, -ена, -ено 1. трп. прид. од попити. 2. фиг. испијен, мршав; поручен, -а, -о 1. трп. прид. од поручити. 2. (у именичкој служби) с оно што је затражено, наручено; порушен, -а, -о 1. трп. прид. од порушити (се). 2. бедан, јадан, ослабео, пропао; поткован, -а, -о 1. трп. прид. од потковати (се). 2. фиг. који је вешт, темељит у чему, снабдевен знањем; потуљен, -а, -о 1. трп. прид. од потулити (се). 2. зуурен, позурен. 3. који је изгубио сјај, угашен. 4. мутан, тмуран. 5. непритељив, сакривен; прикривен, притајен, подмукао; потчињен, -а, -о 1. трп. прид. од потчинити (се). 2. који је у зависности од туђе воље. 3. (у именичкој служби, само одр.) а. службена особа која је подређена у служби вишим по чину. б. онај који је у ропском, подјармљеном положају; поштован, -а, -о 1. трп. прид. од поштовати (се). 2. који изражава поштовање, који је знак поштовања. 3. као формула учтивости у обраћању, достојан ...; пребран, -а, -о 1. трп. прид. од пребрати. 2. ваљан, одличан, пробран; превазиђен, -а, -о 1. трп. прид. од превазићи. 2. преживљен, несавремен; предан, -а, -о 1. трп. прид. од предати (се). 2. а. одан, привржен коме или чему, веран. б. искрен. 3. марљив, својски. 4. одушевљен, занесен; презрен, -а, -о 1. трп. прид. од презрети. 2. који заслужује презир; прекаљен, -а, -о 1. трп. прид. од прекалити (се). 2. озлоглашен, непоправљив, по злу познат; пренеражен, -а, -о 1. трп. прид. од пренеражити (се). 2. који изражава или који осећа јако изненађење, запањен, запрепашћен; пренесен, -а, -о 1. трп. прид. од пренети (се). 2. фиг. који нема буквално, дословно значење, који је изражен сликовито, алгоричан, метафоричан; преоптерећен, -а, -о 1. трп. прид. од преоптеретити (се). 2. оптерећен (2); преплашен, -а, -о 1. трп. прид. од преплашити (се). 2. а. захваћен силним страхом. б. који изражава велики страх; претеран, -а, -о, претјеран 1. трп. прид. од претерати. 2. превелик, превисок, прекомеран, преувеличан. 3. превише обузет чиме, егзалтиран; пригушен, -а, -о 1. трп. прид. од пригушити. 2. који се не испољава у пуној мери, који се једва чује... уздржан. 3. притиснут, стешњен због недовољно простора; призван, -а, -о 1. трп. прид. од призвати (се). 2. нар. паметан, разборит; прикривен, -ена, -ено 1. трп. прид. од прикрити. 2. који је сакривен, притајен. 3. фиг. неискрен, злонамеран, подмукао; припијен, -ена, -ено / припијен, -ена, -ено 1. трп. прид. од припити се. 2. тесно приљубљен; пробран, -а, -о 1. трп. прид. од пробрати. 2. фиг. који је с много укуса, смисла за лепо; провикан, -а, -о 1. трп. прид. од провикати. 2. фиг. познат, чувен по злу гласу, извикан,

озлоглашен; прђдеран, -а, -о 1. трп. прид. од продерати (се). 2. фиг. промукао, хрпава (о гласу); прђмишљен, -а, -о 1. трп. прид. од промислити (се). 2. разуман, разборит; смишљен, опрезан; прђписан, -а, -о 1. трп. прид. од прописати. 2. одређен, утврђен; прђрачуна, -а, -о = прорачунат 1. трп. прид. од прорачунати (се). 2. смишљен, намеран. 3. који ради само оно што ће му по његовом рачуну донети користи, себичан; прђсвђћен, -а, -о 1. трп. прид. од просветити. 2. а. који поседује висок ступањ културе и образовања. б. који се истиче високим развитком културе...; прђширен, -а, -о 1. трп. прид. од проширити (се). 2. распрострањен, раширен; рђзабран, -а, -о 1. трп. прид. од забратити (се). 2. разборит, сређен, сталожен; рђзбацан, -а, -о 1. трп. прид. од разбацати (се). 2. смештен, распоређен на већем простору без повезаности у целину; рђзбијен, -ѐна, -ѐно 1. трп. прид. од разбити (се). 2. а. који се шири по великом простору... б. који нема унутрашњег јединства; рђзвђден, -ѐна, -ѐно 1. трп. прид. од развести (се). 2. а. који се поступно шири... б. геогр. који има неравну линију...; рђзвђзан, -а, -о 1. трп. прид. од развезати (се). 2. распуштен, распојасан; рђзвђзен, -а, -о и рђзвђзен, -ѐна, -ѐно 1. трп. прид. од развђсти. 2. који вешто прича, речит, лепорек; рђзводљен, -а, -о 1. трп. прид. од разводнити (се). 2. безбојан, слаб, безизразан; рђзвђчен, -а, -о и рђзвђчен, -ѐна, -ѐно 1. трп. прид. од развући (се). 2. претерано опишан, лишен живости и динамике; рђзглђшен, -а, -о 1. трп. прид. од разгласити (се). 2. познат, чувен; рђздрђан, -а, -о 1. трп. прид. од раздерати (се). 2. промукао, хрпава, груб; рђздрљен, -а, -о 1. трп. прид. од раздрљити (се). 2. фиг. неспунан, разуздан; рђзигран, -а, -о 1. трп. прид. од разиграти (се). 2. сав у покрету, жив, весело; рђзрушен, -а, -о 1. трп. прид. од разрушити. 2. сатрвен, ороњуо; рђзђћен, -а, -о 1. трп. прид. од разудити. 2. геогр. разгранат, рашчлањен; рђсејан, -а, -о, ијек. рђсијан 1. трп. прид. од расејати (се). 2. који не може да усредреди пажњу на нешто, несређен, неприбран; рђспасан, -а, -о 1. трп. прид. од распасати (се). 2. разуздан, распуштен; рђсп(ј)еван, -а, -о 1. трп. прид. од распевати (се). 2. а. весело, ведар; испуњен песмом. б. који се богато, звучно прелива... в. пун песничког надахнућа...; рђсплакан, -а, -о 1. трп. прид. од расплатати (се). 2. пун јадиковања, тужан ...; рђспљескан, -а, -о 1. трп. прид. од распљескати (се). 2. развучен у ширину, спљоштен, деформисан; рђспојасан, -а, -о 1. трп. прид. од распојасати се. 2. претерано слободан, распуштен, разуздан...; рђспђложен, -а, -о 1. трп. прид. од распђложити (се). 2. који је у лепом расположењу, ведар...; рђспуштен, -а, -о 1. трп. прид. од распустити (се). 2. размажен, раскалашан...; рђстрган, -а, -о 1. трп. прид. од растргати. 2. оптерећен, изнурен разним бригама; растрђсен, -а, -о и растрђсен, -ѐна, -ѐно 1. трп. прид. од растрђсти (се). 2. разбацан, раштркан... 3. који не може да усредреди пажњу...; рђстђжен, -а, -о 1. трп. прид. од растужити (се). 2. пун туге, жалостан, тужан; рђстурен, -а, -о 1. трп. прид. од растурити (се). 2. размештен на разним странама, разбацан; рафиниран, -а, -о 1. трп. прид. од рафинирати (се). 2. фиг. углађен, префињен; препреден, лукав; раштркан, -а, -о 1. трп. прид. од раштркати (се). 2. који је разбијеног типа...; рђчен, -ѐна, -ѐно 1. трп. прид. од рећи. 2. а. (одр.) тај о коме је реч, дотични. б. заказан, уговорен, одређен; рђћен, -а, -о 1. трп. прид. од родити (се). 2. (обично у ж. роду) која је по оцу. 3. (одр.) који се одликује нечим... 4. фиг. мио, драг, златан; сђбран, -а, -о 1. трп. прид. од сабрати (се). 2. фиг. који је управио све мисли у једном правцу... нажљив; свђден, -ѐна, -ѐно 1. трп. прид. од свести (се), 2. који је у облику свода, савијен у лук, полукружан; свђзан, -а, -о 1. трп. прид. од свезати (се). 2. који се тешко налази, сплезен у говору и понашању, неспретан, неумешан; свђшен, -а, -о 1. трп. прид. од свршити (се). 2. (одр.) који је завршио какву школу и добио неко звање: ~ лекар. 3. који је постао зрео, сазрео, изграђен, прави. 4. грам. (одр.) који је ограниченог трајања, перфективан: ~ глагол ...; ситђйран, -а, -о 1. трп. прид. од ситуирати. 2. који се налази у добрим материјалним приликама...; скривен, -ѐна, -ѐно 1. трп. прид. од скрити (се). 2. а. који се извана не показује, не испољава; прикривен, потајан. б. уздржан, повучен; скрђшен, -а, -о 1. трп. прид. од скрушити (се). 2. а. морално утучен, убијен. б. огорчен, ојађен. 3. а. који се каје, изражава кајање... б. одан вери, побожан; скрђхан, -а, -о 1. трп. прид. од скрхати (се). 2. сломљен, утучен; уништен, упропаићен; скђчђн, -а, -о 1. трп. прид. од скучити (се). 2. тесан, узан. 3. оскудан, сиромашан, бедан. 4. недовољно умно развијен, ограничен. 5. савијен, згрбљен, зрчен; слђћен, -а, -о 1. трп. прид. од следити се. 2. укочен; хладан, равнодушан; слђжен, -а, -о 1. трп. прид. од сложити (се). 2. који се јавља, очитује на разне начине, који спаја у себи разноврсне, често супротне црте. 3. замршен, заплетен, тежак да се схвати...; слђмљен,

-а, -о 1. трп. прид. од сломити (се). 2. фиг. **а.** поништен, утучен. **б.** који изражава потиштеност, утученост, уморан...; смѐтен, -а, -о 1. трп. прид. од смѐсти (се). 2. **а.** збуњен, сплетен, несигуран. **б.** који изражава, испољава збуњеност; смйрен, -а, -о 1. трп. прид. од смирити (се). 2. **а.** који влада собом, умерен у начину живота, једноставан и уљудан у понашању. **б.** из кога избија смиреност, мирољубивост. **в.** који је без буке, миран, тих; смйшљен, -а, -о 1. трп. прид. од смислити (се). 2. који садржи много смисла, разборит, разуман, духовит; смѐжден, -а, -о 1. трп. прид. од смождити (се). 2. сломљен, морално утучен, скрхан. 3. који је изгубио свежину, увенуо; смрвљен, -а, -о 1. трп. прид. од смрвити (се). 2. утучен, сломљен. 3. уништен, сатрт. 4. поустао, изнемогао, умртвљен...; смўћен, -а, -о 1. трп. прид. од смутити (се). 2. збуњен, сметен; смўшен, -а, -о 1. трп. прид. од смушити се. 2. **а.** сметен, збуњен, пометен. **б.** који се брзо збуни, расејан, растресен. **в.** збркан, нејасан, конфузан (о мислима). **г.** који изражава збуњеност, сметеност; спарўшен, -а, -о 1. трп. прид. од спарушити (се). 2. увенуо, осушен; спѐчен, -ѐна, -ѐно 1. трп. прид. од спети (се). 2. мршав, сасушен; сплѐтен, -ѐна, -ѐно 1. трп. прид. од сплести (се). 2. збуњен, несналажљив, неспретан; спўтан, -а, -о 1. трп. прид. од спўтати (се). 2. тесан, узак. 3. тешко покретљив. 4. фиг. омеђен, ограничен; срвѐн, -а, -о 1. трп. прид. од срвати. 2. физички исцрпен, изнурен. 3. душевно, морално сломљен, скрхан; срѐћен, -а, -о 1. трп. прид. од средити (се). 2. сталожен, миран, разборит; срѐзан, -а, -о 1. трп. прид. од срезати (се). 2. савршено скројен, фино извајан, лепо сложен, складан; стйшѐн, -а, -о 1. трп. прид. од стшиати (се). 2. смирен, који влада собом; стўштен, -а, -о 1. трп. прид. од стушити (се). 2. намргођен, љут(ит); сўћен, -а, -о 1. трп. прид. од судити (се). 2. (у именичкој служби, одр.) **а.** ж. сућеница (1). **б.** м сућеник (1); убијен, -ѐна, -ѐно 1. трп. прид. од убити (се). 2. **а.** повређен, рањав. **б.** изубијан. 3. набијен, утабан. 4. погружен; утучен, сломљен; ўбрѐн, -а, -о 1. трп. прид. од обратити. 2. наборан, пун бора; ўвѐжен, -а, -о 1. трп. прид. од уважити. 2. поштован, цењен, угледан; увйјен, -ѐна, -ѐно 1. трп. прид. од увити (се). 2. заобилазан, не потпуно јасан, посредан, непрецизан; ўгажен, -а, -о 1. трп. прид. од угазити. 2. утакан, утрвен; ўглаћен, -а, -о 1. трп. прид. од угладити (се). 2. који је лепог понашања, отмен, љубазан. 3. цивилизован, просвећен. 4. складан, дотеран (о стилу); ўдарен, -а, -о 1. трп. прид. од ударити (се). 2. мало луд, луцкаст, ђакнут; ўзбуркан, -а, -о 1. трп. прид. од узбуркати (се). 2. нембран, ускомешан; ўзвйшен, -а, -о 1. трп. прид. од узвисити (се). 2. одр. **а.** који улива и заслужује поштовање, морално и духовно високо уздигнут над околином, ситуацијом... **б.** чест епитет уз титуле великодостојника...; угледан. 3. који уздиже дух, који оплемењује, свечан; ўздржѐн, -а, -о 1. трп. прид. од уздржати (се). 2. уздржљив. 3. који се једва испољава, пригушен, опрезан; ўкѐчен, -а, -о 1. трп. прид. од укочити (се). 2. **а.** крут, укрућен (о држању). **б.** сувише званичан, строг, формалистички...; ўпўћен, -а, -о 1. трп. прид. од упутити (се). 2. који осећа, познаје, добро зна ствар; ўпуштен, -а, -о 1. трп. прид. од упустити (се). 2. који је без вредности, без способности, разуздан...; уравнѐтѐжен, -а, -о 1. трп. прид. од уравнотежити (се). 2. душевно миран, срећен; ўсиљен, -а, -о 1. трп. прид. од усилити (се). 2. наметнут, учињен против воље, силом. 3. неприродан, извештачен; ўспѐван, -а, -о 1. трп. прид. од успавати (се). 2. фиг. несвесан, притајен, сакривен, латентан...; ўсўкѐн, -а, -о 1. трп. прид. од усукати (се). 2. мршав, слаб, испијен. 3. фиг. претерано уздржљив, крут; утўчен, -а, -о и утўчен, -ѐна, -ѐно 1. трп. прид. од утући. 2. безвољан, потиштен ...; ўхѐдан, -а, -о 1. трп. прид. од уходати се. 2. обичан, уобичајен, редован, нормалан; ўхраћен, -а, -о 1. трп. прид. од ухранити (се). 2. дебео, гојазан; ўчен, -а, -о 1. трп. прид. од учити (се). 2. који се оснива на науци; научни; ўшкопљен, -а, -о 1. трп. прид. од ушкопити. 2. фиг. млитав, слаб;

зѐклѐт, -а, -о 1. трп. прид. од заклетити (се). 2. уклет, зачаран. 3. који је (нешто) у највећој мери; најватренији; непомирљив, озорчен. 4. (један) једини (чеише одрично); зѐтѐгнўт, -а, -о 1. трп. прид. од затегнути. 2. фиг. **а.** који је на опрезу, напрегнут. **б.** заоштрен, непријатељски. 3. укрућен, укочен; нѐгнўт, -а, -о 1. трп. прид. од нагнути (се). 2. настран, чудан; нѐпѐт, -а, -о 1. трп. прид. од напети (се). 2. фиг. **а.** пун опасности и неизвесности; узбудљив. **б.** скоро непријатељски, затегнут. **в.** нервозан; нестрпљив. 3. надмен, надувен, уображен; нѐтѐгнўт, -а, -о 1. трп. прид. од натегнути (се). 2. усиљен, напрегнут; ѐбрнўт, -а, -о 1. трп. прид. од обрнути. 2. који је сасвим различит, који противуречи другоме, супротан; ѐдузѐт, -а, -о 1. трп. прид. од одузети (се). 2. **а.** мед. узејт, ударен мждомом капљом, парализован. **б.** фиг. немоћан, малаксао; пљўнўт, -а, -о 1. трп. прид. од пљунути.

2. *фиг. сасвим налик на кога, прави-правцати, истоветан; признат, -а, -о* 1. *трп. прид. од признати*. 2. *опште познат, цењен, поштован; прѣсут, -а, -о* 1. *трп. прид. од просути (се)*. 2. **а.** *развијен*. **б.** *разбацан у разним правцима*. 3. *килав*. 4. *који не може чувати поверену тајну; смркнут, -а, -о* 1. *трп. прид. од смркнути (се)*. 2. *јако нерасположен, туробан, мрзовољан*. 3. *фиг. напуштен, мрк, црн; тукнут, -а, -о* 1. *трп. прид. од тукнути (се)*. 2. *фиг. ударен (у главу), ћакнут, помало луд, чудан, необичан; уврнут, -а, -о* 1. *трп. прид. од уврнути (се)*. 2. *фиг. смушен, сулуд; уклѣт, -а, -о* 1. *трп. прид. од уклети (се)*. 2. *јадан, несрећан, чемеран, гоњен клетвом и проклетством; цркнут, -а, -о* 1. *трп. прид. од црћи, цркнути*. 2. *који само што није цркао, врло слаб; чвркнут, -а, -о* 1. *трп. прид. од чвркнути (се)*. 2. *луцкаст, ударен, ћакнут, шашав*. 3. *мало пијан, припит, цвркнут*.

Све смо примере, као што се види и као што је већ речено, поделили у две групе: у првој су придеви који се ничим не доводе у везу са глаголима од којих су постали иако ту везу није тешко успоставити (многи придеви се и даље могу употребити у глаголској служби као трпни глаголски придеви), у другој групи су придеви који имају два и више значења од којих је једно „трпни придев од...”. У обе групе придеви (по пореклу – трпни глаголски придеви) потичу од имперфективних и перфективних глагола који могу бити прелазни и медијално-повратни, а каткад „апсолутно медијални”, на пример:

прва група – а имперфективни: *биран* (: *бирати, бирам*), *бојен* (*бојити, бојим*), *везан* (*везати, вежем*), *вољен* (*вољети/вољети, волим*), *грађен* (*градити, градим*) и сл.; *б*) перфективни: *залупан* (*залупати, залупам*), *запослен* = *запошљен* (*запослити, запослим*), *зараћен* (*заратити, -им*), *затуцан* (*затуцати, затуцам*), *згурен* (*згурити, згурим*) и сл.;

друга група – а имперфективни: *виђен* (*видети, видим*), *зван* (*звати, зовем*), *печен* (*пећи, печем*), *писан* (*писати, пишем*), *поштован* (*поштовати, поштујем*) и сл.; *б*) перфективни: *забачен* (*забаци, забацим*), *завезан* (*завезати, завежем*), *изједен* (*изјести, изједем*), *набећен* (*набедити, набедим*), *обавештен* (*обавестити, обавестим*) и сл.

Ми овде нећемо улазити у питања зашто су наши лексикографи поделили ове придеве у поменуте две групе, али ћемо додати са своје стране да се и у првој групи може наћи много примера да се трпни глаголски придев, од којег потичу, и даље може употребљавати и у основној, тј. глаголској функцији, нпр.: *Он је два пута биран за градоначелника; Везан је да не би побегао; Био је вољен, а сад је остављен; Дом је грађен прошле године; Пре десет дана је запослен, а већ касни на посао* итд. Али није то најважније. За нас су све дате лексеме прави придеви – у првој групи зато што је дошло до унутрашње промене значења:

биран *виђен*, *леп*, *везан* *сплетен у говору и понашању, везен* *шарама искићен, вољен драг, мио, грађен* *који је одређеног (доброг, рђавог) телесног састава, залупан* 1. *прикован, забијен*. 2. *фиг. духовно заостао, затуцан* **а.** *духовно заостао, ограничен*. **б.** *задрт, тврдоглав, излизан* 1. **а.** *истрошен трећем ... олињао, отрцан*. **б.** ... *углачан од трења...* 2. ...*нагиздан, изношен* *дотрајао од употребе, похабан, израћен* *радом измучен, исцрпен* и сл.;

у другој групи – зато што сви придеви имају бар два значења од којих је прво (оно које подсећа на порекло) „трп. прид. од ...”, а друго (или друга) је увек са унутрашњом променом значења:

виђен ... 2. *цењен, уважен, забачен* ... 2. *веома удаљен*. 3. *заостао, завезан* ... 2. *фиг. који се не уме снаћи, неспретан, завијен* ... 2. *фиг. заобилазан, околишан, завучен* ... 2. *за-*

клоњен далеко у страну, закопчан ... 2. који мало говори... затворен, замршен ... 2. нејасан, неразумљив; сложен, збијен ... 2. а. сабијен, набијен; тврђ. б. јак, чврст. 3. а. ...густ, чест. б. фиг. сажет..., обојен ... 2. који припада људским расама који нису беле. 3. који припада некој политичкој партији, струји, ограничен ... 2. умно слабије развијен, тунав, глуп. 3. мали, мален, повезан ... 2. увезан, укоричен. 3. превиијен, завијен. 4. који је у узајамној вези итд.

У обе групе придева има и оних на које је указао М. Стевановић – непрелазних: медијално-повратних и апсолутно медијалних, нпр.: у првој:

зарђан в. зарђао (: зарђати), зборан наборан, пун бора (зборати се), згурен згрљен, погурен (згурити се), кључан в. кључао (кључати), крепан погрд. лењ, млтав (крепати), натмурен а. намргођен, смркнут... б. прекривен тамним облацима (натмурити се), образован који је учењем стекао знања, просвећен наукама (образовати се), ожиљен који је добио жиле; који има жиле (ожилити се), помирен смирен, спокојан (помирити се), поруган осрамоћен, оскврнут (пругати се), потресен врло узбуђен (потрести се), пренагљен сувише нагао, пребрз (пренаглити), разуздан распуштен, необуздан (разуздати се), снужден невесео, тужан, забринут (снуждити се), суздржан 1. уздржан, пригушен, 2. смирен, умерен (суздржати се), убуђан и убуђао буђав (убуђати се), уигран извезжан, чија је игра уједначена, усклађена (уиграти се), унезверен који одаје духовну пометњу, одсуство присебности, сметен, јако узбуђен... (унезверити се), усаљен сав у салу, мастан (усалити се), устајан устајао (устајати се), шлогиран парализован, одузет због шлога (шлогирати се), надут = надувен (надути се), насмехнут = насмешен мало, благо насмејан, осмехнут, ведар, весео, расположен (насмехнути се), увенут в. увенуо (увенути), шенут сулуд, будаласт; луд, суманут (шенути);

или – у другој групи:

замршен нејасан, неразумљив; сложен (: замрсити се), занесен пун маште, фантастичан (занети се), запуштен који не води бригу о себи; који није негован ... подивљао (запустити се), надувен = надут фиг. а. надмен, охол, ташт. б. преувеличан (надут се), ојађен кога је задесио јад, несрећа (ојадити се), омиљен који ужива љубав, вољен, драг; популаран (омилити), осамљен који је без друштва, усамљен (осамити се), отрцан који не казује ништа ново, јефтин, баналан, бесадржајан (отрцати се), отуђен промењен, стран, чудан (отуђити се), офуцан похабан, отрцан (офуцати се), покварен ... 2. болестан: ~ зуб ... 3. неправилан, лош. 4. неморалан (покварити се), покуњен тужан, нерасположен (покуњити се), пренеражен који изражава или који осећа јако изненађење, запањен, запрепаштен (пренеразити се), разуђен геогр. разгранат, рашчлањен (разудити), расејан који не може да усредсредити пажњу на нешто, несрећен, неприбран (расејати), расположен који је у лепом расположењу, ведар (расположити се), скрушен ... 2. а. морално утучен, убијен. б. озорчен, ојађен. 3. а. који се каје, изражава кајање... б. одан вери, побожан (скрушити се), сметен збуњен, сплетен, несигуран (смести се), смирен ... 2. а. који влада собом, умерен у начину живота, једноставан и уљудан у понашању. б. из кога избија смиреност, мирољубивост. в. који је без буке, миран, тих (смирити се), смућен збуњен, сметен (смутити се), спарушен увенуо, осушен (спарушити се), спечен мршав, сасушен (спећи се), сплетен збуњен, несналажљив, неспретан (сплести се), спутан ... 2. тесан, узак. 3. тешко покретљив. 4. фиг. омеђен, ограничен (спутати се), сталожен који је умно и морално уравнотежен, смирен, озбиљан, срећен (сталожити се), стишан смирен, који влада собом (стишати се), уврежен који је узео маха, укорењен, дубоко усађен, раширен (уврежити се), узбуркан немиран, ускомешан (узбуркати се), уздржан ... 2. уздржљив. 3. који се једва испољава, пригушен, опрезан (уздржати се), узрујан ... 2. узбуђен, узнемирен. 3. узбуркан (узрујати се), усиљен ... 2. намештен, учињен против воље, силом. 3. неприродан, извештачен (усилити се), усредсређен прибран, духовно срећен, концентрисан (усредсредити се), устаљен који се не мења, сталан (усталити се), уходан обичан, уобичајен, редован, нормалан (уходати се), пропит који је својствен ономе који много пије (пропити се), расплинут ... 2. а. неодређен, нејасан. б. претерано опишан, развучен (о стилу) (расплинути се), смркнут ... 2.

јако нерасположен, туробан, мрзовољан. 3. фиг. напуштен, мрк, црн (смркнути се), уздигнут који је постигао виши степен у свом политичком, идеолошком развоју, изграђен (уздигнути се), цркнут који само што није цркао, врло слаб (цркнути) и сл.

Ови и овакви трпни придеви и не могу се употребљавати у глаголској функцији него само у придевској. Они су овде – а то је најважније – лишени временског значења, обележавају сталну особину и то их је и превело из глаголске у придевску врсту. Ту су они могли да добију, и добијали су, и нова значења – дакако, придевска. Та полисемичност је, по нама, најбоља и несумњива потврда њиховог попридевљавања.

Закључак. 1. Трпни глаголски придев, прости глаголски облик који се гради од инфинитивне основе наставцима *-н (-на, -но), -ен (-ена, -ено)* и *-т (-та, -то)*, у савременом српском језику може имати глаголску (предикатску) употребу и придевску (атрибутску).

2. У глаголској (предикатској) употреби трпни глаголски придев значи да је радња на неком или нечем вршена или извршена у прошлости. Отуда се он и не може употребити у правом презентском значењу, него се ту употребљава облик актива са повратном речцом *се*. Тако, на пример, у реченици *Овај роман се много чита* имамо пасивни презент. Док у реченици *Овај роман је много читан* – ако је глаголско значење, ради се о пасивном перфекту, а ако је садашње време, *читан* има придевско значење (актуелан, омиљен, тражен) и у функцији је именског предикатива. У глаголском значењу, као део трпног стања, употребљава се трпни глаголски придев само прелазних глагола. А у придевској (атрибутској) функцији, поред прелазних глагола могу се употребити и трпни придеви медијално-повратних, па и апсолутно медијалних глагола.

3. У придевској (атрибутској) употреби трпни глаголски придев добија и придевско значење – значење особине, а тиме и облик придева, придевску промену укључујући и компарацију. Заправо, трпни глаголски придев својим значењем (трпна глаголска радња вршена или извршена у прошлости) пружа могућност да се развије придевско значење – прошла радња која је вршена или извршена на неком предмету постаје његова особина. И то се дешава не само код активних прелазних глагола него и код медијално-повратних (ако се могу јавити и без повратне речце *се* или ако се код њих осећа ма и најмања нијанса пасивности), па и апсолутно медијалних (код којих се у придевској функцији, по правилу, употребљава радни глаголски придев).

4. У придевској (атрибутској) функцији може се употребити трпни глаголски придев сваког глагола од којег се може начинити, али то не значи да је самим тим постао и прави придев. Да би из глаголске категорије речи прешао у придевску, да би постао прави придев, трпни придев би морао: а) да употребљен у атрибутској функцији раскине везу са истим обликом у глаголској функцији (да изгуби обележје времена), б) да изгуби семазиолошку (или формалну) везу са глаголом од којег је начињен, в) да у придевској употреби претрпи процес измене унутрашњег значења (иако се у глаголском значењу употребљава и даље као партицип), г) да се радња (као особина за извесно време) припише предмету као стална особина.

5. Прави придеви који потичу од трпних глаголских придева могу се употребљавати у свим придевским функцијама: у функцији атрибута, апозитива и именског дела предиката (именског предикатива).

6. Трпни придеви који су прешли у категорију правих придева могу развити и нова значења, могу постати полисемични. И управо њихова полисемичност је најбољи доказ да су из глаголске категорије речи прешли у придевску, јер у глаголском значењу они само показују трпно стање одређеног облика глагола од којих су сачињени.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1998:** Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развоју* (Изабрана дела Александра Белића, т. 1), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Белић 1999:** Александар Белић, *Историја српског језика* (Изабрана дела Александра Белића, т. 4), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Белић 2000:** Александар Белић, *Постанак прасловенске глаголске системе* (Изабрана дела Александра Белића, т. 2), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Белић 2000*:** Александар Белић, *Граматику. О граматицима* (Изабрана дела Александра Белића, т. 12), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Меје 1951:** А. Меје, *Общеславянский язык*, Москва: Издательство иностранной литературы.
- Мозаик знања 1972:** Asim Peco i Živojin Stanojčić (redaktori i urednici), *Enciklopedijski leksikon Mozaik znanja I: Srpskohrvatski jezik*, Београд: Interpres.
- РСМ 1967–1976:** *Речник српскохрватског књижевног језика*, Матица српска – Матица хрватска, књ. 1–3, Нови Сад – Загреб 1967–1969, књ. 4–6, Нови Сад 1971–1976.
- Руска граматика I 1980:** *Русская грамматика том I*, Москва: Академия наук СССР, Институт русског језика.
- Стакић 2010:** Милан Стакић, *Морфо(но)лошке теме*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Станојчић–Поповић ¹2008:** Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамматика српског језика за гимназије и средње школе*, једанаесто, пређено издање, Београд: Завод за уџбенике.
- Стевановић 1970:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд: Научна књига.
- Стевановић 1988:** Михаило Стевановић, *Од Вука до Белића и даље*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Milan Stakić

FUNCTIONS AND MEANINGS OF THE PAST PARTICIPLE

Summary

The past participle in modern Serbian language is used with both functions, as a verb and as an adjective. This particular function defines its meaning: as a verb it signifies something that is done or that was being done to an object; as an adjective it signifies some property of an object. It has to cut the semasiological and formal connection with its verb of origin in order to fit in adjectives as a part of speech; it can also become basic adjective changing its meaning in order to signify some permanent property of an object, regarding the fact it can still be used as a verb in other contexts. In the end, author concludes that it can develop new meanings and become polysemic word, as a basic adjective.

Божо Б. ЋОРИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

О ЦИРКУМФИКСИМА И ЦИРКУМФИКСАЦИЈИ У СРПСКОЈ ТВОРБИ РЕЧИ

Предмет овог рада тиче се циркумфикса, као специфичног афикса, и циркумфиксације, као специфичног афиксалног творбеног начина.

Кључне речи: циркумфикс, циркумфиксација, префикс, суфикс, предлог, творбени начини, композиција, деривација

Увод

У граматицама српског језика творбено-мотивисане речи деле се, начелно, на *сложене* и *изведене речи*, односно на *сложенице* и *изведенице*. У новијим граматицама говори се и о творбеним начинима (процесима) којима такве формације настају – *слагању* (*композицији*) и *извођењу* (*деривацији*). Неки деривати, међутим, својом морфемском структуром показују да се не могу сврстати без остатка ни у један од два наведена основна творбена начина, већ да су настали њиховим комбиновањем. Отуда у актуелној средњошколској граматици (Станојчић–Поповић¹¹2008) термин *комбинована творба речи*. Овај се термин ретко среће у лингвистичкој литератури, али је преко ове граматице ушао у широку употребу у школској пракси и стручној јавности. Аутор тог дела споменуте граматице (Живојин Станојчић), говорећи о принципима *слагања речи* (композиције), поред осталог, вели:

„По овим принципима граде се речи на два начина: (а) слагањем речи, тј. творбом помоћу једноставног спајања најмање двеју основних морфема и (б) комбинованом творбом, тј. творбом помоћу спајања најмање двеју основних морфема, од којих прва може бити и префикс (настао од предлога), док се друга уобичава додавањем суфикса” (исто, 145).

* coricbozo@gmail.com

Наведена дефиниција показује да се *комбинована творба* не посматра као неки аутономан творбени начин, већ као део *слагања*, што је у складу са традиционалним учењем о предлогу (префиксу) као првом сложеничком члану. Овим „видом творбе” настају *сложено-изведене речи*, односно *сложено-изведене именице* (исто, 166) и *сложено-изведени придеви* (исто, 175), што илуструјемо следећим примерима:

довратак (←до врата),¹ *подбрадак* (←под брадом), *оковратник* (←око врата); *безбрижан* (←без брига), *безбојан* (←без боје), *подводни* (←под водом);
риболовац (←ловити рибу), *коњокрадица* (←красти коње), *раноранилац* (←ранити рано); *дугокос* (←дуга коса), *малобројан* (←бројати мало), *бистроуман* (←бистар ум).

Први том најновије синтетичке студије о творби речи у српском језику носи наслов *Слагање и префиксација*, што указује на то да се префиксација издваја из слагања и посматра као посебан творбени начин (Клајн 2002). Ово раздвајање оставило је трага и на комбинованом начину творбе: раздвојен је тако што је један еквивалент остао у оквирима слагања и означен као *сложено-суфиксална творба*,² а други пребачен у део о префиксацији и означен као *префиксално-суфиксална творба*. На исти начин подељени су и примери, који се сада налазе на двома различитим странама. За ову прилику смо из споменуте студије издвојили само неке од тамо наведених примера, систематизовали смо их по категоријама и додали двочлане везе речи које се јављају у творбеној основи.

А. Сложено-суфиксалном творбом граде се именице и придеви:

- а) *риболовац* (←ловити рибе), *жутокљунац* (←жут кљуна), *првотимац* (←први тим);
- б) *многобројан* (←/који/ много броји), *брзовозни* (←/који/ брзо вози), *дугокос* (←дуга коса), *многостран* (←много страна);

Б. Префиксално-суфиксалном творбом граде се именице, придеви и глаголи:

- а) *довратак* (←до врата), *загорје* (←за гором), *безумље* (←без ума);
- б) *безбрижан* (←без брига), *помодан* (←по моди);
- в) *зачепити* (←чеп), *наборати* (←боре), *покатоличити* (←католик).

У књизи нигде није образложено на основу којих критеријума *сложено-суфиксалне* формације остају део слагања, а *префиксално-суфиксалне* одлазе у префиксацију. Као да се овакво разврставање подразумева само по себи. А не би требало. Већ из самих назива види се да је реч о двама равноправним учесницима у процесу настанка деривата: композиције и суфиксације, на једној, и префиксације и суфиксације, на другој страни. Тако гледано, елементи који се комбинују требало би, у свом коначном резултату, да буду равноправни. Судаћи по томе како су деривати размештени, јасно се види да овај аутор,

¹ Одабир примера и обележавање мотивације је наше.

² Аутор из неких разлога говори о *сложено-суфиксалним твореницама*, а не о *сложено-суфиксалној творби*, али је очито да је реч о пропусту, будући да у исто време користи назив *префиксално-суфиксална творба*.

и не само он, даје предност *слагању* и *префиксацији*, а *извођење* (деривација) остаје у другом плану.

Оставићемо овом приликом по страни *сложено-суфиксалне* структуре и у центар расправе ставити само један тип комбиноване творбе – *префиксално-суфиксални*. Или још конкретније: размотрићемо формације мотивисане *предлошко-падежним везама* (предлог + именица у падежу). *Префиксално-суфиксална творба* и јесте *комбинована творба*, будући да се комбинују два творбена начина, префиксација и суфиксација, односно у творби учествују два афикса – *префикс* и *суфикс*.

Деривате мотивисане предлошко-падежним везама неки аутори, као што смо видели, смештају међу оне који су настали комбинованим, односно префиксално-суфиксалним начином, што значи да такви деривати имају структуру *префикс + основа + суфикс*. Може ли се доиста овде говорити о префиксу? Има ли он овде творбену функцију? По свој прилици – нема. Сегменти названи префиксом учествују у творби конкретног деривата само као део творбене основе,³ скупа са именицом уз коју је стајао као члан предлошко-падежне везе.

Дакле, структуре типе *довратак* (←до вратâ), *наручје* (←на рукама), *безумље* (←без ума), *бездушан* (←без душе), *помодан* (←по моди), не могу садржати атрибут *префиксални* јер у њима префикса нема (не постоје речи **вратак*, **умље*, **душан*, **модан*). Чак и онда кад у језику постоји други део деривата, као у примерима типа *безбрижан*, семантичка парафраза показује да није реч о префиксацији, већ о суфиксацији (*безбрижан* = *који је без бригâ*). Творбена граница у оваквим примерима била би испред јединог творбеног форманта, а то је суфикс: *доврат-ак*, *наруч-је*, *безумљ-е*, *бездушан*, *помод-ан*, и сл. Сви овакви иначе у српском језику веома продуктивни творбени типови су суфиксалног карактера. Атрибуту *префиксални* овде нема места, јер се, очигледно, у творбеном процесу не комбинују префиксација и суфиксација.⁴

Циркумфикс и циркумфиксација

Термина као што су *циркумфикс*, *циркумфиксација*, те *конфикс* и *конфиксација* није било ни у српским граматикама, а ни у појединачним радовима србиста.⁵ Ми смо се са њима шире упознали приликом писања чланка

³ Неки аутори први део основе деривата називају окамењеним предлогом (Маројевић 2005: 702).

⁴ На сличан начин могу се посматрати и структуре типа *првотимац* (←први тим), *слаткоречив* (←слатка реч), *косоок* (←косе очи) и сл. (које се сматрају *сложено-суфиксалним* структурама, а заправо су продукт суфиксалне деривације, са двотематском творбеном базом).

⁵ Постоји само један чланак у чијем наслову фигурира термин *циркумфикс*. Ауторка нас у њему информше о употреби овог и њему сродних појмова пре свега у русистици. Из чланка се јасно види да се појам циркумфиксације поклапа са појмом префиксално-суфиксалне творбе, што се види и из следећег цитата: „Циркумфикс као творбени формант мало је познат у нашој лингвистичкој науци. Уобичајено је у словенским језицима да се творбени типови морфематске,

за публикацију *Творба речи* (у едицији *Међународни приручник европских језика*).⁶ У издавачевим инструкцијама за писање чланака циркумфиксација се посматра као једна од три равноправне подврсте деривације (рецимо, у категорији десупстантивних именица разликују се *префиксација*, *суфиксација* и *циркумфиксација*). Поштујући издавачеве инструкције у свом смо чланку, који носи назив *Serbian*, навели извештај број примера циркумфиксације именица, придева и глагола, од којих овде издвајамо следеће:

- а) десупстантивне именице (непродуктивна творба): *анти-алкохол-изам* ‘покрет против алкохола’, *анти-аутоном-аши* ‘који је против аутономије’, *хипер-витамин-оза* ‘поремећај у организму због превеликих доза уношења витамина у организам’;
- б) десупстантивни придеви (непродуктивна творба): *про-срп-ски* (← *Србин*, *Србија*), *а-политич-ан* (← *политика*) и сл;
- в) десупстантивни глаголи (продуктивна творба): *за-чеп-ити* (← *чеп*), *на-лакт-ити се* (← *лакат*), *нат-крил-ити* (← *крило*), *о-међ-ити* (← *међа*), *по-шум-ити* (← *шума*), *пре-мост-ити* (← *мост*), *при-земљ-ити* (← *земља*), *раз-глас-ити* (← *глас*), *у-облич-ити* (*облик*), *с-кор-ити* (← *кора*) и сл;
- г) деадјективни глаголи (продуктивна творба): *за-густ-ити* (← *густ*), *на-сит-ити* (← *сит*), *над-вис-ити* (← *висок*), *по-нов-ити* (← *нов*), *о-бркат-ити* (← *бркат*), *об-јасн-ити* (← *јасан*), *при-чврст-ити* (← *чврст*), *раз-јасн-ити* (← *јасан*), *ис-прав-ити* (← *прав*), *с-тањ-ити* (← *тањи*), *у-прост-ити* (← *прост*); *о-пуст-и/ети* (← *пуст*), *по-*

одн. афиксалне творбе речи углавном називају према творбеном средству – афиксу: префикс, суфикс, интерфикс, постфикс и др. Овде ћемо размотрити примену тог принципа у настојању да се у регистар творбених формана у систему творбе речи руског и српског језика, уврсти и циркумфикс, између осталог и као погоднији једнословни термин за иначе називану префиксално-суфиксалну творбу” (Матијашевић 2009: 316). О циркумфиксу се узгредно пише и у једном речнику творбених формана, где се међу афиксима, поред префикса и суфикса, наводе и циркумфикси, а као пример се даје „do-...-an, као u *doživotan* (=do-+život+an)”. Даље се констатује да је издвојена „kategorija cirkumfiksa umesto onoga što se u serbokroaticisti tradicionalno naziva prefiksarno-sufiksarna tvorba. Razlog tome nije samo upotreba već ustaljenog naziva u globalnoj lingvistici nego prvenstveno to što prvi i drugi deo cirkumfiksa imaju nerazloživo značenje, tako onda do-...-an u *doživotan* znači ‘koji se odnosi na period do kraja X’ i to značenje nije prost zbir značenja sufiksa i prefiksa” (Šipka 2003: 6–7). У млађем издању овог речника аутор нешто друкчије објашњава овај појам: „Афикс који се налази испред основе назива се *префиксом*, онај иза ње *суфиксом*, онај који је унутар основе назива се *инфиксом*, онај око основе *циркумфиксом*, а онај који само повезује два дела лексема назива се *интерфиксом*, морфем који је одвојен од основе назива се *езофикс*” (Šipka 2005: 18). Потврда за циркумфикс је иста: „*doživotan* cirkumfiks do.. an, основа = *život*” (исто, 19). Аутор, међутим, не користи термин циркумфиксација, али се може закључити да је у његовом схватању циркумфиксација = префиксално-суфиксална творба. (Исп. ауторову неспретну формулацију, из првог цитата, по којој категорија циркумфикса замењује назив префиксално-суфиксална творба. Не може се, наравно, називом афикса заменити творбени начин, процес). Као пример за префиксално-суфиксалну творбу наводи придев *без/нум/ан*, а заправо је реч о суфиксалном деривату мотивисаном предлошком везом *без нута*, као што је и у првом примеру *доживотан* мотивација истог типа (предлошко-падежна веза *до живота*).

⁶ Исп. *Word-formation, An International Handbook of the Languages of Europe*, Editors: Peter O. Müller, Ingeborg Ohnheiser, Susan Olsen, Franz Rainer, Publisher: De Gruyter Mouton, Berlin – New York (у штампи).

ружн-ети/по-ружњ-ети (←*ружан*); *о-теж-ати* (←*тежи*); *у-брз-ати* (←*брз*), *у-већ-ати* (←*већи*), *рас-крупњ-ати* (←*крупан*) и сл.

Примери показују да је циркуфиксација слабе продуктивности у творби именица и придева, а изразито продуктивна у творби глагола.

Закључне напомене

Основни начин творбе речи у српском, као и у другим словенским језицима, јесте *извођење* (*деривација*). Продукт овог творбеног начина је *изведеница* (*дериват*, у ужем смислу). Структуру изведенице чине *творбена основа* и афикси. Творбена основа се гради од једне речи (лексема), али и од структура синтагматског карактера (међу којима су и *предлошко-падежне везе*). Деривати мотивисани предлошко-падежним везама само визуелно наводе на помисао да су настали префиксално-суфиксалном творбом, тј. да се у творбеном процесу комбинују префиксација и суфиксација. Афикси су *префикс*, *суфикс* и *циркуфикс*. Дериват може имати само један афикс: то значи да, начелно, не постоји комбинована, односно префиксално-суфиксална творба. Циркуфикс обухвата творбену основу са обе стране, мењајући, по правилу, категорију којој припада основинска реч. Према врсти афикса извођење се дели на *префиксацију*, *суфиксацију*, *циркуфиксацију*. Слагање (композиција), у поређењу са афиксалним начинима, мање је продуктиван начин творбе.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1949:** Александар Белић, *Савремени српскохрватски књижевни језик II, Наука о грађењу речи*, Београд: Народна књига.
- Клајн 2002:** Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику, Први део, Слагање и префиксација (Прилози граматици српскога језика I)*, Београд: ЗУНС.
- Маројевић 2005:** Радмило Маројевић, „Творба речи у савременом српском језику Ивана Клајна (1), Први део, Слагање и префиксација, 2002”, Српски језик 1–2, 685–779.
- Матијашевић 2009:** Јелка Матијашевић, „Циркуфикс као творбени формант”, Славистика 13, 316–326.
- Станојчић–Поповић ¹2008:** Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамматика српскога језика за гимназије и средње школе*, Београд: Завод за уџбенике.
- Стевановић ³1975:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд: Научна књига.

Ћорић 2008: Бо́жо Ћорић, *Творба именица у српском језику*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Шипка 2003: Danko Šipka, *Rečnik tvorbenih formanata*, Beograd: Alma.

Шипка 2005: Danko Šipka, *Glosar tvorbenih formanata*, Beograd: Alma.

Božo Ćorić

ABOUT CIRCUMFIXES AND CIRCUMFIXATION
IN SERBIAN WORDBUILDING

Summary

This paper considers circumfix as a specific type of affix, and circumfixation as a specific type of derivation. Author analyzes definitions of, in traditional Serbian literature known as, combined type of word formation (which includes both prefixal and suffixal type). After analyzing material, author concludes that this type of a word formation type should be called circumfixation.

Милош В. УТВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ЛИСТЕ УЧЕСТАНОСТИ КОРПУСА САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У раду се описују параметри текуће верзије Корпуса савременог српског језика, СрпКор2013 (Корпус 2013), са посебним акцентом на резултате прелиминарних истраживања корпуса. У раду се описују обим, структура и анотација као параметри корпуса СрпКор2013, нове могућности у оквиру система за претраживање корпуса, као и генерисане листе учестаности у склопу припрема за статистичку анализу корпуса.

Кључне речи: корпус српског језика, морфолошка анотација, метаподаци, листе учестаности, *n*-грами

1. Увод

1.1. Кратак историјат Корпуса савременог српског језика (СрпКор)

Рад на изградњи Корпуса савременог српског језика започет је 1981. године у оквиру пројекта *Математичка и рачунарска лингвистика* (Витас 1990). Током периода који обухвата више од три деценије, припрему и изградњу СрпКор-а су помогли следећи пројекти:

- *Математичка и рачунарска лингвистика*, СР Србија, 1981–1985. године;
- *Аутоматска обрада текста*, ОЗН Београд, СР Србија, 1983–1985. године;
- *Рачунарство са применама*, РЗН СРС, 1986–1990;
- *Језичке индустрије* (енг. *Language Industries*), Европска унија, 1989–1991. године;

*misko@matf.bg.ac.rs

- *Транс-европска инфраструктура језичких ресурса I–II* (енг. *Trans European Language Resources Infrastructure I–II*, скр. *TELRI I–II*), 1995–2001. године;
- 1743 *Интеракција текста и речника*, Министарство за науку Републике Србије, 2002–2004. године;
- 148021 *Теоријско-методолошки оквир за модернизацију описа српског језика*, Министарство за науку Републике Србије и САНУ, 2005–2010. године;
- *Building Language Resources and Translation Models for Machine Translation focused on South Slavic and Balkan Languages*, SEE-ERA.NET (ICT 10503 RP), 2007–2008. године;
- III 178006 *Српски језик и његови ресурси: теорија, опис и примене*, Министарство за образовање и науку Републике Србије, 2011–2014. године;
- III 47003 *Инфраструктура за електронски подржано учење у Србији*, Министарство за образовање и науку Републике Србије 2011–2014. године;
- *Ресурси Средње и Југоисточне Европе* (енг. *Central and South-East European Resources*, скр. *CESAR*), 2011–2013. године (ICT Policy Support Programme, Grant agreement no.: 271022).

Потребно је напоменути да ниједан од наведених пројеката није имао за примарни циљ изградњу референтног корпуса савременог српског језика, већ су поједини учесници на тим пројектима, у својству креатора СрпКор-а, успели да обезбеде средства мањег или већег обима која су користили у различитим фазама изградње СрпКор-а (набавка рачунарске опреме, ангажовање додатних људских ресурса итд.). У самој припреми и изградњи СрпКор-а, као и паралел(изованих) корпуса са текстовима на српском језику, превасходно су учествовали чланови Групе за језичке технологије Универзитета у Београду¹, наставници и сарадници, уз повремено ангажовање спољних сарадника. Изградњу СрпКор-а помогли су и студенти Универзитета у Београду, обрађујући делове појединих корпусних текстова у својим семинарским радовима, а неколицина студената² је заједно са својим наставницима интензивно учествовала у прикупљању и припреми корпусних текстова, као и у изради помоћних апликација и тестирању постојећег софтвера за припрему и претрагу корпуса.

¹ Група за језичке технологије настала је у оквиру рачунарске лингвистичке школе чији је оснивач и руководилац Душко Витас. У новембру 2013. године, Група за језичке технологије је одржала скуп у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић” који је посветила свом оснивачу Душку Витасу, уједно обележавајући и 35 година рада рачунарске лингвистичке школе којом руководи.

² Студенти Катедре за библиотекарство и информатику Филолошког факултета у Београду (Сандра Гуцул, Вања Радуловић, Катарина Тодоровић, Јелена Андоновић, Биљана Ђорђевић, Тијана Стојковић, Катарина Станишић, Биљана Лазич), студенти Математичког факултета у Београду (Жељко Пајкић, Душко Вишић, Милан Вукосављевић, Горан Ракић) и многи други.

Посебно треба споменути многобројне ауторе и преводиоце који су до-нирали своје текстове, углавном књижевноуметничке³ и научне⁴, као и издаваче, медије и архиве⁵.

Прва верзија СрпКор-а доступна широј јавности финализована је децембра 2003. године, а у међувремену је до 2013. године реализовано више верзија (табела 1).

Табела 1: Верзије Корпуса савременог језика

Верзија СрпКор-а	Доступна од	Величина
НЕТК/СрпКор2003	децембар 2003. године	22,2 милиона корпусних речи
СрпКор2011	јул 2011. године	113 милиона корпусних речи
СрпКор2012	јул 2012. године	118 милиона корпусних речи
СрпКор2013	јануар 2013. године	122,2 милиона корпусних речи

Параметри почетних верзија СрпКор-а, НЕТК/СрпКор2003 (Корпус 2003), детаљно су описани у раду Цветане Крстев и Душка Витаса (Крстев–Витас 2005) и овде неће бити додатно анализирани.

1.2. СрпКор2013 (Корпус 2013)

У периоду од 2011. до 2013. године развој СрпКор-а су помагала три пројекта, два домаћа (III 178006 и III 47003) и један међународни (CESAR). Од наведених пројеката, CESAR је имао доминантну улогу у погледу подршке СрпКор-у, пре свега због пружене финансијске помоћи која је омогућила ангажовање спољних сарадника. Сам пројекат CESAR имао је за циљ прикупљање, повезивање, надградњу и документовање дигиталних језичких ресурса и алата на бугарском, мађарском, пољском, словачком, српском и хрватском језику (Варади 2011). CESAR је финансирала Европска унија као део шире мреже META-NET⁶ која се бави изградњом вишејезичног европског дигиталног информационог простора. Основни задатак мреже META-NET је да обезбеди доступност и размену квалитетних дигиталних језичких ресурса, као и софтверских решења за њихово експлоатисање (Огродничук и др. 2012). Током трајања пројекта CESAR Група за језичке ресурсе је припремила 19 дигиталних језичких ресурса⁷ за српски језик (Витас 2010, Витас и др. 2012).

³ Драгослав Михаиловић, Мирјана Ђурђевић, Раде Кузмановић, Дана Милошевић и други.

⁴ Александра Вранеш, Мирјана Ђурђевић, Душка Кликовац, Зоран Лучић, Драгослав Михаиловић, Недељко Парезановић, Љубомир Поповић, Раде Кузмановић, Љиљана Суботић и други.

⁵ Медијска документација *Ебарт*, Београд; *Политика*, Београд; *Службени гласник*, Београд и други.

⁶ <http://meta-net.eu/>

⁷ Више информација о дигиталним језичким ресурсима који су до сада прикупљени у оквиру пројекта META-NET, као и о могућностима преузимања тих ресурса, укључујући и ресурсе

Аутори верзије СрпКор2013 Корпуса савременог српског језика су Душко Витас и Милош Утвић, уз свесрдну помоћ осталих чланова⁸ Групе за језичке технологије, као и ангажованих спољних сарадника⁹.

2. Параметри верзије СрпКор2013

У овом одељку детаљно се обрађују параметри верзије СрпКор2013 Корпуса савременог српског језика, дефинисани у (Витас–Поповић 2003: 223): величина, структура, период, извор (медијум) и анотација, као и могућности претраге и доступност.

2.1. Величина

У корпусној лингвистици је уобичајено да се под *корпусном речју* подразумева низ карактера (корпусног) текста између два узастопна *сепаратора*, при чему се скуп сепаратора дефинише као скуп неалфанумеричких карактера. За корпусне речи и појединачне елементе скупа сепаратора (изузимајући белине¹⁰) користи се заједнички назив *токени*, а репрезентација (корпусног) текста као низа узастопних токена се назива *токенизација*. Елементи скупа различитих корпусних речи, тј. токена, називају се респективно *корпусни типови* (енг. *word types*), односно типови (енг. *types*).

Токенизација у случају СрпКор-а проширује сепараторски скуп бројевима, при чему се број третира као најдужи непрекидни низ цифара у (корпусном) тексту. То практично значи да се корпусна реч у СрпКор-у састоји само од словних карактера, и то од карактера које обухвата кодна схема *аурора*. Аурора користи карактерски скуп ASCII у коме нема карактера специфичних за српски језик (слова са дијакритицима, латинични диграфи), а те специфичне карактере представља увођењем посебног записа. На тај начин се заправо користе искључиво велика и мала слова енглеског алфабета тако да се латинични диграфи једнозначно разликују од консонантских група¹¹.

После наведених дефиниција, величина корпуса СрпКор2013 се може описати бројем текстова, токена, типова, корпусних речи и корпусних типова (Табела 2). Корпусни текстови су неравномерне дужине. Најкраћи текст (*Закон о престанку важења закона о порезу на фонд зарада*, ид. 409, 010_1315-04) има свега 56 токена (38 корпусних речи), док најдужи корпусни текст (обједињени примерци *Културног додатка* дневног листа *Политика* из 2001.

за српски језик, може се наћи на адреси <http://glass.ipipan.waw.pl/metashare>. Дигитални језички ресурси за српски језик посебно су издвојени на адреси <http://metashare.matf.bg.ac.rs>.

⁸ Цветана Крстев, Гордана Павловић Лажетић, Иван Обрадовић и Ранка Станковић.

⁹ Горан Ракић, Јелена Андоновски, Биљана Ђорђевић, Тијана Стојковић, Катарина Станишић, Биљана Лазић и други.

¹⁰ Белине представљају заједнички назив за карактере размак, табулатор и знак за нови ред.

¹¹ У коду аурора се карактери Ш (*Š*), ш (*š*), Ж (*Ž*), ж (*ž*), Ћ (*Ć*), ћ (*ć*), Ч (*Č*), ч (*č*), Ђ (*Đ*), ђ (*đ*), Љ (*Ľ*), љ (*ĺ*), Њ (*Ń*), њ (*ń*), Ў (*Dz*), у (*dź*) редом представљају следећим записима: *Sx, sx, Zx, zx, Cx, cx, Cy, cy, Dx, dx, Lx, lx, Nx, nx, Dy* и *dy*.

године) садржи 673.816 токена (555.173 корпусних речи). Просечна дужина текста је 31.201 токена (25.006 корпусних речи).

Табела 2: Број текстова, токена, типова, корпусних речи и корпусних типова у корпусу СрпКор2013

Текстови	Токени	Типови	Корпусне речи	Корпусни типови
4889	152.540.721	1.424.899	122.255.064	1.402.664

2.2. Структура

Структура верзије СрпКор2013 Корпуса савременог српског језика се може описати:

- расподелом текстова по функционалним стиливима (табела 3 и табела 4);
- расподелом текстова по статусу текста у односу на језик на коме је текст оригинално настао, тј. да ли је изворни текст оригинално настао на српском језику или је у питању превод (табела 5 и табела 6);
- расподелом по временском периоду у коме је текст настао, односно у коме је објављен (в. пододељак 2.3).

Табела 3: Расподела текстова, токена, типова, корпусних речи и корпусних типова у СрпКор2013 по функционалним стиливима (апсолутне вредности)

Функционални стил	Текстови	Токени	Типови	Корпусне речи	Корпусни типови
књижевно-уметнички	348	16.953.179	2.925.395	13.866.767	2.912.029
научни и научно-популарни	189	5.396.575	982.687	4.216.928	955.172
новински	3245	111.248.604	30.549.133	90.082.606	29.968.084
административни	923	9.967.299	1.319.445	6.874.318	1.218.107
остало	184	8.975.057	1.524.519	7.214.445	1.479.091
укупно	4889	152.540.714	37.301.179	122.255.064	36.532.483

Табела 4: Расподела текстова, токена, типова, корпусних речи и корпусних типова у СрпКор2013 по функционалним стиловима (у процентима)

Функционални стил	Текстови (%)	Токени (%)	Типови (%)	Корпусне речи (%)	Корпусни типови (%)
књижевно-уметнички	7,12%	11,11%	7,84%	11,34%	7,97%
научни и научно-популарни	3,87%	3,54%	2,63%	3,45%	2,61%
новински	66,37%	72,93%	81,90%	73,68%	82,03%
административни	18,88%	6,53%	3,54%	5,62%	3,33%
остало	3,76%	5,88%	4,09%	5,90%	4,05%

Табела 5: Расподела текстова, токена, типова, корпусних речи и корпусних типова у корпусу СрпКор2013 по статусу корпусног текста у односу на изворну верзију текста (апсолутне вредности)

Статус текста у односу на изворну верзију текста	Текстови	Токени	Типови	Корпусне речи	Корпусни типови
написан на српском	4534	138.011.089	34.877.796	110.417.523	34.136.348
превод на српски	355	14.529.625	2.423.383	11.837.541	2.396.135

Табела 6: Расподела текстова, токена, типова, корпусних речи и корпусних типова у корпусу СрпКор2013 по статусу корпусног текста у односу на изворну верзију текста (у процентима)

Статус текста у односу на изворну верзију текста	Текстови (%)	Токени (%)	Типови (%)	Корпусне речи (%)	Корпусни типови (%)
написан на српском	92,74%	90,47%	93,50%	90,32%	93,44%
превод на српски	7,26%	9,53%	6,50%	9,68%	6,56%

2.3. Период

У оквиру библиографских информација које се могу придружити корпусном тексту, посебно место заузимају информације које се односе на датум (пре свега, годину) када је изворни текст настао, као и на датум односно годину када је изворни текст објављен. Корпусним текстовима СрпКор-а је придружена потоња информација (табела 7 и табела 8).

2.4. Извор/медијум

СрпКор-а је корпус писаних текстова. Говорни текстови су заступљени транскрипцијама усмених интервјуа, објављених у дневном листу Политика¹² или емитованих у оквиру радијских емисија (на пример, *Пешчаник*¹³). С обзиром на то да је један број *Политике* представљен као један корпусни текст, корпусни текстови СрпКор-а нису класификовани према извору, тј. медијуму, те нема података о односу говорних и писаних текстова.

2.5. Анотација

Корпусни текстови верзије СрпКор2013 анотирани су тако да су сваком токenu корпуса придружене одговарајуће вредности следећих седам атрибута:

- идентификатор корпусног текста,
- идентификатор аутора корпусног текста,
- година издања изворног текста,
- идентификатор функционалног стила,
- идентификатор статуса текста у односу на језик оригиналне верзије изворног текста,
- врста речи и
- лема.

¹² *Политика*, <http://www.politika.rs>

¹³ *Пешчаник*, <http://pescanik.net>

Табела 7: Расподела текстова, токена, типова, корпусних речи и корпусних типова у корпусу СрпКор2013 по периоду кад је текст објављен (у процентима)

Година издања	Текстови	Токени	Типови	Корпусне речи	Корпусни типови
неутврђено	1125	18.912.210	2.903.046	14.163.498	2.786.126
1920–1929.	3	134.694	23.132	109.600	23.081
1930–1939.	5	136.853	27.624	112.049	27.540
1940–1949.	0	0	0	0	0
1950–1959.	13	615.257	104.556	518.232	103.980
1960–1969.	32	1.375.336	243.366	1.145.354	242.456
1970–1979.	31	2.554.120	389.751	2.074.175	388.148
1980–1989.	36	2.152.686	387.128	1.761.749	384.213
1990–1999.	156	3.941.321	858.175	3.217.473	847.762
2000–2009.	2704	102.324.524	26.503.654	82.719.918	26.007.626
2010–2013.	784	20.393.713	5.860.747	16.433.016	5.721.551

Табела 8: Расподела текстова, токена, типова, корпусних речи и корпусних типова у корпусу СрпКор2013 по периоду кад је текст објављен (у процентима)

Година издања	Текстови (%)	Токени (%)	Типови (%)	Корпусне речи (%)	Корпусни типови (%)
неутврђено	23,01%	12,40%	7,78%	11,59%	7,63%
1920–1929.	0,06%	0,09%	0,06%	0,09%	0,06%
1930–1939.	0,10%	0,09%	0,07%	0,09%	0,08%
1940–1949.	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%
1950–1959.	0,27%	0,40%	0,28%	0,42%	0,28%
1960–1969.	0,65%	0,90%	0,65%	0,94%	0,66%
1970–1979.	0,63%	1,67%	1,04%	1,70%	1,06%
1980–1989.	0,74%	1,41%	1,04%	1,44%	1,05%
1990–1999.	3,19%	2,58%	2,30%	2,63%	2,32%

2000–2009.	55,31%	67,08%	71,05%	67,66%	71,19%
2010–2013.	16,04%	13,37%	15,71%	13,44%	15,66%

Првих пет атрибута омогућавају да се током претраге приступа библиографским информацијама придруженим корпусним текстовима, као и да се резултати претраге филтрирају по различитим критеријумима (аутор, година издања, функционални стил, статус текста у односу на језик оригиналне верзије изворног текста). Потоња два атрибута представљају делимичну морфолошку анотацију корпуса, тј. сваком токену су придружене информације о врсти речи и леми на начин описан у Утвић 2011.

Иако су поједини корпусни текстови структурно анотирани, тј. представљају XML-документе припремљене у складу са Смерницама TEI (Бернард–Бауман 2009), сам СрпКор није структурно анотиран у том смислу. Једина структурна информација присутна у СрпКор-у се односи на крајеве сегмената (реченица) и реализована је као вредност SENT атрибута „врсте речи” за поједине знакове интерпункције који су приликом аутоматске анотације „препознати” као крајеви одговарајућих сегмената.

2.6. Претрага

СрпКор се претражује коришћењем веб-сучеља (енг. web interface) које нуди опције једноставне и напредне претраге. Напредна претрага користи већину могућности CQP-упитног језика (енг. Corpus Query Processor Query Language; Еверт 2010), док једноставна претрага омогућава само основне опције претраживања како би се поједноставило постављање упита. У току је надоградња веб-сучеља после које ће оба типа претраге СрпКор-а подржавати филтрирање резултата претраге по различитим критеријумима: аутор, година издања, функционални стил и статус корпусног текста у односу на језик оригиналне верзије изворног текста (слика 1). Такође, развијено је природно-језичко сучеље које од корисника не захтева да познају CQL, а омогућава им да једноставно генеришу упит на том језику (слика 2).

Слика 1: Веб сучеље за претрагу СрпКор-а са опцијама филтрирања резултата (у изради)

Pretraga korpusa sa izvorima

*Korpus koji se pretražuje: Korpus savremenog srpskog jezika (2013) ▼

*Regularni izraz koji se traži

Podrazumevani atribut korpusne pozicije korpusna reč (word) ▼ primeni pretraga: istina, [m]!matemat[!a-z], [R]!acynar[!a-z]

Jednostavna pretraga: Napredna pretraga:

Podešavanja pretrage:

Razlikuju se velika i mala slova

Autor(i): Godina izdanja:

F-stilovi: Domaći autor/Prevod:

Prikaz rezultata

Sortiranje: po rezultatu i deonom kontekstu, bez interpunkcije ▼

levi i desni kontekst rezultata: (maksimalna širina levog/desnog konteksta je po 500 karaktera)

Prikaz svih rezultata (po 100 na stranu)

Prikaz slučajno odabranih rezultata (svaki n-1)

Слика 2: Природнојезичко сучеље за генерисање CQP-упита

CQP-упит (pregled)

[lemma="jesam"] []{0,2} [pos="V"]

Pozicioni atribut 1

☐ Proizvoljni token	<table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td colspan="2" style="text-align: center; border-bottom: 1px solid black;">Kriterijumi</td> </tr> <tr> <td style="width: 50%; border-bottom: 1px solid black;">Naziv atributa</td> <td style="width: 50%; border-bottom: 1px solid black;">Vrednost atributa</td> </tr> <tr> <td style="border-bottom: 1px solid black;">tema (lemma) ▼</td> <td style="border-bottom: 1px solid black;">jesam <input type="button" value="+"/> <input type="button" value="-"/> <input type="button" value="X"/></td> </tr> </table>	Kriterijumi		Naziv atributa	Vrednost atributa	tema (lemma) ▼	jesam <input type="button" value="+"/> <input type="button" value="-"/> <input type="button" value="X"/>	Broj pojavljivanja atributa	Tačno jednom ▼
Kriterijumi									
Naziv atributa	Vrednost atributa								
tema (lemma) ▼	jesam <input type="button" value="+"/> <input type="button" value="-"/> <input type="button" value="X"/>								

Pozicioni atribut 2

☒ Proizvoljni token	Broj pojavljivanja atributa	m	n
	Najmanje m, najviše n puta ((m,n)) ▼	0 ▼	2 ▼

Pozicioni atribut 3

☐ Proizvoljni token	<table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td colspan="2" style="text-align: center; border-bottom: 1px solid black;">Kriterijumi</td> </tr> <tr> <td style="width: 50%; border-bottom: 1px solid black;">Naziv atributa</td> <td style="width: 50%; border-bottom: 1px solid black;">Vrednost atributa</td> </tr> <tr> <td style="border-bottom: 1px solid black;">vrsta reči (pos) ▼</td> <td style="border-bottom: 1px solid black;">Glagol (V) <input type="button" value="+"/> <input type="button" value="-"/> <input type="button" value="X"/></td> </tr> </table>	Kriterijumi		Naziv atributa	Vrednost atributa	vrsta reči (pos) ▼	Glagol (V) <input type="button" value="+"/> <input type="button" value="-"/> <input type="button" value="X"/>	Broj pojavljivanja atributa	Tačno jednom ▼
Kriterijumi									
Naziv atributa	Vrednost atributa								
vrsta reči (pos) ▼	Glagol (V) <input type="button" value="+"/> <input type="button" value="-"/> <input type="button" value="X"/>								

Слика 2 илуструје упит

[lemma="jesam"] []{0,2} [pos="V"]

којим се могу пронаћи облици перфекта такви да се између помоћног глагола *jesam* ([lemma="jesam"]) и радног глаголског придева налазе уметнута највише два токена ([[]]{0,2}). С обзиром на то да глаголима у СрпКор-у није придружена вредност морфолошке категорије глаголски облик, већ само информација о леми и врсти речи, у упиту је радни глаголски придев апроксимиран произвољним глаголом ([pos="V"]). За наведени упит (слика 2) над СрпКор-ом могу се добити следећи резултати (Корпус 2013):

1. ао хришћанин ? Отац ме	<i>је гледао</i> Па , рекох . Да или не
2. о његовој строгости . Он	<i>је добро рачунао</i> да ће се тако прочути
3. авести ? рекох . Историја	<i>је доказала</i> Историја , рече Рубен
4. ветар . Иза нас , бука	<i>је допирала</i> несмањеном жестином :
5. казнама . Причало се да	<i>је једном приликом ухватио</i> неког Јеврејина,
6. дан . У начину на који	<i>је нови везир стигао</i> није било ничег нарочи
7. дуго моћи трајати . А сад	<i>су се забринули</i> , и то двоструко : и збо
8. одеш ? Питај их . Можда	<i>су скренули</i> ток ... Рубен Рубеновић
9. и по нагонима које	<i>је он донео</i> са собом на свет . Врхун
10. Целалудин – ефендија га	<i>је само посматрао</i> својим непомичним
11. да се покрене . Скинуо	<i>је наочаре и стајао</i> тако : овлаш
12. даје ми понекад . Онда	<i>је не спомињи</i>
13. мирисао на прашину . То	<i>је наклени посао</i> , рече отац . Шлепаци
14. пловидбу . И време ти	<i>је да посумњаиш</i> , рече Рубен Рубеновић
15. длан мог оца . Узалудно	<i>је да се надаш</i> . И не надам се , рече

Одзив упита, тј. однос броја приказаних захтеваних резултата упита и броја свих жељених резултата у корпусу зависи само од тога колико је корпус прецизно морфолошки анотиран, тј. сви жељени примери који су исправно анотирани појавиће се у резултату, као и примери у којима су поједине корпусне речи (клитика *је*, именица *посао*) погрешно анотирани као глаголи (в. конкорданце 11–13). С друге стране, због делимичне морфолошке анотације корпуса, која не дозвољава да се трећа компонента упита ближе спецификује као радни глаголски придев, већ само као глагол, упит је недовољно прецизан, тако да се поред жељених резултата и погрешно анотираних нежељених резултата, добијају и резултати попут конкорданци 14–15. Прецизност упита би могла да се поправи наметањем додатних ограничења:

[lemma="jesam"] [] {0,2} [pos="V" & word="+(o|l|l|o|i|l|e)"]¹⁴

тако да врста речи треће компоненте упита мора да буде глагол, а сама корпусна реч мора да се завршава неким од флективних наставака који се користе за формирање радног глаголског придева (-о, -ла, -ло, -ли, -ле, -ла).

¹⁴Приметимо да је прецизније користити word=>[a-z]+(o|l|l|o|i|l|e)» уместо word=>+(o|l|l|o|i|l|e)», с обзиром да регуларни израз . + означава низ произвољних карактера, док [a-z]+ означава низ малих слова енглеског алфавета. Међутим, пошто је токенизација СрпКор-а тако спроведена да сваки токен који садржи бар једно слово мора бити састављен искључиво од слова, оба упита имају исти ефекат, а верзија која користи . + је једноставнија за коришћење.

2.7. Доступност

СрпКор2013 је доступан на званичној адреси Корпуса савременог српског језика¹⁵, уз претходну регистрацију корисника. Преузимање целокупног СрпКор-а са веба није могуће зато што корпус садржи материјал заштићен ауторским правима. Поткорпус СрпЛемКор (Лематизирани корпус савременог српског) је, под одређеним условима, на располагању за преузимање¹⁶.

3. Листе учестаности генерисане на основу верзије СрпКор2013

Листа учестаности или *фреквенцијска листа корпуса* је, у општем случају, низ парова чије прве компоненте представљају типове, тј. различите токене корпуса (в. дефиницију у пододељку 2.1), док друга компонента представља број појављивања одговарајућег токена у корпусу, тј. његову учестаност (фреквенцију). Генерисање и анализа одговарајуће листе учестаности спада у најкориснија уводна истраживања корпуса.

Тачан број појављивања токена у одређеном корпусу се још назива *апсолутна учестаност* токена и значајна је само за анализу полазног корпуса, тј. корпуса на основу ког је вредност генерисана. Уместо апсолутне учестаности, радије се користи релативна фреквенција токена, тј. количник апсолутне фреквенције појединачног токена у корпусу и укупног броја токена у корпусу, као средство за поређење различитих корпуса или различитих делова једног корпуса¹⁷. Пошто су релативне фреквенције ненегативни реални бројеви мањи од 1, обично се изражавају у процентима, промилима, а у случају вредности ниске учестаности — у милионитим деловима целине (енг. *parts per million*, скр. *ppm*).

Листе учестаности се могу генерисати и на основу информација придружених аотираним јединицама текста — у случају корпуса СрпКор2013 на основу информација о леми и врсти речи токена. Добијене учестаности увек треба узимати са резервом, с обзиром на то да се токенизација и аотација изводе аутоматски и њихова прецизност још увек није потпуна, пре

¹⁵ <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs>

¹⁶ Више информација се може наћи на адреси <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/SrpLemKor>.

¹⁷ На пример, упоређивање делова корпуса, при чему сваки део чине текстови корпуса који припадају истом функционалном стилу, или представљају исти жанр, или су објављени исте године итд.

свега, због хомографије, (не)разликовања великих и малих слова¹⁸, êкао и правописних варијација¹⁹.

Генерисане листе учестаности могу се сортирати по корпусним речима као алфаветски растуће (погодно за израду речника, као и за анализу појединих типова деривације — префиксацију, извођење, слагање), инверзно алфаветски растуће (обратни речник са учестаностима), по фреквенцији опадајуће итд.

3.1. *n*-грами

n-грами (енг. *n*-grams) су уопштене листе учестаности у смислу да се њима представљају фреквенције низова *n* узастопних корпусних речи, где је *n* позитиван цео број. Уколико су вредности параметра *n* редом 1, 2, 3, 4, 5, одговарајући *n*-грами се још редом називају униграми, биграми, триграми, тетраграми и пентаграми. На основу корпуса СрпКор2013 генерисани су *n*-грами за вредности 1 (табела 9), 2 (табела 10), 3 (табела 11), 4 (табела 12) и 5 (табела 14) параметра *n*²⁰. Такође је генерисана и листа учестаности свих лема, као и листа учестаности лема по врстама речи, на пример листа учестаности свих именица (табела 13).

Вишеструку примену *n*-грами имају у рачунарској лингвистици и обради природног језика. Анализом генерисаних *n*-грама високе учестаности, уз евентуалну елиминацију секвенци које садрже функцијске речи, могу се уочити кандидати за одреднице речника вишечланих лексема, укључујући и именоване ентитете (*Завод за заштиту споменика културе*), идиоме и друге реализације колокација. Такође, *n*-грами су један од кључних ресурса који користе апликације засноване на машинском учењу, било да би аутоматски аотирале текст (морфолошким, синтаксичким, семантичким и другим информацијама), класификовале текст према задатим критеријумима (разврставање текстова према аутору, жанру, језику на ком је текст написан итд.) или аутоматски генерисале превод са једног природног језика на други.

¹⁸ Уколико се прави разлика између великих и малих слова приликом пребројавања појављивања токена у корпусу, одвојено се пребројавају токени који представљају исту корпусну реч на различитим позицијама у реченици, тј. на почетку реченице или унутар реченице, на пример облици везника *Као* и *као*. Ако се занемари разлика између великих и малих слова, тада се поједине властите именице приликом пребројавања поистовећују са корпусним речима које то нису, на пример, презиме (*Мухамед*) *Али* и везник *али*, презиме *Дима* и генитив једине именице *дим* (*дима*), датив презимена *Гоја* (*Гоји*) и презент 3. лица једине глагола *гојити* (*гоји*) итд.

¹⁹ На пример, у корпусним текстовима аутора Милутина Ускоковића (Корпус 2013), чије је изворне верзије објавило *Народно дело* у Београду 1932. године, користи се стари правопис (*гимназиски* уместо данашњег *гимназијски*, *отсечно* уместо данашњег *одсечно*, итд.).

²⁰ Осим наведених, постоје и *n*-грами које су на основу поткорпуса СрпЛемКор генерисали Душко Витас и Мирко Спасић у оквиру пројекта CESAR. За детаље видети страницу <http://korpus.matf.bg.ac.rs/SrpNgrams/>.

4. Даљи рад

4.1. Опсежнија морфолошка анотација

Група за језичке технологије развила је неколико верзија електронског морфолошког речника српског језика (SrpMD), користећи формате LADL/DELA²¹, MULTEXT-East²² и NooJ²³ (Крстев 2008, Витас–Крстев 2013). Срп-Кор2013 је аутоматски анотиран уз помоћ речника који је прерађени подскуп електронског морфолошког речника српског језика у формату LADL/DELA и који за сваку одредницу бележи само информацију о леми и врсти речи (Утвић 2011). Њ *îâçêđîî ãã îîëâçîë* SrpMD ó формату LADL/DELA садржи и вредности свих морфолошких категорија специфичних за променљиве врсте речи, следећи корак у даљој изградњи корпуса СрпКор је истраживање могућности да се корпусне речи додатно анотирају преосталим морфолошким информацијама које садржи SrpMD. У том смислу посебно обећавају нови алати за аутоматску анотацију корпусног алата Unitex (Помије 2014).

Алтернативни пут је морфолошка анотација по фазама. Прва фаза подразумева идентификацију *n*-грама високе учестаности који се могу, независно од могућег контекста, морфолошки анотирати на јединствен начин. Такви *n*-грами, издвојени у посебан речник и морфолошки анотирани, могу да се искористе за једнозначну морфолошку анотацију делова корпусних текстова, чиме би се вишеструко смањила вишезначност у односу на морфолошку анотацију појединачних корпусних речи. У првој фази се такође могу анотирати врста речи и лема преосталих неанотираних појединачних корпусних речи, док би се придруживање вредности осталих морфолошких категорија обавило у следећој фази, при чему би вишезначност била мања у случају хомографа који могу да се интерпретирају као облици не само различитих лема, већ и лема које припадају различитим врстама речи²⁴.

4.2. Семантичка анотација

Током пројекта CESAR Група за језичке технологије унапредила је и српску верзију лексичке семантичке мреже WordNet (SrpWN)²⁵, организоване као скуп класа синонима (енг. *synset*) и семантичких релација између тих класа попут хипонимије, хиперонимије, меронимије, антонимије итд. (Крстев 2004). Иако изградња ресурса SrpWN није завршена, његови постојећи елементи могу да се искористе за делимичну семантичку анотацију СрпКор-а, што би омогућило проширење упита за претрагу СрпКор-а на начин ана-

²¹ <http://www-igm.univ-mlv.fr/~unitex/index.php?page=5>

²² <http://korpus.matf.bg.ac.rs/SrpMD/>

²³ <http://www.nooj4nlp.net/pages/resources.html>

²⁴ На пример, ако би се у првој фази установило да је корпусна реч *коси* глагол, елиминисале би се интерпретације „датив и локатив јединице именице *коса*” и у другој фази би програм за аутоматску анотацију бирао само између интерпретација „3. лице презента глагола *косити*” и „2. лице императива глагола *косити*”.

²⁵ За детаље видети <http://korpus.matf.bg.ac.rs/SrpWN/>

логан експанзији упита над текстуалним ресурсима описаној у докторској дисертацији Ранке Станковић (Станковић 2009). Тиме би се, на пример, омогућило да се за задату корпусну реч x у упиту генеришу конкорданце које ће садржати или облике речи x или облике корпусних речи које су са x у некој задатој лексичкој релацији (синонимија, антонимија итд.).

Табела 9: Листа 40 најчешћих корпусних речи
(СрпКор2013)

Ранг	1. корпусна реч	Апсолутна учестаност	Релативна учестаност
1	и	4.330.865	35.424,83115 ppm
2	је	4.103.542	33.565,41534 ppm
3	у	3.513.009	28.735,07964 ppm
4	да	3.261.285	26.676,07290 ppm
5	се	2.107.336	17.237,20827 ppm
6	на	1.751.270	14.324,72360 ppm
7	за	1.381.402	11.299,34380 ppm
8	су	1.258.361	10.292,91515 ppm
9	од	919.922	7.524,61264 ppm
10	са	779.469	6.375,76043 ppm
11	а	740.476	6.056,81250 ppm
12	који	650.144	5.317,93104 ppm
13	не	612.218	5.007,71076 ppm
14	о	517.105	4.229,72254 ppm
15	ће	505.643	4.135,96773 ppm
16	из	501.473	4.101,85872 ppm
17	то	474.120	3.878,12156 ppm
18	као	460.343	3.765,43094 ppm
19	што	445.434	3.643,48098 ppm
20	би	417.727	3.416,84824 ppm
21	није	388.057	3.174,15890 ppm
22	до	337.396	2.759,77116 ppm
23	У	329.179	2.692,55922 ppm

24	али	327.402	2.678,02404 ppm
25	или	322.658	2.639,21992 ppm
26	које	307.541	2.515,56860 ppm
27	по	287.841	2.354,43008 ppm
28	године	280.101	2.291,11982 ppm
29	сам	263.985	2.159,29706 ppm
30	која	259.146	2.119,71588 ppm
31	само	231.137	1.890,61289 ppm
32	све	227.913	1.864,24180 ppm
33	како	220.886	1.806,76360 ppm
34	Србије	215.324	1.761,26856 ppm
35	више	204.516	1.672,86322 ppm
36	бити	197.386	1.614,54253 ppm
37	био	194.118	1.587,81153 ppm
38	још	183.095	1.497,64757 ppm
39	већ	181.356	1.483,42321 ppm
40	с	180.243	1.474,31930 ppm

Табела 10: Листа 40 најчешћих секвенци од по две узастопне корпусне речи (СрпКор2013)

Ранг	1. корпусна реч	2. корпусна реч	Апсолутна учестаност	Релативна учестаност
1	да	се	442.671	4.376,81051 ppm
2	да	је	436.242	4.313,24521 ppm
3	и	да	170.839	1.689,13240 ppm
4	је	у	168.764	1.668,61631 ppm
5	да	ће	166.585	1.647,07193 ppm
6	који	је	158.739	1.569,49636 ppm
7	је	да	154.754	1.530,09556 ppm
8	да	су	134.854	1.333,33876 ppm

9	што	је	133.714	1.322,06727 ppm
10	који	су	118.736	1.173,97564 ppm
11	као	и	107.240	1.060,31152 ppm
12	се	у	97.166	960,70709 ppm
13	и	у	96.952	958,59122 ppm
14	је	и	96.446	953,58825 ppm
15	да	би	95.256	941,82240 ppm
16	су	се	90.789	897,65593 ppm
17	рекао	је	90.397	893,78012 ppm
18	која	је	83.811	828,66252 ppm
19	је	то	74.705	738,62898 ppm
20	који	се	70.497	697,02332 ppm
21	ће	се	69.172	683,92268 ppm
22	је	на	67.531	667,69766 ppm
23	би	се	66.601	658,50249 ppm
24	да	ли	62.507	618,02398 ppm
25	и	на	60.504	598,21977 ppm
26	у	Србији	60.218	595,39201 ppm
27	које	су	60.010	593,33545 ppm
28	може	да	59.044	583,78434 ppm
29	је	био	58.402	577,43671 ppm
30	у	Београду	58.284	576,27001 ppm
31	се	да	57.683	570,32776 ppm
32	када	је	56.779	561,38966 ppm
33	које	је	54.107	534,97086 ppm
34	су	у	52.580	519,87299 ppm
35	се	на	50.515	499,45576 ppm
36	треба	да	49.066	485,12910 ppm
37	ће	бити	48.463	479,16707 ppm
38	више	од	48.302	477,57522 ppm

39	да	буде	47.800	472,61181 ppm
40	се	и	45.311	448,00238 ppm

Табела 11: Три најчешће секвенце од по три узастопне корпусне речи (СрпКор2013)

Ранг	1. корпусна реч	2. корпусна реч	3. корпусна реч	Апсолутна учестаност	Релативна учестаност
1	је	да	је	28.979	343,65492 ppm
2	у	складу	са	28.231	334,78457 ppm
3	и	да	је	27.574	326,99337 ppm

Табела 12: Три најчешће секвенце од по четири узастопне корпусне речи (СрпКор2013)

Ранг	1. корпусна реч	2. корпусна реч	3. корпусна реч	4. корпусна реч	Апсолутна учестаност	Релативна учестаност
1	је	рекао	да	је	7.891	112,51514 ppm
2	Од	нашег	сталног	дописника	5.877	83,79818 ppm
3	да	је	реч	о	5.783	82,45787 ppm

Табела 13: Листа 40 најчешћих именица (СрпКор2013)

Ранг	Лема	Апсолутна учестаност	Релативна учестаност (ppm)
1	година	480.434	3.929,77
2	Србија	399.401	3.266,95
3	дан	195.502	1.599,13
4	Београд	166.043	1.358,17
5	време	158.581	1.297,13
6	земља	147.292	1.204,79

7	председник	144.658	1.183,25
8	држава	133.938	1.095,56
9	место	127.541	1.043,24
10	реч	125.071	1.023,03
11	закон	122.607	1.002,88
12	право	120.316	984,14
13	члан	119.588	978,18
14	пут	114.965	940,37
15	људи	108.220	885,20
16	питање	101.873	833,28
17	страна	100.996	826,11
18	дело	95.140	778,21
19	живот	94.421	772,33
20	начин	88.857	726,82
21	влада	88.365	722,79
22	министар	88.132	720,89
23	град	87.873	718,77
24	Косово	83.207	680,60
25	случај	83.058	679,38
26	кућа	83.058	679,38
27	милион	79.872	653,32
28	проблем	79.325	648,85
29	суд	79.001	646,20
30	група	78.208	639,71
31	број	76.366	624,64
32	избор	73.248	599,14
33	крај	72.806	595,53
34	рад	71.940	588,44
35	лице	71.291	583,13
36	део	70.607	577,54

37	однос	70.403	575,87
38	одлука	69.612	569,40
39	став	68.958	564,05
40	власт	68.616	561,25

Табела 14: Три најчешће секвенце од по пет узастопних корпусних речи (СрпКор2013)

Ранг	1. корп. реч	2. корп. реч	3. корп. реч	4. корп. реч	5. корп. реч	Апс. учест.	Рел. учест.
1	с	обзи-ром	на	то	да	3.618	62,18918 ppm
2	у	складу	са	овим	зако-ном	2.049	35,21991 ppm
3	обзи-ром	на	то	да	је	1.945	33,43227 ppm

Закључак

СрпКор је електронски, синхрони, анотирани, општи корпус писаних текстова савременог српског језика. СрпКор је динамичка колекција текстова која се непрекидно ажурира и тек треба да постигне балансираност. Текућа верзија СрпКор-а, СрпКор2013, величине је 122 милиона корпусних речи. СрпКор2013 је делимично морфолошки анотиран, тј. сваком токenu је придружена информација о одговарајућој леми и врсти речи, а сваком корпусном тексту је придружен одговарајући библиографски опис, укључујући информацију о функционалном стилу и статусу текста у односу на језик на коме је оригинално настао (написан на српском језику или преведен на српски). Веб-сучеље за претрагу СрпКор-у омогућава једноставну и напредну претрагу, а тренутно се надграђује како би подржало филтрирање по одређеним елементима придружене анотације (аутор, година издања, функционални стил, статус текста у односу на језик оригиналне верзије изворног текста).

На основу текуће верзије СрпКор-а генерисане су одговарајуће листе учестаности токена и лема, односно учестаности низова дужине n узастопних корпусних речи ($1 \leq n \leq 5$). Тако генерисани језички модели могу, између осталог, да се искористе за детаљнију морфолошку анотацију СрпКор-а.

ЛИТЕРАТУРА

- Бернард–Бауман 2009:** Lou Burnard and Syd Bauman (eds), *TEI P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange*. TEI Consortium.
- Варади 2011:** Tamás Váradi, „Introducing the CESAR Project”, *INFOtheca* XII/1, 71–74.
- Витас 1990:** Душко Витас (ур.), „Математичка и рачунарска лингвистика: теорија и пракса: зборник радова са симпозијума у организацији Друштва за примењену лингвистику Србије: Београд, 13. и 14. новембар 1987”, Београд: Друштво за примењену лингвистику Србије.
- Витас 2010:** Duško Vitas, „Resursi i metode za obradu srpskog — stanje i perspektive”, in: Christian Voß und Biljana Golubović (hrsg.) *Srpska lingvistika. Serbische Linguistik: Eine Bestandsaufnahme*, München: Sagner, 257–276.
- Витас и др. 2012:** Duško Vitas, Ljubomir Popović, Cvetana Krstev, Ivan Obradović, Gordana Pavlović-Lažetić and Mladen Stanojević, „Српски језик у дигиталном добу — The Serbian Language in the Digital Age”, in Georg Rehm and Hans Uszkoreit (Series Editors), *META-NET White Paper Series*.
- Витас–Крстев 2013:** Duško Vitas, Cvetana Krstev, „Derivational Morphology in E-Dictionaries of Serbian”, in: Jorge Baptista and Mario Monteleone (eds.) *Proceedings of the 32nd International Conference on Lexis and Grammar, September 10-14, 2013, Faro, Portugal*. Faro, Portugal: Universidade do Algarve, pp. 177–184.
- Витас–Поповић 2003:** Душко Витас и Љубомир Поповић, „Конспект за изградњу референтног корпуса српског стандардног језика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 31/1, 221–227.
- Еверт 2010:** Stefan Evert and The OCWB Development Team, *CQP Query Language Tutorial*. The IMS Open Corpus Workbench (CWB 3.0), 17th February 2010. http://cwb.sourceforge.net/files/CQP_Tutorial.pdf
- Корпус 2003:** „Корпус савременог српског језика (СрпКор), верзија СрпКор2003”, © Група за језичке технологије Универзитета у Београду, <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus>.
- Корпус 2013:** „Корпус савременог српског језика (СрпКор), верзија СрпКор2013”, © Група за језичке технологије Универзитета у Београду, <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus>.
- Крстев 2004:** Cvetana Krstev, Gordana Pavlović-Lažetić, Duško Vitas, Ivan Obradović, „Using Textual and Lexical Resources in Developing Serbian Wordnet”, in: *Romanian Journal of Information Science and Technology*, vol. 7, No. 1–2. Romanian Academy, Publishing House of the Romanian Academy, pp. 147–161.
- Крстев 2008:** Cvetana Krstev, *Processing of Serbian – Automata, Texts and Electronic dictionaries*, Belgrade: Faculty of Philology, University of Belgrade.
- Крстев–Витас 2005:** Cvetana Krstev and Duško Vitas, „Corpus and Lexicon — Mutual Incompleteness”, in: P. Pernilla Danielsson, M. Wagenmakers (eds.) *Proceedings of the Corpus Linguistics Conference*, 14–17 July 2005, Birmingham, <http://www.corpus.bham.ac.uk/PCLC/>.08.05.2012.

- Крстев–Витас 2005:** Cvetana Krstev and Duško Vitas, „Corpus and Lexicon — Mutual Incompleteness”, *in*: P. Pernilla Danielsson, M. Wagenmakers (eds.) *Proceedings of the Corpus Linguistics Conference*, 14–17 July 2005, Birmingham, <<http://www.corpus.bham.ac.uk/PCLC/>>.08.05.2012.
- Огородничук и др. 2012:** Maciej Ogródniczuk, Radovan Garabík, Svetla Koeva, Cvetana Krstev, Piotr Pezik, Tibor Pintér, Adam Przepiórkowski, György Szaszák, Marko Tadić, Tamás Váradi and Duško Vitas, „Central and South-European Language Resources in META-SHARE”, *INFothesca* XIII/1, 3–26.
- Помије 2014:** S. Paumier, *Unitex 3.1.beta User Manual*. <http://www-igm.univ-mlv.fr/~unitex/UnitexManual3.0.pdf>
- Станковић 2009:** Ranka Stanković, *Modeli ekspanzije upita nad tekstuelnim resursima*, Beograd: Matematički fakultet.
- Утвић 2011:** Милош Утвић, „Анотација Корпуса савременог српског језика”, *ИНФОтека*, XII/2, 39–51.

Miloš Utvić

CORPUS OF CONTEMPORARY SERBIAN – FREQUENCY LISTS

Summary

This paper explores parameters describing SrpKor2013, the current version of Corpus of Contemporary Serbian: size, structure, medium, period, annotation, as well as the search possibilities and availability. Frequency lists and n-grams, derived from SrpKor2013, are presented as the result of preliminary statistical analysis.

САДРЖАЈ

Драгана Д. ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ ИНТЕНЗИФИКАЦИЈА И АФИРМАТИВНА КВАЛИФИКАЦИЈА ЛЕКСЕМАМА СА ЗНАЧЕЊЕМ НЕГАТИВНЕ ЕКСПРЕСИЈЕ.....	7
Душко М. ВИТАС О РАЗЛИЧИТОСТИ СЛИЧНОГ	31
Сташа И. ВУЈИЧИЋ СТАНКОВИЋ Весна С. ПАЈИЋ ФОРМИРАЊЕ ДОМЕНСКОГ КОРПУСА – КУЛИНАРСКА ЛЕКSIKA... ..	51
Снежана П. ВУЧКОВИЋ ПРИЛОГ СРПСКОЈ ИСТОРИЈСКОЈ ЛЕКСИКОЛОГИЈИ – ИЗ СРПСКИХ ПРАВНИХ СПОМЕНИКА СРЕДЊЕГ ВЕКА	61
Рајна М. ДРАГИЋЕВИЋ ЛИНГВОКУЛТУРОЛОШКА АНАЛИЗА ИСТОКА И ЗАПАДА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	73
Јелена Р. ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ СЕМАНТИЧКЕ И ФУНКЦИОНАЛНЕ ОСОБЕНОСТИ ВЕЗНИКА <i>ШТО</i> У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	93
Душка Б. КЛИКОВАЦ О ДВОТАЧКИ.....	113
Цветана Ј. КРСТЕВ АКРОНИМИ У АУТОМАТСКОЈ ОБРАДИ ТЕКСТОВА НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	155
Александар М. МИЛАНОВИЋ ЖАНР КАО РЕСУРС ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ИСТОРИЈЕ СРПСКИХ КЊИЖЕВНИХ ЈЕЗИКА У 18–19. ВЕКУ	175
Првослав Т. РАДИЋ ИЗ ИКАВСКЕ БАШТИНЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА: О ГОВОРУ ТУКУЉСКИХ РАЦА	181
Милан В. СТАКИЋ ФУНКЦИЈЕ И ЗНАЧЕЊА ТРПНОГ ГЛАГОЛСКОГ ПРИДЕВА	215

Божо Б. ЋОРИЋ О ЦИРКУМФИКСИМА И ЦИРКУМФИКСАЦИЈИ У СРПСКОЈ ТВОРБИ РЕЧИ.....	235
Милош В. УТВИЋ ЛИСТЕ УЧЕСТАНОСТИ КОРПУСА САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА.....	241

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41(082)
811.163.41'367(082)

НАУЧНИ састанак слависта у Вукове дане (43 ;
2013 ; Београд)

Српски језик и његови ресурси: теорија,
опис и примене. 3 / 43. научни састанак
слависта у Вукове дане, Београд, 12-15. IX
2013. - Београд : Међународни славистички
центар, 2014 (Београд : Чигоја штампа). - 264
стр. : илустр. ; 24 см. - (МСЦ, ISSN
0351-9066)

Тираж 150. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија уз сваки
рад. - Summaries.

ISBN 978-86-6153-203-0

а) Српски језик - Употреба - Зборници б)
Српски језик - Синтакса - Зборници
COBISS.SR-ID 209753356